

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 7 2013

terno

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:

Nyt Selskab for Historie

Institut for Kultur og Samfund

Afd. for Historie

Aarhus Universitet

Jens Chr. Skous Vej 5, 4

8000 Aarhus C

Tlf. +45 8716 2308

Fax: +45 8942 2047

E-mail: temphist@hum.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til temp sendes til denne adresse.

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:

www.werkshop.dk/temp

Bestyrelse og redaktion:

Niels Brimnes (*formand og ansv. red.*)

Michael Bregnsbo (*omnibusred.*)

Poul Duedahl (*temared.*)

Bertel Nygaard (*anmelderred.*)

Karen Gram-Skjoldager (*anmelderred.*)

Per V. Klüver (*kasserer*)

Redaktionssekretær: Christina Lysbjerg Mogensen

ABONNEMENT NR. 7-8 (2013-2014):

Standard: kr. 350,- + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Studerende: kr. 200,- + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Elektronisk abonnement (e-abon): kr. 275,- + ekspedition

© 2013 temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Sats, tryk og indbinding: WERKs Grafiske Hus a/s, Aarhus

Issn: 1904-5565 temp – tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

INDHOLDSFORTEGNELSE

ARTIKLER

Louise W. Lindhagen

Forudsigelig fortidig fremtid

En analyse af Knud J.V. Jespersens tidsopfattelse og periodisering
i *Stat og Nation* 5

Bertel Nygaard

Teater som massedannelse

Johan Ludvig Heibergs vaudeviller fra 1820'erne og 1830'erne 26

René Karpantschof og Flemming Mikkelsen

Petitioner, adresser og demokrati i Danmark 1835-1899 50

Hans Schultz Hansen

Rendsborg, 24. marts 1848

– prins Frederik af Nørs kup mod helstatens fæstning i Hertugdømmerne. 79

Andreas Marklund

Dö för Danmark

Berättelsen om den patriotiska offerdöden i dansk offentlig debatt
och populärkultur, 1940-2012 108

Henry Nielsen og Kristian H. Nielsen

Inddæmning og tilbagerulning

Om danske myndigheders censur af presseomtale af
amerikanske militære aktiviteter i Grønland, 1951-1963 141

DEBAT OG ANMELDELSER

Duplik til Friisberg

Blev der indført demokrati i Danmark i 1849?..... 164

Et svar på Palle Svenssons duplik..... 170

Den kolde krig i Danmark

to replikker til Klaus Petersens anmeldelse i Temp nr. 5

Dino Knudsen

I..... 179

Iben Bjørnsson

II..... 180

Claus Møller Jørgensen

Identitetshistorie..... 183

Martin Alm

Kulturhistoriska perspektiv på 1880-talets Sverige..... 195

FORUDSIGELIG FORTIDIG FREMTID

EN ANALYSE AF KNUD J.V. JESPERSENS TIDSOPFATTELSE OG PERIODISERING I *STAT OG NATION*

■ LOUISE W. LINDHAGEN

INTRODUKTION

I disse år kan Søren Mørchs (1933-) bogserie *Det Europæiske Hus* fejre sit 20-års-jubilæum i dansk historieskrivning og på de danske bibliotekshylder. Jubilæet er dog ikke den eneste grund til at genlæse værket, der i sin helhed repræsenterer en historisk fremstilling af Europas udvikling fra Romerriget til Den Europæiske Union. Der er også andre gode grunde. For det første fremstiller værket en historie, der balancerer mellem geografi, politik og kultur. For det andet formår seriens forfattere at konstruere den fælles europæiske udvikling, uden at en europæisk ensartethed tages for givet. Tværtimod inviterer *Det Europæiske Hus* til at se på forskellighederne i tidligere tiders definitioner af Europas geografi, politik og kultur. Man fristes ligefrem til at sige, at det er værkets implicitte påstand, at det netop er de europæiske forskelligheder, der har været med til at skabe den nuværende mosaik af mangfoldighed på det europæiske kontinent. Disse to grunde til at genlæse *Det Europæiske Hus* angiver, at værket er en form for *magistra vitæ*, dvs. en livets læremester. Historien (i singularis) bliver brugbar i nuet. Med Mørchs egne ord hedder det sig, at "[h]istorie handler om fortiden, som den er – nu!"¹

Den vigtigste grund til at genlæse værket er tilgangen til det at skrive historie. *Det Europæiske Hus* har snart været læst af et mere eller mindre akademisk dansk publikum i en menneskealder, men værkets alder ændrer ikke ved den kendsgerning, at det er gennemsyret af talrige historiske eksempler. Disse bindes uden længere videnskabelig argumentation sammen til en fremstilling af europahistorien (i singularis), der konstant peger fremad mod læserens nutid anno 1993 såvel som 2013. En anden grund til, at det er oplagt at problematisere en historieskrivning, der har mere end tyve år bag sig, er Mørchs argumentation i sin indledning i seriens første bind, *Civilisationen*. Her forklarer Mørch, at han skriver historie for sin egen skyld: "For at få sammenhæng i mine tanker, for om muligt at være med til at efterlade min verden i den orden, i hvilken jeg ville have ønsket at have forefundet den."² Hvis man præsenterer Mørchs ord på anden vis, kan det si-

1 Søren Mørch: *Civilisationen*, København: Gyldendal, 1991, s. 12.

2 Mørch: *Civilisationen*, s. 13.

ges, at det er historikerens funktion at skabe orden i fortidens rod – historikeren skal skabe en kunstig orden.

Idealtypen for denne målsætning er seriens fjerde bind, *Stat og Nation*, der med professor og kongelig ordenshistoriograf Knud J.V. Jespersen³ (1942-) som forfatter udkom i begyndelsen af 1992. Med en klinisk ordentlig periodisering fremstiller Jespersen europæisk historie som en vekselvirkning mellem stabilitet og ustabilitet fra middelalderens *Republica Christiana* til sammenbruddet af *Det Bipolære Supermagtssystem* i begyndelsen af 1990'erne. Hans fokus ligger på tiden fra 1520 til 1870. Det er en afgrænsning, der starter med et samfunds sammenbrud med reformationen og efterfølgende religionskrige. Ifølge Jespersen afløses dette sammenbrud af stabilitet under absolutismen og rationalismens såkaldte *Westfalske System*. Dette system udmunder i en ny ustabilitet efter Den Franske Revolution i 1789 med ny ustabilitet efter Wienerkongressen i 1815. Jespersen bemærker, at de 350 år dækker over massive og mangeartede forandringer, og "[d]er er i virkeligheden tale om to vidt forskellige verdener, som godt kunne have ligget på to forskellige planeter, hvis det ikke lige havde været for det faktum, at de geografisk set lå samme sted."⁴ *Stat og Nation* er dermed en syntese mellem to verdener, to diametrale samfundsformer, der i Jespersens perspektiv er essentielle for Europas udvikling i løbet af de 350 år, som fortællingen strækker sig over.

Jespersens ordensfikserede periodisering giver anledning til at granske formålet med historieskrivning en smule nærmere. Kan historien (i singularis) virkelig fremstilles så simpelt som en vekselvirkning mellem stabilitet og ustabilitet? Er det historikerens opgave at være oprydder og skabe en ønskværdig repræsentation af fortiden? Svaret på disse spørgsmål er ja, hvis man ser dem i lyset af *Civilisationen* og *Stat og Nation*. Dette svar rejser to problemer. På den ene side knytter det sig til et af de begreber, som den tyske historiker Reinhart Koselleck (1923-2006) er så berømt for, nemlig *das Vetorecht der Quellen*. Med begrebet påpeger Koselleck, at de historiske kilder besidder en ret, der forbyder historikeren at lave en fortolkning, der kan vise sig at være falsk eller upålidelig.⁵ På den anden side gør det positive svar, at det er værd at holde sig for øje, hvordan tidsopfattelsen er konstrueret i *Stat og Nation*. Ifølge Koselleck drives al histo-

3 Ifølge Syddansk Universitets hjemmeside, hvor Jespersen er professor emeritus, er hans generelle forskningsområder tidlig moderne statsdannelse, adelshistorie, militær- og krigshistorie fra 1500-1900 samt europæisk og dansk historie i samme tidsrum. Som det ses i nærværende analyse, er *Stat og Nation* dybt forankret i alle fire forskningsområder.
http://www.sdu.dk/om_sdu/institutter_centre/c_koldkrig/om+centret/tilknyttede/knud+j.-d.-v.-d.-+jespersen (06.07.2012)

4 Knud J.V. Jespersen: *Stat og Nation*, København: Gyldendal, 1992, s. 30.

5 Reinhart Koselleck: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, New York: Columbia University Press, 1979/2004, s. 151. Oversat af Keith Tribe fra tysk originaludgave. Niklas Olsen: *History in the Plural. An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*, New York: Berghahn Books, s. 235.

rie af handlende menneskers erfaringer og forventninger. De driver historisk tid, idet de er medier for handlingsforløb af social såvel som politisk karakter. Det er spændingen mellem erfaring og forventning, der driver historisk tid. Ud fra denne forståelse udvikler Koselleck begreberne "erfaringsrum" og "forventningshorisont". Kort beskrevet betegner de henholdsvis et fortidigt rum, der udgør en helhed af forskellige tidslag, og et fremtidigt rum, der endnu ikke kan overskues som en horisont.⁶

På denne baggrund er formålet med nærværende artikel at undersøge, hvordan tidsopfattelsen er konstrueret i Jespersens *Stat og Nation*. Tidsopfattelse omfatter hér den måde, som Jespersens historiske aktører skuer tilbage i fortiden eller ind i fremtiden samt sammenligninger med tidligere eller senere begivenheder. Tidsopfattelsen er snævert forbundet med værkets periodisering. Det skal understreges, at analysen på ingen måde kan generaliseres til andre populærhistoriske værker – heller ikke til de andre bind af *Det Europæiske Hus*. Konstruktionen af tidsopfattelsen findes ved at identificere, hvordan Jespersen konstruerer de historiske aktørers erfaringer og forventninger i tiden op til Den Westfalske Fred. Ifølge Jespersen er tiden frem til Den Westfalske Fred ustabil. Til sammenligning identificeres, hvordan Jespersen fremstiller tiden efter fredsaftalen som værende stabil. Som led i analysen af Jespersens måde at konstruere tidsopfattelsen på diskuteres de forklaringer, som Jespersen gør brug af for at skabe en sammenhængende fremstilling af den europæiske historie. Analysen er interessant for at eksemplificere, hvordan en stringent periodisering og ordensfikseret tidsopfattelse kan styre en historisk fremstilling frem for at lade kildebrugen skinne igennem. Afslutningsvis gives et forslag til en forbedring af Jespersens periodisering. Men først er det nødvendigt med en mere uddybende redegørelse for *Stat og Nation* samt den del af Kosellecks forfatterskab, der er artiklens teoretiske grundlag.

STAT OG NATION

– EUROPAS HISTORIE MELLEM STABILITET OG USTABILITET

I *Stat og Nation* spiller især én historisk begivenhed en central rolle, og den bliver dermed hele værkets omdrejningspunkt. Begivenheden er Den Westfalske Fred. Fredsaftalen fra 1648 er ifølge Jespersen den første til at genoprette stabilitet i Europa. Den Westfalske Fred skaber i Jespersens perspektiv et system med en magtbalance og en verdslig statsræson, der gør, at politiske konsekvenser kan beregnes på forhånd.⁷ Der hersker generelt enighed om, at Den Westfalske Fred udgør et vendepunkt i Europas politiske udvikling. Modsat den tidligere fælles kristne ramme skaber Den Westfalske Fred et nyt politisk spillerum med en horisontal orden med gensidig anerkendelse mellem fyrstestaterne. Kimen til

⁶ Koselleck: *Futures Past*, s. 258-263.

⁷ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 147-148.

den nye stabilitet ses i den omfattende statskongres, hvor fredsaftalen optegner fremtidens grænser på det europæiske landkort. Den Westfalske Fred bygger på et princip om suverænitet, der i praksis blot betyder en afbalancering af magtforholdene og ikke på et princip om varig fred *pax perpetua*, som den første paragraf i den todelte fredsaftale ellers forkynder.⁸

Et fragmenteret billede af *Stat og Nation* skulle på nuværende tidspunkt stå klart, men endnu mangler en mere fyldestgørende præsentation af bogen. Her skal Jespersen selv have lov til at komme til orde:

Formålet med nærværende fremstilling vil derfor først og fremmest være at identificere den fælles idé- og begrebsverden, som gjorde det muligt for europæerne at definere sig i forhold til hinanden og ikke mindst i forhold til fremmedartede kulturer såsom de orientalske, de afrikanske og de indianske.⁹

Ud fra denne beskrivelse ses, at formålet med *Stat og Nation* er todimensionelt. På den ene side er der identifikationen af en fælles idé- og begrebsverden, og på den anden er der distancen til fremmedartede kulturer. Ifølge den danske historiker Sebastian Olden-Jørgensen, som anmeldte *Stat og Nation* i *Historisk Tidsskrift lige efter udgivelsen*, opfylder Jespersen ikke dette eksplicitte formål. Olden-Jørgensen vurderer, at idé- og begrebsverdenen holdes på et overordnet, abstrakt plan, mens militære revolutioner, adelens identitetskrise og statens opståen har en central placering. Denne disposition gør oplysningstiden til værkets fikspunkt.¹⁰

Olden-Jørgensens tolkning understøttes af Jespersens egen forståelsesramme i *Stat og Nation*. Denne forståelsesramme reflekterer ikke alene den fælles idé- og begrebsverden eller distancen til de fremmedartede kulturer. Som det ses i følgende illustrative figur afspejler forståelsesrammen også en realpolitisk dimension.¹¹

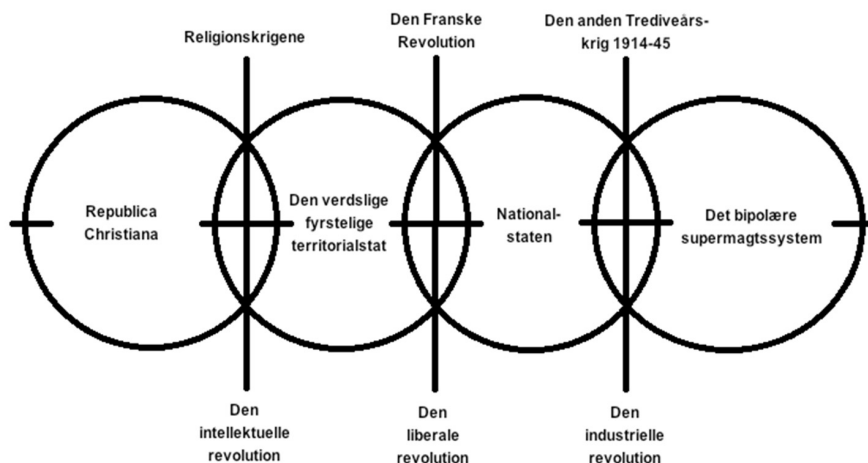
Figurens fire cirkler repræsenterer for Jespersen afrundede historiske perioder med hver deres særpræg og stabilitet. Cirklernes overlap viser glidende overgange mellem perioderne og er præget af ustabilitet og sammenbrud. På tværs af cirklerne løber en brudt linje. Den kan tolkes som en del af overlappet, der limer perioderne sammen. Den brudte linje bliver dermed en form for fremadskridende kronologi. Oven over cirklerne har Jespersen angivet de realpolitiske konflikter, der adskiller perioderne, mens de idémæssige forandringer er angivet under cirk-

8 Michael Harbsmeier: "Fra Trediveårskrigen til Sturm und Drang 1648-1789", i Anna Sandberg & Detlef Siegfried: *Tysk kulturhistorie fra 1648 til i dag*, København: Gyldendal 2012, s. 19-47.

9 Harbsmeier: "Fra Trediveårskrigen til Sturm und Drang 1648-1789, s. 29.

10 Sebastian Olden-Jørgensen: "Knud J. V. Jespersen: Stat og nation. Det europæiske hus 4, red. Søren Mørch", *Historisk Tidsskrift* 16, 1994, s. 129-132.

11 Figuren er gengivet efter Jespersen: *Stat og Nation*, s. 32.

Figur 1: Forståelsesrammen for Knud J. V. Jespersens fremstilling i *Stat og Nation*

lerne. *Stat og Nation* tager afsæt i renæssancen og reformationen og ender ved 1870'ernes begejstring for det nationale. Dermed er *Stat og Nation* især forankret i figurens anden cirkel.

En nærmere gennemgang af figuren er nødvendig. Cirklen længst til venstre kalder Jespersen *Republica Christiana*, som er det stabile samfund baseret på en kristen enhed. Denne stabilitet brydes ved renæssancen, reformationen og de efterfølgende religionskrige, og varer frem til afslutningen af Trediveårskrigen (1618-1648). En ny periode af stabilitet står på spring til at afløse ustabiliteten. Den bygger på de *suveræne og territorielle fyrstestater* og en international filosofi for magtbalancen. Dette system afløses af en ny ustabilitet, der følger i kølvandet på Den Franske Revolution. Hen mod slutningen af 1800-tallet begynder den næste periode af stabilitet med *nationalstaten* som kernen. I denne periode bygger statsdannelse på indbyggernes fælles sprog og kultur. Nationalstatens stabilitet varer ifølge Jespersen frem til ustabiliteten med 1900-tallets verdenskrige, der efterfølges af en ny stabilitet under *det bipolære supermagtssystem* angivet ved figurens sidste cirkel.¹²

Figuren, der illustrerer Jespersens periodisering, er i *Stat og Nation* ikke blot historikerens værktøj. Flere gange henviser fremstillingens tekst til periodiseringen, som dermed bliver et pædagogisk redskab til formidlingen i *Stat og Nation*. Det gør, at værket skiller sig ud fra de mange andre talrige fremstillinger af den fælles europæiske historie (i singularis). Undervejs i værket tøver Jespersen da heller ikke med at perspektivere strukturerne i den tidlige statsdannelse til strukturerne i velfærdsstaten anno 1992.¹³ En større tøven ses derimod, når en

¹² Jespersen: *Stat og Nation*, s. 32-34.

¹³ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 120.

femte cirkel i periodiseringsfiguren kommer på tale. Jespersen foreslår en renæssance for nationalstaten eller en ny form for regionalisme, men han understreger samtidig, at "[h]vad der i givet fald skulle stå i den [femte cirkel], er dog endnu ganske uklart."¹⁴

Denne historieskrivning er navigeret af en illustrativ periodisering, og som modspil hertil virker Kosellecks teoriapparat som en metodisk øjenåbner. Teoriapparatet gør det muligt at grave et spadestik dybere i de tidlige strukturer, som Jespersen har skabt ved sin periodisering. Det bliver derved muligt at analysere, hvad det egentlig er, Jespersen gør, når han skriver historie i *Stat og Nation*. Kosellecks metodiske værktøjer rammer ind i selve periodiseringen i *Stat og Nation*, mens noget af hans mere empiriske arbejde bidrager til pointer, der direkte modsiges Jespersens fremstilling. Forud for en nærmere uddybning af de teoretiske og empiriske modspil mellem de to historikere er det nødvendigt med en præsentation af den del af Kosellecks teoriapparat, der især er brugbar i forhold til analysen af *Stat og Nation*.

REINHART KOSELLECK.

FRA ERFARING OG FORVENTNING TIL KRITIK OG KRISE

Koselleck er bedst kendt for sit omfattende begrebshistoriske arbejde med værket *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (1972-1997). Han står dog bag et langt bredere forfatterskab, der både indeholder afhandlinger om specifikke perioder og metodiske anvisninger. Begrebshistorisk udvikler Koselleck en tese om, at den moderne bevidsthed om tid har ændret sig fundamentalt fra den før-moderne. Ændringen sker ved, at sociale og politiske begreber får nye betydninger i tiden mellem 1750 og 1850. Denne periode kalder Koselleck *die Sattelzeit*. Derudover finder Koselleck også, at historieskrivning får en ny funktion i oplysningstiden, idet det tidligere syn på historie som *magistra vitæ* erstattes af en opfattelse af historien (i singularis) som en fremskridtsproces. Dermed åbner historien (i singularis) sig mod det ukendte og fremtidige. Det kræver planlægning af fremtiden, som ifølge Koselleck ikke bygger på erfaring modsat tidligere.¹⁵

En del af Kosellecks forfatterskab har til formål at eliminere idéen om historien (i singularis). Som alternativ har Koselleck forsøgt at skabe en ny teoretisk tilgang om historier (i pluralis). Dermed får Koselleck skabt en teori om historisk tid, der er "knyttet til social og politisk handling med konkret handlende og lidende mennesker, deres institutioner og organisationer."¹⁶ Desuden er historier (i pluralis) også knyttet til Kosellecks forståelse af historie i tidslag. Kosellecks tidslag bygger på en metafor fra geologiens jordlag. Han bruger metaforen

¹⁴ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 34.

¹⁵ Koselleck: *Futures Past*, s. 36-39; Olsen: *History in the Plural*, s. 174.

¹⁶ Oversat efter Koselleck: *Futures Past*, s. 2.

til at forklare, at historiske tidslag kan henvise til hinanden uden at være fuldt ud afhængige af hinanden. Det gør det muligt at identificere en interaktion mellem tidslagene og varighed af forskellige strukturer.¹⁷ Dermed modsætter Koselleck sig en lineær eller cyklisk opfattelse af historisk tid, idet forskellige historiske tider kan eksistere samtidig.¹⁸

To metodiske værktøjer, som Koselleck bruger til at fremdrage den nye bevidsthed om tid, er kategorierne "erfaringsrum" og "forventningshorisont". Koselleck definerer i denne sammenhæng "erfaring" som det nutidigt forgangne, der er indoptaget og kan bruges i det handlende individs erindring. "Forventning" er i modsætning hertil defineret som en nutidigt aktualiseret fremtid. Erfaring og forventning egner sig ifølge Koselleck til at tematisere historisk tid, fordi de er gensidigt afhængige. Afhængigheden ses, når der dannes tidslag, hvor erfaringer bruges til at skabe forventninger, men idet forventninger rækker ind i fremtiden, er de ikke alene konstrueret på baggrund af erfaring. Koselleck påpeger, at erfaringens temporale struktur er baseret på tilbagevirkende forventninger. Forventningens temporale struktur altså ikke mulig uden erfaring, men på den anden side heller ikke totalt afhængig heraf. Det betyder, at al historie er en nutidig konstruktion bestående af selektivt udvalgte erfaringer og forventninger samt spændingen herimellem. Opfattelsen af historisk tid kan derfor forandre sig, fordi der sker mentale forandringer i måden, som erfaring og forventning er konstitueret i forhold til hinanden. Dette er Kosellecks grundlæggende erkendelse, som han bygger videre på i dannelsen af kategorierne "erfaringsrum" og "forventningshorisont". Førstnævnte kategori er dannet ud fra erkendelsen af, at erfaring har en rummelig struktur og indebærer en helhed af forskellige tidslag. Sidstnævnte er benævnt som en horisont, idet forventning danner grundlag foret nyt, fremtidigt erfaringsrum, der endnu ikke kan overskues.¹⁹

Kosellecks pointe om historier (i pluralis) er tæt forbundet med det faktum, at al historie er nutidigt konstitueret af erfaring og forventning. Det får konsekvenser for måden at skrive historie på. Koselleck argumenterer for, at sproget i en historisk fremstilling gør brug af kategorier, der er konstrueret *ex post*. Det vil sige, at kategorierne ikke selv er til stede i kilderne, men derimod ofte er skabt af historikeren.²⁰ Kategorierne er dermed lavet på baggrund af historikerens egne erfaringer og forventninger, der ikke nødvendigvis har været til stede for de fortidige aktører. Hovedtitlen på Kosellecks mest berømte antolo-

17 Reinhart Koselleck: "Tidslag", i Jens Busck, Jeppe Nevers & Niklas Olsen: *Begreber, tid og erfaring*, København: Hans Reitzels Forlag, 2007, s. 185-192. Oversat af Jens Busck fra tysk originaludgave, 1994.

Jeppe Nevers & Niklas Olsen: "Indledning", Jens Busck, Jeppe Nevers & Niklas Olsen: *Begreber, tid og erfaring*, København: Hans Reitzels Forlag, 2007, s. 7-26.

18 Olsen: *History in the Plural*, s. 143.

19 Koselleck: *Futures Past*, s. 259-263.

20 Koselleck: *Futures Past*, s. 91.

gi, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (1979) er afledt heraf: Historikeren konstruerer en forestilling af en fortidig fremtid.

Det er muligt at spore rødderne til dette metahistoriske begrebsapparat i Kosellecks tidlige empiriske arbejde, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der Bürgerlichen Welt*, fra 1959. Ud fra en mere idéhistorisk tilgang, end hvad der ellers er karakteristisk for Kosellecks forfatterskab, beskrives i dette værk, hvordan fyrstestaternes suverænitæt og absolutisme i slutningen af 1600-tallet og starten af 1700-tallet skaber dualistiske verdensbilleder. Det sker ved en adskillelse af stat og samfund, der fører til en adskillelse af politik og moral.²¹ Dualismen ses især i den oprindelige undertitel, som var "*Eine Untersuchung der politischen Funktion des dualistischen Weltbildes im 18. Jahrhundert.*" Ved at sammenligne undertitlerne kan man sige, at Koselleck sporer udviklingen af det moderne samfunds sygdom, patogenesen, tilbage til oplysningstidens dualistiske verdensbilleder.²² I de dualistiske verdensbilleder ser Koselleck en forbindelse mellem kritik som en moralsk dom over statsmagten, som fører til en krise for den absolutistiske stat med uløste problemer og en uvis fremtid.²³

Denne bredde i Kosellecks forfatterskab gør flere af hans teoretiske pointer brugbare som en bred fortolkningsramme for *Stat og Nation*. Jespersens værk er som nævnt baseret på en meget karakteristisk periodisering, der formidler et forsøg på at skabe orden i fortiden. Netop dette formål gør det interessant at se på, hvilket erfaringsrum og hvilken forventningshorisont Jespersen opstiller for de historiske aktører i *Stat og Nation*. At opstille fortiden som en vekselvirkning mellem stabilitet og ustabilitet må blandt andet bero på pædagogiske og/eller formidlingsmæssige overvejelser fra forfatterens side. Ved at belyse denne form for formidling ved brug af Kosellecks begreber bliver der mulighed for at diskutere nogle af de bagvedliggende argumenter i Jespersens fremstilling, der ellers er skjult. Vekselvirkningen mellem stabilitet og ustabilitet beror nemlig på en særlig måde at konstruere erfaringsrummet og forventningshorisonten for værkets aktører. Det er dermed ikke artiklens primære formål at sammenligne og herunder identificere ligheder og forskelle mellem Jespersens og Kosellecks historieskrivning.²⁴ Derimod er det formålet at analysere Jespersens fremstilling af Europas udviklingslinjer med Kosellecks begrebsapparat. I det kommende af-

21 Reinhart Koselleck: *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Massachusetts: The MIT Press, 1988. Oversat fra den tyske originaludgave fra 1959.

22 Olsen: *History in the Plural*, s. 44-45.

23 Koselleck: *Critique and Crisis*, s. 102, s. 161.

24 Ved så tæt et arbejde mellem Jespersens *Stat og Nation* og Kosellecks teoriapparat er det næsten uundgåeligt ikke at sammenligne de to historikere. Derfor skal det kort nævnes her. Ligheden mellem Jespersen og Koselleck består især i deres refleksion over Den Westfalske Fred som et vendepunkt i Europas historie. Forskellen ses især i Kosellecks mere krise-orienterede analyse og den sirlige orden i Jespersens forståelsesramme.

snit bliver der set nærmere på Jespersens fremstilling af ustabiliteten op til Den Westfalske Fred.

UFORUDSIGELIGHED SOM KIMEN TIL USTABILITET

Jespersen lægger i værket ud med en længere introduktion til renæssancens og reformationens idéer. Disse markerer ifølge Jespersen et markant brud på middelalderens stabile verdensbillede og bliver overgangen til de mere politisk orienterede uroligheder, der bygger på stridigheder mellem Europas dynastier. Startskuddet for Jespersens fremstilling er dermed et brud på en stabil verdensorden. Som en specifik skillelinje mellem stabilitet og ustabilitet zoomer Jespersen ind på året 1588. Året er med Jespersens ord et "astrologisk skæbneår", og herudfra samler han trådene i ustabiliteten ved både at skabe et bagud- og fremadskuen- de perspektiv for ustabiliteten. For Jespersen er skæbneårets centrale aktør den tysk-romerske kejser Rudolf 2. (1552-1612). Med en levende, eksponerende beskrivelse viser Jespersen, at Rudolf 2. grublende holder en pause fra kejserembedets politiske pligter for at studere himmellegemer fra et tårnværelse i Prag.²⁵ Under denne seance fastsætter Jespersen en indlejret vished om forandringer hos kejseren, der forgæves prøver at overskue fremtiden ved hjælp af de astrologiske observationer. Fortællingens funktion er klar. Jespersen antyder ved sin levende fortælling, at det netop er det kosmologiske verdensbillede, der danner rammen for kejserens politiske beslutninger; ikke erfaring eller direkte observation af de politiske forandringer i Europa. Det gør, at Jespersen skaber en tvetydig forventningshorisont for Rudolf 2. som historisk aktør: Rudolf 2. ved, at der er forandringer på vej, men han forsøger at kontrollere dem ved sine astrologiske forudsigelser.

Samtidig viser Jespersen sin placering som historiker *ex post*. Det sker, da han bruger sit kendskab til slutningen af ustabiliteten, der ikke kan have været synlig for 1500-tallets aktører:

De utallige krige – store og små – som lige siden da i religionens navn havde raset uophørligt, både inden for rigets [Det Tysk-Romerske Riges] grænser og udenfor, var netop nu i færd med at smelte sammen til det endelige og afgørende opgør mellem Sydeuropas katolske magter og protestanterne i den nordlige del af Europa."²⁶

Citatet kan tolkes som en indirekte henvisning til værkets periodisering, da Jespersen beskriver en geopolitisk magtforskydning, hvor ustabiliteten er et knudepunkt mellem tidligere og samtidige stridigheder. Når Jespersen lader ustabiliteten være forårsaget af en sammensmeltning mellem reformationen og de senere begivenheder i 1500-tallet, trækker Jespersen reformationen direkte ind i aktø-

²⁵ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 63-67

²⁶ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 69.

rernes bevidsthed. Reformationen bliver dermed afgørende for den senere geografiske forskydning i magtbalancen, som adskiller sig fra en kommende stabilitet. Jespersens skildring af ustabiliteten bliver dermed en afrundet fortid – en periode med egne karakteristika.

Reformationen og renæssancen står dog ikke alene i Jespersens fremstilling, når perioden af ustabilitet skal forklares. Et tredje element er afslutningen af middelalderens funktionsdelte samfund. I *Stat og Nation* vises det ved en skitsering af et socialt behov for omvæltning ved 1600-tallets begyndelse. Ifølge Jespersen består det stabile middelaldersamfund, *Republica Christiana*, af tre grupper. Den første er "nærestanden" bestående af bønder og borgere. Den anden er "lærestanden", der består af præster og lærde. Sidste gruppe er "værgestanden", som omfatter adelen. I sin skildring af ustabiliteten ser Jespersen opbruddet i disse tre stænder ved, at adelen ikke længere har patent på at føre krig.²⁷ Langsomt socialiseres krigsførelse, hvormed infanterisoldater gør en ende på adelens magtmonopol. Grundlaget for Jespersens fremstilling af den ustabile periode ligger dermed også i, at krig ikke længere er en kamp mellem socialt ligestillede specialister i adelsstanden, men derimod en kamp mellem samfundets lag.²⁸

I Jespersens fremstilling fører nedbruddet af det funktionsdelte samfund til, at staten er den eneste institution, der har autoritet og styrke til at føre krig. Med andre ord lader Jespersen statsmagten opstå og styrkes på bekostning af andre grupper i samfundet. Som Jespersen skriver, etablerer staten sig "som en suveræn magtkorporation, der svævede over samfundet, og i magt og indflydelse langt overgik enhver gruppe i dette. Staten som autonomt begreb var et typisk produkt af renæssancen og det logiske svar på den militære revolutions nye udfordringer."²⁹ Med betegnelsen "suveræn magtkorporation" beskriver Jespersen fyrstestaten, der ifølge hans periodisering er den fremtidige grundenhed i et stabilt system. Derved begynder Jespersen allerede i den ustabile periode at udelukke andre dele af samfundet fra at deltage i magtudøvelsen. Ved at nævne renæssancen og den militære revolution peger Jespersen på en fortidig erfaring ved statens etablering. I Jespersens fremstilling vokser staten altså ud af renæssancens erfaringsrum; det vil sige, at han lader betingelserne for stabiliteten under den kommende fyrstestat føre tilbage til tidligere ustabile strømninger. Herved skaber Jespersen to overlappende erfaringsrum. Det gør, at Jespersens periodisering ikke er så fremadskridende, som den lader til at være i figuren.

Sociale og politiske forandringer udgør altså grobunden for, at Jespersen fremstiller tiden frem til 1648 som en ustabil periode. Denne ustabilitet slutter brat med Trediveårskrigen, hvis afslutning ifølge Jespersen indleder en ny stabil periode. Jespersens fremstilling af Trediveårskrigen er todimensionel. Han

²⁷ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 83-84.

²⁸ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 85.

²⁹ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 90.

behandler både krigen som begreb, herunder dets indflydelse på hans periodisering, og krigens forløb og karakter. Begge dele er interessant i forhold til den overordnede konstruktion af et erfaringsrum og en forventningshorisont i den ustabile periode.

Jespersen påpeger, at Trediveårskrigen er et essentielt begreb, da det dækker over afslutningen på ustabiliteten. Han forklarer, at begrebet første gang er brugt af den tyske statsretslærde Samuel Pufendorf i 1667. Ifølge Jespersen er Pufendorf den første, der fremstiller Trediveårskrigen som én samlet konflikt fra Vinduesudsmidningen i Prag i 1618 til Den Westfalske Fred i 1648. Det er i denne sammenhæng, at Jespersen bemærker, at "vi [ligger] under for en tysk tradition, som på det nærmeste tvinger os til at fortolke den store konfliktcyklus på tyske præmisser."³⁰ Herved erkender Jespersen, at Trediveårskrigen som begreb betegner et nutidigt erfaringsrum, som er skabt på baggrund af Pufendorfs tolkning af ét samlet konfliktforløb omtrent 20 år efter krigens afslutning. Ydermere grunder Jespersens egen periodisering og forståelsen af vekselvirkningen mellem stabilitet og ustabilitet i Pufendorfs skabelse af erfaringsrummet. Forståelsen af Trediveårskrigen som en samlet konflikt er da også så essentiel i *Stat og Nation*, at Jespersen beskriver kulminationen på ustabiliteten med følgende klare ord: "Den [Trediveårskrigen] var kulminationen på alle de konflikter og al den ustabilitet, som havde luret overalt, lige siden det gamle Europa omkring år 1500 for alvor gik af lave."³¹

Den anden dimension af Jespersens fremstilling af Trediveårskrigen er spørgsmålet om krigens karakter: Var Trediveårskrigen en religionskrig eller en sekulær, politisk krig? Denne problemstilling bliver særligt relevant for *Stat og Nation* set i lyset af de årsager, som Jespersen tidligere har angivet som baggrunden for ustabiliteten, nærmere bestemt renæssancen, reformationen og sammenbruddet af middelalderens funktionsdelte samfund. Jespersen mener ikke, at konfessionelle uenigheder kan være alene om at forklare krigsforløbet.³² Sociale og politiske faktorer spiller også ind. Det gør, at Trediveårskrigen i Jespersens fremstilling bliver resultatet af en ophobning af tidligere ustabilitet med en direkte linje fra 1500-tallets uro til Den Westfalske Fred i 1648. Det er karakteristisk for denne beskrivelse i *Stat og Nation*, at der ingen eksplicitte aktører er at finde. Dermed skaber Jespersen et meget generelt erfaringsrum, der lader aktørerne i baggrunden og i stedet har fokus på samfundet som system. Jespersen finder forskellen på stabile og ustabile perioder i forskellene på systemerne samt måden, hvorpå de generelle erfaringsrum adskiller sig fra hinanden. Jespersen lader også et generelt erfaringsrum skinne særligt igennem, når han begrunder Trediveårskrigens brutalitet i det faktum, at krigen er en overgangsfase mellem de to historiske pe-

30 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 109.

31 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 111.

32 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 111.

rioder. Ifølge Jespersen hænger voldsomheden sammen med spændingen mellem den ekspanderende centralmagt og de gamle stænderforsamlinger. Voldsomheden bliver dermed en del af en videreførelse af de tidligere sociale omvæltninger. Dette krydrer Jespersen ved at tilføje overgangen fra et selvfinansieret til et skattefinansieret krigssystem. Sidstnævnte er et karakteristika ved den absolutistiske stat.³³

Alt i alt bygger Jespersens beskrivelse af ustabiliteten på en tidsopfattelse, hvor erfaringsrummet først er en bevidst del af klart definerede aktørers erfaringer, hvorefter erfaringsrummet bliver mere systemisk og generelt for samfundstypen. Dermed skabes en karakteristik af de enkelte perioder af Jespersens forståelsesramme. Forventningshorisonten i den ustabile periode konstruerer Jespersen på grundlag af astrologiske forudsigelser. Disse konstruktioner af erfaringsrummet og forventningshorisonten vender Jespersen dog radikalt om på i sin præsentation af den stabile fyrstestat.

STABILITETEN GENETABLERES

Stabiliteten i perioden efter Trediveårskrigen knytter Jespersen til begyndelsen på et nyt system på den internationale scene: Det Westfalske System. Ifølge Jespersen adskiller det nye system sig fra det tidligere *Republica Christiana* "især ved fraværet af det højere, mystisk prægede fælles værdisystem, som den universelle kirke tidligere havde udgjort."³⁴ Derudover har det nye system to særlige kendetegn, som i midten af 1600-tallet er internationale nyskabelser. Den ene er fyrstestaternes suverænitæt – et princip, der bygger på fyrstehusenes ret til at indgå og ophæve internationale alliancer. Den anden nyskabelse er absolutismen som styreform, der på trods af enkelte parlamentariske regeringer bliver tildelt mest plads i *Stat og Nation*. En følgevirkning af de to nyskabelser er ifølge Jespersen, at der også opstår en territoriell bevidsthed. Derved får suverænitetsprincippet en geografisk dimension, som kan kædes sammen med legitimation og kalkulation af staternes beskatningsgrundlag.³⁵

Det Westfalske System er som nævnt et vendepunkt i *Stat og Nation*, fordi det er det første system til at genskabe stabilitet. Genskabelsen beror dog ikke på en konstant, teleologisk udvikling, men er derimod fremstillet som en vekselvirkning, der hele tiden henviser til og distancerer sig fra fortiden. Dermed præsenterer Jespersen modsat sin illustrative figur en kerne, der hører stabiliteten til. Kernen er et fælles værdisystem i Europa, og den ses, når værdifællesskabet på trods af radikal forandring er den faktor, som stabile perioder i Europas historie bygger på. Denne fremstilling minder mere om en historisk konstruktion i tidslag, som ifølge Koselleck skal henvises til hinanden, end den kronologi, som

³³ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 117-120.

³⁴ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 127.

³⁵ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 93.

Jespersens egen periodisering lægger op til.³⁶ Efter Den Westfalske Fred knytter Jespersen Europas nye værdifællesskab til fyrstestaten, som er "en virkelig nyskabelse i internationalt statsliv, og den kom til at danne mønster for løsning af komplicerede internationale konflikter i meget lang tid fremover."³⁷ Denne formulering præsenterer en forventningshorisont, der trækker tråde igennem forskellige tidslag over Ütrecht-kongressen i 1713, Wienerkongressen i 1815 og Versailleskonferencen i 1919. Det internationale kommer dermed ind som en ny forklaringsdimension, der ikke direkte kan henføres til vekselvirkningen mellem stabilitet og ustabilitet. Den opstår et sted mellem stabilitet og ustabilitet. Det er i Jespersens fremstilling den internationale nyskabelse, der er nødvendiggjort af Trediveårskrigen internationale karakter.³⁸ Dermed bliver det internationale en forudsætning for, at fredsaftalen, systemetableringen og suveræniteten kan realiseres, idet det internationale statsliv eksisterer i fremstillingen, inden fredsaftalen indgås.

Med denne forståelse af Jespersens brug af det internationale in mente kan det siges, at fredsaftalen, systemetableringen og suveræniteten opstår på grund af gensidig anerkendelse mellem fyrstestaterne. Igen er der tale om en nøgtern beskrivelse af årsagerne til systemets stabilitet. Denne fremstilling er blot en nøgtern beskrivelse af årsagerne til systemets stabilitet. Som led i denne beskrivelse etablerer Jespersen et nyt erfaringsrum med nedslag i renæssancen og reformationen. Disse står i kontrast til stabiliteten under Det Westfalske System. Denne form for selektion af historisk bevisførelse bærer præg af Jespersens egen rummelige erfaring, hvor Den Westfalske Fred ses som en nyskabelse i forhold til suverænitetsprincippet. Derimod lades både konkrete historiske aktører og periodiseringen i baggrunden.

En anden selektion ses ved de fraværende religiøse idealer, der også danner rammen for stabiliteten i Jespersens Westfalske System. Stabiliteten i det nye system er grundlagt i statsræson.³⁹ Herunder ses en klar distancering mellem *Repubblica Christiana* og *Den Verdslige Fyrstestat* som stabile tider i periodiseringen. *Repubblica Christiana* bliver brugt som et erfaringsrum til at skabe en forståelse af, hvordan suveræniteten opstår i Det Westfalske System. Ved denne distancering bringer Jespersen en forgangen fremtid ind i beskrivelsen af Det Westfalske System for at klargøre sit implicitte argument om de to perioders stabilitet. Stabiliteten beror på skabelsen af et fælles værdisystem i Europa og ses i følgende beskrivelse:

36 Koselleck: "Tidslag", s. 185-186.

37 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 122.

38 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 122.

39 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 129.

Den westfalske konstruktion havde nemlig bundet alle Europas stater sammen i et skæbnefællesskab, hvori alle var afhængige af, at enhver stat respekterede de fastlagte spilleregler. Den westfalske Fred gjorde med andre ord europæisk storpolitik til en integreret størrelse og bragte Europas lande tættere sammen. [...] Trediveårskrigen og den westfalske fredskongres havde for første gang skabt et europæisk politisk enhedssystem til afløsning af det gamle religiøse fællesskab.⁴⁰

Herved cementerer Jespersen værdifællesskabets afgørende rolle som skaberen af stabilitet. I modsætning hertil står Kosellecks analyse af statsmagten i perioden efter Den Westfalske Fred i *Kritik und Krise*. Ifølge Koselleck garanterer freden, at staterne sørger for at neutralisere religiøse konflikter.⁴¹ Orden skabes derved på baggrund af politiske frem for religiøse motiver. Moral og politik adskilles og bliver opfattet som dualistiske størrelser. Det fører til samfundets kritik af statens legitimitet, som giver anledning til en krise.⁴² For Koselleck er Den Westfalske Fred ikke kimen til et system af stabilitet. Den er derimod en løsning af langvarige religionskrige, men den absolutistiske stat bliver samtidig grundlaget for en senere krise og statens egen undergang.

ABSOLUTISME MED EN SMULE KRITIK, MEN INGEN KRISE

I *Stat og Nation* er absolutismen den centrale styreform, da den er knyttet til suverænitets opståen og skaber stabilitet. I Jespersens behandling af Det Westfalske Systems stabilitet er absolutismen en integreret del af systemet, idet den skaber et rationalistisk, gennemsigtigt og kalkulerbart system.⁴³ Kilden til systemets rationalitet er at finde i adfærdsmønsteret med den "totale identifikation mellem stat og dynasti."⁴⁴ Dermed bliver absolutismens virke en mulighed for statslederne til at beregne konsekvenser af planlagt politik. Det skaber tryghed og international stabilitet.⁴⁵ Derved beskriver Jespersen et system, der ikke alene har en overskuelig forventningshorisont, men tilmed forudsigelig. Det bevirker, at Jespersens stabilitet ikke blot afhænger af et fælles europæisk værdisystem, men også af skabelsen af en forventning om forudsigelighed. Det interessante ved denne fremstilling af stabilitet er, at Jespersen ikke henviser til fortidige erfaringer som kilde til forventning og stabilitet. Han tager derimod udgangspunkt i den fortidige nutid i 1600- og 1700-tallet. Det svarer indirekte til en fremstilling af en af Kosellecks essentielle teser: Den moderne tid adskiller sig fra den førmoderne ved, at fortiden ikke længere er *magistra vitæ*, livets læremester, men i stedet er

⁴⁰ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 128.

⁴¹ Koselleck: *Critique and Crisis*, s. 46-47.

⁴² Koselleck: *Critique and Crisis*, s. 44; Olsen: *History in the Plural*, s. 49-50.

⁴³ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 147.

⁴⁴ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 127.

⁴⁵ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 148.

de politiske handlinger i den fortidige nutid bestemt ved kalkulation af fremtiden.⁴⁶

Jespersens identifikation mellem stat og dynasti ses også i et afsnit, der er præget af en mere eventyrlignende skrivestil. Heri beretter Jespersen, at identifikationen viser sig fuldkomment i Ludvig 14.'s udsagn om *l'État, c'est moi*. Det vil sige, at Ludvig 14. identificerer sig selv som staten.⁴⁷ Endvidere konsolideres absolutismen ifølge Jespersen også indadtil ved at "[g]amle særrettigheder og stænderinteresser havde måttet vige for den royale magts autoritet og uniformitet."⁴⁸ Hermed fremstiller Jespersen igen den royale magt i den absolutistiske stat som en aktør, der vinder magt på en anden samfundsstands bekostning. Denne stand er igen adelen. Ifølge Jespersen undergår adelen en forvandling fra *noblesse d'épée*, en "våbensadel", til en *noblesse de robe*, en "klædesadel". Derved kommer adelen til at udfylde nye embedsposter i den absolutistiske stat.⁴⁹ Som følge heraf sker også en bevidsthedsændring hos adelen, der transformerer middelalderens riderideal til et humanistisk præget verdensmandsideal.⁵⁰ Denne transformation viser en mental og social udvikling mellem den første og anden cirkel i Jespersens figur. Det er særligt ved Jespersens fremstilling, at udviklingen virker radikal, og slægterne – ikke slægtsnavnene – er den eneste relation til fortiden i adelens udvikling. Derudover bygger udviklingen kun på adelens tilpasning til den nye, absolutistiske magtkonstellation. Dermed fremstiller Jespersen adelen som én samlet passiv aktør i udviklingen af et større stabilitetsskabende system, hvor den absolutistiske stat, herunder dynastiet, har en afgørende rolle. Ved denne fremstilling vender Jespersen tilbage til en forandringsproces, som han allerede har behandlet under 1500-tallets ustabilitet. Det gør, at forandringsprocessen ikke lader sig indkapsle i den periodisering, som Jespersen ellers har opsat for *Stat og Nation*.

Først efter denne lange fremstilling af politiske og sociale strukturer vender Jespersen sig mod de idémæssige forandringer. Ved fyrstestatens konsolidering kalder Jespersen den idémæssige stabilitet for "Den Intellektuelle Revolution", og den kan i selve fremstillingen observeres på tre fronter: Rationalismen, frigørelsen fra Biblens eskatologi og en tæt forbindelse mellem det intellektuelle og politiske liv.

Rationalismen indebærer hos Jespersen troen på fornuft og en idé om, at viden kan opnås gennem systematik, logik og eksperimenter.⁵¹ Det essentielle ved rationalismens ændring af idéverdenen understreger Jespersen i følgende passage:

46 Koselleck: "Tidslag", s. 36-39.

47 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 148.

48 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 150.

49 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 95, s. 151.

50 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 101.

51 Jespersen: *Stat og Nation*, s. 153.

Ved en enestående åndelig kraftudfoldelse samledes i disse årtier alle de løse ender, som de tidligere store intellektuelle opbrud, reformation og renæssance havde efterladt i europæisk åndsliv, og der formuleredes svar på mange af de ubesvarede spørgsmål, som disse opbrud havde efterladt. Der blev med andre ord udformet et helt nyt bevidsthedsmæssigt paradigme – det rationalistiske – til afløsning af middelalderens religiøse kosmologi, som reformation og renæssance havde bragt til fald uden at sætte andet i stedet.⁵²

Dermed gør Jespersen rationalismen til en samlende kraft for tidligere intellektuelle uenigheder. Endnu engang lader Jespersen systemet gå forud for aktøren. Det bevirker, at renæssancen og reformationen blot er katalysatorer for rationalismen som det nye bevidsthedsmæssige paradigme. Rationalismen tager i Jespersens fremstilling ikke afsæt i disse. Derimod lægger Jespersen reformationen og renæssancen i et erfaringsrum for rationalismen, men de har ingen direkte funktion for det fremtidsorienterede bevidsthedsparadigme. Med andre ord ligger renæssancen og reformationen hos Jespersen i den erfaringsmæssige bevidsthed, og samtidig er der skabt en distance hertil. Det leder videre til den anden front, frigørelsen fra Biblens eskatologi. Jespersen forklarer, at frigørelsen fra den kristne forestilling om dommedag gør det muligt at skue ind i fremtiden, som menneskene dermed ser sig i stand til at ændre.⁵³ Derved viser Jespersen, at forventningshorisonten er det nye udgangspunkt for rationalismen. Renæssancen og reformationen er igen erfaringsrummet for Den Intellektuelle Revolution, men rationalismen samler de såkaldte "løse ender" ved at fokusere på forventninger til fremtiden. Som Jespersen skriver, var "fremtiden [bragt] ind i synsfeltet, mens fortiden tabte interesse."⁵⁴

Den tredje front ved Den Intellektuelle Revolution er ifølge Jespersen en tæt forbindelse mellem det intellektuelle og politiske liv. Denne forbindelse beskrives som en gensidig afhængighed: "Fyrsterne var lydhyre over for rationalistiske tankegange, og de intellektuelle var ivrige efter at få deres tanker omsat i politisk praksis. Oplysningsfilosofiens mål var jo at forbedre verden, den var derfor udpræget anvendelsesorienteret."⁵⁵ Denne gensidighed understreger den tidlige struktur, hvor rationalismen er løsrevet fra tidligere erfaringer. Det ses i ønsket om at forbedre verden, hvormed der kan skabes fremtidige ændringer. Det er grunden til, at rationalismen er anvendelsesorienteret. Jespersen forklarer desuden gensidigheden ved at skrive, at Den Intellektuelle Revolution er et sidestykke til den politiske revolution, som har fundet sted ved etableringen af Det West-

⁵² Jespersen: *Stat og Nation*, s. 153.

⁵³ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 155.

⁵⁴ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 155.

⁵⁵ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 166.

falske System.⁵⁶ Denne beskrivelse skaber imidlertid et problem for Jespersens periodisering, som den er skitseret i figuren. Problemet er, at i Jespersens figur lader *Religionskrigene* og *Den Intellektuelle Revolution* til at finde sted samtidig. I den tekstlige fremstilling er dette sammenfald ikke tilfældet, idet Den Intellektuelle Revolution først finder sted efter fyrstestatens konsolidering. Jespersens fremstilling af gensidighed følger dog Kosellecks idé om en ændring af de tidslige strukturer i oplysningstiden, dvs. Kosellecks idé om eksistensen af historisk tid. Derimod følger Jespersen ikke Kosellecks dualistiske tilgang til forholdet mellem stat og samfund og mellem politik og det intellektuelle liv. På den baggrund ses, at Jespersen opfatter stat og samfund som en symbiotisk enhed.

Den symbiotiske enhed støttes af periodens stabilitet, og Jespersen eksemplificerer den ved beretninger om nogle af tidens intellektuelle. Et eksempel herpå er Jespersens fremstilling af John Lockes (1632-1704) filosofi om værdirelativisme og tolerance. Locke opfatter menneskets bevidsthed ved fødslen som en ren tavle, hvorefter alle normer, idéer og viden er tillærte. Jespersen udleder heraf, at idet Locke ser værdier og love som produkter af erfaring, kan de ændres ved oplysning af samfundet.⁵⁷ Når Jespersen lægger så stor vægt på mulighed for ændring af love ved oplysning, viser han samtidig, at gensidigheden mellem stat og samfund er som en symbiose: Den ene er afhængig af den andens overlevelse og omvendt. Dermed giver Lockes tanker om værdirelativismen og tolerancen næring til statens udvikling i *Stat og Nation*.

En mere distancerende tilgang til forholdet mellem stat og samfund har Jespersen, da han fremhæver en anden af tidens tænkere, Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689-1755). Med et uddrag fra Montesquieus fiktive rejseberetning, *Lettres Persanes* fra 1721, peger Jespersen på det rationalistiske paradigmes værdirelativisme:

Den tilstræbte distance og vidtgående respektløshed [...] var karakteristisk ikke blot for Montesquieu, men for genren som helhed. Den vidner om en forfatter, som ejede intellektuel kraft til at træde et skridt tilbage fra sit eget kulturmiljø og underkaste det en kritisk vurdering med det formål at skabe grundlag for forbedringer.⁵⁸

I citatet er det den kritiske vurdering af samfundet, ikke staten, der spiller ind i forhold til symbiosen mellem stat og samfund. Jespersen viser, at Montesquieu som intellektuel aktør giver en kritisk vurdering af sit eget kulturmiljø, men uden at han uddyber, hvad og hvem kulturmiljøet omfatter. Med værdirelativismen åbner Jespersen for, at gruppen af intellektuelle har mulighed for at udøve kritik, uden at der opstår en dualistisk splittelse som hos Koselleck. På baggrund af op-

⁵⁶ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 167.

⁵⁷ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 161-163.

⁵⁸ Jespersen: *Stat og Nation*, s. 170.

lysningsfilosofien og det rationalistiske paradigme er den absolutistiske stat hos Jespersen rummelig for både kritik og nye idéer. Den gensidige afhængighed mellem absolutismens virke og oplysningsfilosofien er med til at skabe stabiliteten under Det Westfalske System.

EN ALTERNATIV FORSTÅESES RAMME

Alt i alt er det ikke kun de realpolitiske og idémæssige forandringer, der driver historiens (i singularis) fremdrift i *Stat og Nation*. Fremdriften, som sker i vekselvirkningen mellem stabilitet og ustabilitet, afhænger også af divergerende temporale strukturer. I perioden af ustabilitet inden 1648 fremstiller Jespersen den grublende Rudolf 2., der søger sin politiske vished i det kosmologiske univers. Den stabile periode efter Den Westfalske Fred beror derimod på muligheden for at beregne konsekvenser af ført politik. Denne hurtige sammenligning af tidsopfattelsen i de to perioder viser det essentielle træk ved Jespersens fremstilling af historisk tid i forhold til periodiseringens vekselvirkning: Stabilitet opstår på baggrund af en forudsigelig forventningshorisont – ustabilitet ved uforudsigelighed. Forudsigeligheden er ifølge Jespersen både at finde i *Republica Christiana* og i fyrstestaten. I overgangen mellem netop disse to perioder opstår ustabiliteten, som også er drevet af et særligt tidsligt kendetegn. Det er frigørelsen fra Biblens eskatologi og de mislykkede forsøg på at skabe forudsigelighed. Bag Jespersens fremstilling af realpolitiske hændelser, stabilitet og ustabilitet ligger en forklaringsdimension, der hviler på tidsopfattelsen: Forventninger og forudsigelighed af fremtiden skaber stabilitet.

Derimod giver Jespersen ikke erfaringsrummet samme forklarende effekt. I erfaringsrummet etablerer Jespersen kendskab til tidligere tider, men disse driver på intet tidspunkt motivationen for handling for de historiske aktører. En grund til dette er Jespersens manglende fokus på aktørerne. *Stat og Nation* bygger primært på beskrivelser af samfundets opbygning, idégrundlag og realpolitiske hændelser. Disse etablerer en form for et erfaringsrum, der er generelt for samfundets strukturer. Det resulterer i en selektion af fortidige hændelser, der er uigennemskuelige for læseren, men som bekræfter tesen om, at Europas historie finder sted i en vekselvirkning mellem stabilitet og ustabilitet.

Imidlertid viser selve fremstillingen i *Stat og Nation*, at der er et problem med Jespersens ordensfikserede periodisering. For det første lægger periodiseringen som sagt op til, at fremstillingen er kronologisk fremadskridende, men det lever fremstillingen ikke op til. Derimod gentages både realpolitiske begivenheder og idéhistoriske fænomener uden for den ramme, som de hører til i. Det skaber et konstant skift mellem den fortidige fortid og den fortidige fremtid. Det kan hænges sammen med Jespersens placering som historiker *ex post*, og som fortæller viser han klart, at han står uden for selve begivenhedsforløbet. Jespersen kender til det, der for fremstillingens aktører er fremtiden, og dermed har han mulighed for at skabe en forudsigelig fortidig fremtid – en forudsigelighed, der ikke nødvendig-

vis har eksisteret for fortidens konkret handlende og lidende mennesker. Denne problemstilling hænger sammen med det, som Koselleck kalder historieskrivningens to gensidigt udelukkende krav, som er "to make true statements, while at the same time to admit and take account of the relativity of these statements."⁵⁹ Jespersen giver et bud på en tolkning af fortidens tidslige strukturer, men de mange gentagelser i *Stat og Nation* skaber en relativitet i de lange linjer, som Jespersen trækker hen over fredsaftaler og frem mod velfærdsstaten.

For det andet virker Jespersens periodisering let tilgængelig, og ud fra indledningens argumentation er det let at følge forståelsesrammens vekselvirkning. Det har nok ikke været Jespersens intention at lave en figur, hvor periodernes (cirklerne) omfang er størrelsesmæssigt proportionelle med det tidsinterval, som perioderne dækker over. Jespersen arbejder med historisk tid, men klargør ikke dette for læseren af det populære værk. Dermed laver Jespersen en kobling mellem naturlig og historisk tid, der har risiko for at forføre læseren til at tage vekselvirkningen mellem stabilitet og ustabilitet for givet.

Et tredje problem i Jespersens fremstilling er periodiseringen i sig selv. Nogle af de realpolitiske begivenheder og idéhistoriske fænomener lader sig ikke reducere eller indkapsle i vekselvirkningen mellem stabilitet og ustabilitet. Den illustrative forståelsesramme for *Stat og Nation* svarer ikke til det, som Jespersen reelt gør, når han skriver historie. Først præsenterer Jespersen nogle fortidige begivenheder som nogle singulære erfaringer, der fremstilles som overraskende eller enestående. Dernæst er det samme erfaring, som senere i fremstillingen indgår i en gentagelsesstruktur, hvor karakteristika fra en ny singulær erfaring minder om en tidligere erfaring. På denne baggrund skaber Jespersen det strukturelle erfaringsrum og den forudsigelige forventningshorisont, der rækker ud over de fortidige aktører som individer og deres erfaringer.

En måde, hvorpå man kan overkomme de problemer, som Jespersens forenkende forståelsesramme genererer, er ved at skrive historie omkring en enkelt akse. Som nævnt er det Jespersens eksplicite formål i *Stat og Nation* at identificere Europas fælles idé- og begrebsverden. Det gør Jespersen imidlertid ved at inddrage både militærhistoriske landvindinger og udviklingen i samfundets magtstrukturer uden at klargøre, hvordan han anskuer forholdet mellem samfund, individ og idé. Ved læsningen af *Stat og Nation* næres man flere gange af tanken om, at det er Jespersens forenkende forståelsesramme, der driver fremstillingen frem for fortidens levn. Denne problemstilling er så central for historiefaget, at den aldrig går af mode. *Das Vetorecht der Quellen* er ikke mindre relevant i 2013 end i 1993.

59 Koselleck: *Futures Past*, s. 128.

KONKLUSION

Det har været artiklens specifikke formål at undersøge den underliggende tidsopfattelse i værket *Stat og Nation* og mere generelle formål at undersøge den måde, hvorpå en given historiker laver sin periodisering.

Professor Knud J.V. Jespersen har i værket bygget sin periodisering på, at det er muligt at identificere en forholdsvis regelmæssig vekselvirkning mellem stabilitet og ustabilitet i europæisk historie. Ved at trække på Kosellecks kategorier "erfaringsrummet" og "forventningshorisonten" samt hans idé om historieskrivning i tidslag ses det, at Jespersen i *Stat og Nation* tillægger forventningshorisonten en afgørende betydning for sin periodisering. Når forventningshorisonten er forudsigelig, er perioden stabil. En uforudsigelig forventningshorisont resulterer derimod i ustabilitet. Jespersen karakteriserer selv forudsigeligheden som et værdifællesskab i Europa. Derimod spiller erfaringsrummet ikke samme essentielle rolle. Jespersen har skabt erfaringsrummet som en generaliseret struktur, hvori især reformationen og renæssancen er fremhævet. De fortidige aktører er ladt i baggrunden til fordel for en systembeskrivelse og -sammenligning.

Denne forskel i Jespersens konstruktion af erfaringsrummet og forventningshorisonten skaber et brud i tidsopfattelsen. Jespersen følger ikke sin egen figur stringent, men laver snarere en fremstilling af tidslag, hvor begivenheder selektivt er præsenteret for at understøtte tesen om vekselvirkningen mellem stabilitet og ustabilitet. Tilbage står man med spørgsmålet om vigtigheden af *das Veto-recht der Quellen*.

Uanset svaret på dette spørgsmål er Jespersens periodisering tankevækkende med nutidens europæiske situation som erfaring: Hvis Europas nuværende krise blot er et led i en vekselvirkning, der har stået på siden kristenhedens undergang, kan Europa forvente at komme ud på den anden side i en ny stabil samfundsorden. I så fald er vores forventningshorisont blot uoverskuelig i en afgrænset periode. Denne tolkning er tiltrækkende, men alligevel vil jeg lade den falde til jorden: Historikerens opgave er trods alt at holde sig til fortiden – ikke at spå om forudsigelige fortidige, nutidige eller fremtidige fremtider.⁶⁰

LOUISE W. LINDHAGEN

STUD.MAG., EU-STUDIER OG HISTORIE

ROSKILDE UNIVERSITET

⁶⁰ Manuskriptet til artiklen er lavet på baggrund af konklusionerne fra bachelorprojektet "Suverænitet og Absolutisme. En analyse af Knud J. V. Jespersens skildring af 1700-tallets magtstrukturer i *Stat og Nation*" ved Roskilde Universitet i sommeren 2012. Jeg vil gerne takke professor Michael Harbsmeier for god støtte og vejledning under projektførelsen, herunder for at introducere mig til *Det Europæiske Hus*. Ligeledes skal der lyde en tak til Michael for opfordringen til at omskrive projektet til denne artikel.

ABSTRACT

Artiklen undersøger, hvordan Knud J.V. Jespersen (1942-) konstruerer tidsopfattelsen i *Stat og Nation* fra 1992. Der lægges især vægt på, hvordan Jespersen bruger periodiseringen til at fremstille argumentet om, at europæisk historie fra middelalderen frem til hans egen nutid (anno 1992) kan ses som en vekselvirkning mellem stabilitet og ustabilitet.

Metodisk bygger artiklen på Reinhart Kosellecks (1923-2006) opfattelse af historisk tid. Der er især lagt vægt på Kosellecks formale kategorier "erfaringsrummet" og "forventningshorisonten". Dertil kommer Kosellecks forståelse af historie som skrevet i tidslag.

Artiklen konkluderer, at tidsopfattelsen i forhold til forventningshorisonten er afgørende for, om Jespersen betegner en periode som stabil. Forventningshorisonten er forudsigelig i perioder af stabilitet, mens den er uforudsigelig i perioder af ustabilitet. Derimod har erfaringsrummet ikke samme funktion. Erfaringsrummet er af Jespersen konstrueret som et strukturelt sammenligningsgrundlag for de forskellige perioder.

ABSTRACT

The article examines how the Danish historian Knud J.V. Jespersen (1942-) has constructed the conception of time in *Stat og Nation* from 1992. Especially, Jespersen's periodization is analytically emphasised. This periodization is used to present the argument that European history from the Middle Ages until the present can be seen as an alternation between stability and instability.

Methodologically, the article is built on Reinhart Koselleck's (1923-2006) conception of historical time. This implies the methodological categories, "the space of experience" and "the horizon of expectation". Also Koselleck's conception of temporal layers is used as an analytical tool.

The article concludes that Jespersen's construction of the horizon of expectation is crucial to the way that Jespersen denotes a period. The horizon of expectation is predictable when Jespersen characterises a period as stabil. Instability relies on an unpredictable horizon of expectation. In contrast, the space of experience does not have the same function. Jespersen constructs the space of experience as a structural basis for comparison between different periods.

TEATER SOM MASSEDANNELSE

JOHAN LUDVIG HEIBERGS VAUDEVILLER FRA 1820'ERNE OG 1830'ERNE

■ BERTEL NYGAARD

I Johan Ludvig Heibergs populære vaudevilleteater fra 1820'erne og 1830'erne kan man se et væsentligt samspil mellem kommercielt orienteret populærkultur, åndsdannelse og utopisk samfundsprojekt. Gennem en analyse af Heibergs vaudeviller som led i hans samfundsmæssige projekt vil jeg her bidrage til at belyse nogle af de gryende moderne kampfelter, der fandt særlige udtryk i den sene 'guldalder' – kampe om afgrænsninger og forbindelseslinjer mellem kulturelite og massepublikum, mellem markedets tvang og ideale værdier, mellem kunst og samfundspolitik og mellem fremtidsoptimisme og forfaldsfornemmelser.

POPULÆRKULTUR SOM MASSEDANNELSE

Vaudevillen – her var endelig teater, der begejstrede et stort, blandet publikum. Den nye genres danske frontfigur, den 33-årige Heiberg, opnåede stjernestatus. Hør blot forfatterkollegaen Carl Bernhard berette om postyret, da den første Heibergvaudeville – *Kong Salomon og Jørgen Hattemager* – åbnede på Det kongelige Teater sidst i november 1825:

[D]et var umuligt at faae Billetter, Folk sloges derom og stod alt ved Theaterdøren, uden Overdrivelse, om Morgenens Kl. 6 i Bælmørke, for at være ved Haanden Kl. 11, naar Himmeriges Porte aabnedes. Direktionen viste den sjeldne Generositet at betale ham 300 Rd. [Rigsdaler] istedetfor 200 Rd. paa Grund af den store Indtægt, han havde skaffet Kassen, og i fire Dage var det første Oplag udsolgt, og der maatte skrides til et andet; [Forlæggeren C.A.] Reitzel tjente 200 Rd. ren Profit paa det første, og overalt paa Gader og Stræder hørte og hører man endnu Drenge og Voxne synge Viser af Vaudevillen; ikke at have seet den er det Samme som at erklære sig selv for en Vandal eller Barbar i Beaumondens Øjne [...].¹

Scenerne gentog sig ved flere af de vaudeviller, som Heiberg leverede i hastigt rap gennem de følgende år: *Den otte og tyvende Januar, Aprilsnarrene, Recensenten og Dyret* (1826), *Et Eventyr i Rosenborg Have* og *De Uadskillelige* (1827) – foruden

1 Carl Bernhard til N.C.L. Abrahams 7. januar 1826, optrykt i *Illustreret Tidende* nr. 1185, 11. juni 1882, s. 453.

efternølere som *Kjøge Huuskors* (1831), *De Danske i Paris* (1833), *Nei* (1836), *Ja* (1839) og en række mindre 'situationsstykker', dvs. korte énaktere.

Mange kritikere var skeptiske over for al denne tant og fjas, ikke mindst i de første år. Hos teatrets magtfulde direktion gik smagen snarere i retning af de tungere, dystre dramaer, der havde domineret repertoiret i 1800-tallets første årtier. Med vaudevillerne nærmede kongens teater sig "Fieleboden", mente den aldrende kulturautoritet Knud Lyhne Rahbek.² Steen Steensen Blicher affærdigede dem som "usselt juks", "det floveste, fadeste lapsesludder jeg i mine dage har læst".³ Teateranmelderen Ove Thomsen nedsablede Heibergs vaudeviller og udtrykte fortvivelse over den "Manie, eller maaske rettere Bersærkegang, der synes at være kommen over Publikum, liig en hidsig Feber".⁴

I store træk kan vi genkende situationen fra vores egen samtid. I dag er der hype omkring succesrige biograffilm eller store musiknavnes koncerter, hvis lette tralala kulturautoriteterne først vrænger ad, men ofte senere blåstempler, når eftertidens endnu nyere succeser leverer en passende distance. Heibergs vaudeviller viser noget lignende, blot i gammelt enevælde Københavnsk format – ikke i dollars, men i rigsdaler; med et mindre massivt publikumstal, men med en beslægtet fornemmelse af sensation. Her er kamp, ikke blot mellem stilretninger,

2 Citeret fra Morten Borup: *Johan Ludvig Heiberg*, 3 bd., København: Gyldendal 1947-49, her bd. 2, s 43. Borups store Heibergbiografi må stadig betragtes som det vigtigste standardværk om sit emne. Vibeke Schrøder: *Tankens våben. Johan Ludvig Heiberg*, København: Gyldendal 2001, giver et hurtigere overblik og interesserer sig ofte mere for private forhold, end Borup gjorde, men er i andre henseender mindre relevant. Mere specifikke sider af Heibergs tanker og virke studeres i Klaus P. Mortensen: *Stjerneekiggen. Johan Ludvig Heibergs sande Biographie*, København: Gyldendal 2009; Jon Stewart (red.): *Johan Ludvig Heiberg: Philosoph, littérateur, dramaturge, and political thinker*, København: Museum Tusculanum 2008; samme: *A History of Hegelianism in Golden Age Denmark. Tome I. The Heiberg Period: 1824-1836*, København: C.A. Reitzel 2007; Lasse Horne Kjældgaard: *Sjælen efter døden. Guldalderens moderne gennembrud*, København 2007; Carl Henrik Koch: *Den danske filosofis historie: Den danske idealisme 1800-1880*, København 2004. Litteraturhistoriske kontekstualiseringer af Heibergs udsyn findes navnlig i Paul V. Rubow: *Dansk litterær Kritik i det nittende Aarhundrede indtil 1870*, København: Levin & Munksgaard 1921; Valdemar Vedel: *Studier over Guldalderen i dansk Poesi*, København: Gyldendal 1967 (opr. 1890); Vilhelm Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie I: Goethe*, København: Gyldendal 1915-16; Sven Møller Kristensen: *Digteren og samfundet i Danmark i det 19. århundrede. I: Guldalderetiden*, København: Munksgaard 1974 (opr. 1942). Min egen bog *Guldalderens moderne politik. Om krisediagnose, utopi og handling hos Johan Ludvig Heiberg*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2011, er et forsøg på at skildre Heibergs livsprojekt i politik- og kulturhistorisk kontekst med afsæt i en enkelt Heibergtekst fra 1833. En enkelt relevant udgivelse, Jon Stewart (red.): *The Heibergs and the Theater: Between vaudeville, romantic comedy and national drama*, København: Museum Tusculanum 2013, kom mig desværre så sent i hænde, at den ikke har kunnet få væsentlige konsekvenser for det følgende.

3 Blicher til hhv. A.P. Liunge og B.S. Ingemann, her citeret fra Niels Birger Wamberg: *H.C. Andersen og Heiberg*, København: Politikens forlag 1971, s. 26.

4 Vaudevilleanmeldelser er optrykt i uddrag i Borup *Heiberg*, bd. 2, s. 199ff. Her citeret fra s. 199.

men mellem forskellige grupper, der kæmper indbyrdes om det kulturelle hegemoni og derigennem om politiske og sociale magtpositioner.⁵

De historiske forskelle rækker dog videre og skaber en objektiverende distance, som kan hjælpe os i bestræbelsen på at begribe moderne relationer mellem kunst, politik, samfund, idealer og markedsforhold. Heiberg populariserede ikke blot i andre former, men også ud fra en ganske anderledes kulturel baggrund – en historisk kontekst, hvor den markedsorienterede kulturproduktion forekom langt mere ny og fremmed end i vores tid. Det er sandt nok, som f.eks. litteraten Sune Auken kritisk bemærker i den nyeste udgave af Gyldendals litteraturhistorie, at Heibergs vaudeviller var stærkt ”bundet til deres samtid”, uden prætentioner om at skulle ”røre og gribe tilskueren i hans dybeste grund”.⁶ Vaudevillerne skulle underholde og adsprede.

Netop deri ligger dog en del af deres interesse for historikeren: For at kunne virke efter hensigten må det populærkulturelle produkt indarbejde idealer

5 Jf. til dette hegemonibegreb Nygaard *Guldalderens moderne politik*, s. 38-40. Min analyse af Heibergs vaudeviller er dermed også til dels udviklet gennem refleksioner over historiske studier af nyere populærkultur. Disse studier er ofte inspireret af den såkaldte ’Birminghamskole’ omkring Stuart Hall og det nu desværre hedengangne Centre for Contemporary Cultural Studies, der ikke blot vil affærdige populærkulturen som ideologireproducerende kulturindustri – sådan som den ’kritiske teoris’ frontfigurer ofte var tilbøjelige til, f.eks. i Max Horkheimer & Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Frankfurt am Main: Fischer 1998 (opr. 1944), Herbert Marcuse: *Det én-dimensionale menneske. En undersøgelse af det højtudviklede industrisamfunds ideologi*, København: Gyldendal 1969 (opr. 1964) og samme: *Den æstetiske dimension. Bidrag til en kritik af den marxistiske æstetik*, København: Gyldendal 1979 – men i stedet betragter den som et kampfelt, hvori etablerede kulturelle hegemonier står over for de antihegemoniske udfordringer, der etableres, idet populærkulturen tilegnes af et publikum, der på grund af denne kulturs formmæssige enkelhed er i stand til at gøre den til sin egen og derved opnå egne sprog og handlingsformer. (Jf. hertil f.eks. temaet om populærkultur i *Temp* nr. 6.) Dette er efter min opfattelse et værdifuldt analysegreb. Mindre velbegrunder finder jeg derimod sådanne populærkulturstudiers typiske afgrænsning af deres undersøgelsesområde til masseindustriens epoke eller, endnu snævrere, til den angloamerikanske kulturs indflydelsessfære efter Anden Verdenskrig. Alt imens jeg anerkender behovet for en historisk afgrænsning af populærkulturens epoke vil jeg foreslå et anderledes periodiseringskriterium: populærkultur som knyttet til udbredelsen af kapitalistiske produktionsforhold og moderne forandringserfaringer. Ligeledes forekommer Birminghamskolens fokus på populærkulturens anti-hegemoniske tendenser mig for ensidig og generaliserende. Her mener jeg, der er afgørende metodiske indsigter at hente i f.eks. Fredric Jamesons insisteren på at betragte populærkultur som på én gang udtryk for kulturindustriel ideologi og kritisk, utopisk længsel – som jeg vil vende tilbage til senere i artiklen. Denne insisteren åbner samtidig for en mere konstruktiv, om end stadig kritisk, brug af den ’kritiske teoris’ indsigter.

Endelig er mit ærinde her ikke at undersøge populærkultur i ’ren’ form, men i stedet at se på en specifik bestræbelse på et møde mellem kommerciel populærkultur og elitære danselsidealer.

6 Sune Auken m.fl.: *Dansk litteraturs historie. Bind 2: 1800-1870*, København: Gyldendal 2008, s. 272. Andre vurderinger af Heibergs vaudeviller fremhæver noget lignende, men betragter dem samtidig i et mere alment litteraturhistorisk perspektiv, f.eks. Borup Heiberg, bd. 2, s. 39-88, og Schrøder *Tankens våben*, s. 183-210.

og kulturelle 'koder', der på den ene eller anden vis kan appellere til publikum. Dermed kan sådanne produkter fungere som kilder til historisk indsigt – selv-sagt ikke i det empiriske publikums specifikke præferencer eller en art 'gennemsnitsopfattelse' hos dette publikum; men dog til et symbolsk terræn, hvor kulturproducenten kan nære et begrundet håb om at kunne nå sit publikum. Gennem dette fokus kan en kulturhistorisk orienteret funktions- og indholdsanalyse af Heibergs vaudeviller pege på historiske idealer, værdier og relationer, som vi kan have vanskeligt ved at få greb om på andre måder.

Kulturproduktet bør dog heller ikke ses udelukkende som en afspejling. Nok må det nødvendigvis appellere til elementer af den dominerende ideologi, men i en relativt særlig form, der giver plads til grader af individualitet og kreativitet – og mulighed for at knytte an til sociale, politiske og kulturelle projekter. I Heibergs vaudeviller kan man finde et eksempel på en populærkulturel praksis, som knyttes til et udpræget kulturelitært dannelsesprojekt. Gennem sin kompositoriske forfinelse af vaudevilleformen og gennem de værdier, han indskrev i sine vaudeviller, ville Heiberg anspore sit kernepublikum til at tænke selvstændigt og kritisk. Derigennem skulle dette publikum blive kimen til et bedre samfund. Publikum skulle gennemgå en dannelsesproces for at kunne udgøre et sandt publikum, dvs. en organisk offentlighed af selvstændigt tænkende personligheder med kvalificeret dømmekraft – ikke kun i sager, der angik kunst eller æstetik i snæver forstand, men pr. implikation også i politiske og samfundsmæssige spørgsmål. Som et ekko af den tyske poet og tænker Friedrich Schillers overvejelser over æstetisk opdragelse nogle årtier før betragtede Heiberg i høj grad sin kulturproduktion som *politisk*.⁷ Og denne dannelse måtte for Heiberg ikke mindst orienteres mod forankring i filosofien, nærmere bestemt: den hegelske filosofi, som han i midten af 1820'erne netop havde stiftet bekendtskab med, og som ifølge ham selv var den centrale inspirationskilde til hans vaudevilleteater.⁸ Her var således tale

7 Jf. Friedrich Schiller 'Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken?' (1784) i samme: *Werke in drei Bänden*, München: Carl Hanser Verlag 1966, bd. 1, s. 719-729; samt om slægtskabet mellem Heibergs og Schillers æstetisk-politiske opdragelsestanker Nygaard *Guldalderens moderne politik*, s. 158-161.

8 Jf. Johan Ludvig Heiberg: 'Autobiographiske Fragmenter' (1839), i samme: *Prosaiske Skrifter*, 11 bd., København: C.A. Reitzel 1861-62, her bd. 11, s. 502. Den senere kommentarlitteratur om Heiberg har nok bemærket hans forsøg på at skabe forbindelse mellem Hegels tænkning og vaudevillen, men aldrig udforsket denne forbindelse særlig grundigt. Borup *Heiberg* er kendetegnet ved en iøjnefaldende ringeagt for Hegels filosofi (jf. f.eks. bd. 1, s. 153). Schrøder *Tankens våben*, s. 182, reducerer uden videre dikkedarer Heibergs hegelianisme til et spørgsmål om hans selvfølelse: "Det var forståelsen af Hegel, der gav hans [Heibergs] tanker og fantasi et løft, ikke fordi der umiddelbart var nogen forbindelse mellem Hegel og vaudevillerne, men Heiberg havde ændret sig og fået tro på sin egen betydning." Stewart *Hegelianism* lægger i kraft af sit emne og sin detaljeringsgrad op til at udforske spørgsmålet nærmere, men her fokuseres fortrinsvis på eksplicite referencer til Hegel eller direkte paralleller til skriftsteder i Hegels værk, hvorfor her ikke findes nogen analyse af vaudevillerne som sådanne. I det følgende vil jeg derimod betone Heibergs hegelianisme som et væ-

om en særlig filosofisk og kunstnerisk prægning af et tidstypisk dannelsesborgerligt projekt.

Masseappel, populærkultur og åndsdannelse; teaterdigtning, filosofi og politiske offentlighedsideal – alle disse elementer syntes for Heiberg at smelte sammen i vaudevilleformen. Derfor var han også særdeles optimistisk på dens vegne, i det mindste i de første år. Sammen med både hans filosofiske skrifter og tidskriftet *Kjøbenhavns flyvende Post*, som han udgav fra 1827 til 1834, var vaudevillerne tænkt som strategiske redskaber i realiseringen af hans på én gang tidstypiske og egenartede fremtidsutopiske horisont.⁹ Senere begyndte optimismen at vige for skuffelse. Det kunne man nok allerede ane i hans vaudevillers faldende produktionsfrekvens. Fra 1840'erne viste skuffelsen sig tydeligere, både i hans eksplicitte publikumskritik og hans nu stærkt dalende produktionsfrekvens som skribent. Han fik fat i et for sin tid betydeligt publikum i 1820'erne. Men det herkuliske projekt at bekæmpe den sociale atomisering gennem underholdningsformidlet filosofisk dannelse slog fejl.

Jeg vil se nærmere på dette ved først at skitsere de ydre rammer om Heibergs projekt, dernæst gå over til analysen af form og indhold i selve vaudevillerne.

TEATRET SOM TVETYDIG POLITISK SCENE

Før radio, film og fjernsyn var teatret måske den væsentligste kunstneriske institution i samfundslivet. Forud for etableringen af moderne, udtrykkeligt politiske offentligheder var teatret tillige ét af de væsentligste samlingssteder, hvor statsligt sanktioneret ideologi kunne stå direkte over for den brede befolkning inden for et konkret, centralt placeret offentligt rum. Derigennem kunne teatret endda også lejlighedsvis fungere som en slags erstatning for en udtrykkeligt politisk repræsentation af folket.¹⁰ Ligesom mange andre var Heiberg ganske bevidst om det tætte samspil mellem teater og politik.¹¹

sentligt element i hans projekt som helhed, herunder vaudevillerne – alt imens jeg dog også anerkender, at Heibergs forståelse og brug af Hegels filosofi til stadighed var præget af de former for romantisk tænkning, der havde været fremherskende i dansk åndsliv gennem Heibergs opvækst- og modningsår. Jf. hertil Nygaard *Guldalderens moderne politik*, s. 102-104, 164-167.

9 Jf. næranalyser af hans filosofiske skrift fra 1833, *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid*, i Nygaard *Guldalderens moderne politik*, samt Kjældgaard *Sjælen efter døden*. Dette skrift er inden for de nærmeste år blevet publiceret i kommenteret engelsk oversættelse: Jon Stewart (red.): *Heiberg's On the Significance of Philosophy for the Present Age and Other Texts*, København: C.A. Reitzel 2005.

10 Jf. Robert Justin Goldstein: 'Introduction', i samme (red.): *The Frightful Stage: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe*, New York: Berghahn Books 2009, s. 4f.

11 Jf. de hyppige påpegninger af paralleller mellem teatrets og statens funktioner – f.eks. i Johan Ludvig Heiberg: *Om Vaudevillen som dramatisk Digtart og dens Betydning paa den danske Skueplads. En dramaturgisk Undersøgelse*, København 1826, s. 5-7, 12; samme: 'Om Theatret', *Fædrelandet* 6., 28. september, 5., 6., 11. oktober, 12., 20., 25. november 1840 – her især 6. og 28. september.

At være teatergæst i 1700- og 1800-tallets København var langt fra samme oplevelse som den, man kan få i vores tid ved endnu en højtidelig genopførelse af Heibergs *Elverhøi* på Det kongelige Teater. Dette skyldtes ikke mindst det samme teaters daværende stilling i hovedstadens kulturliv. Det var ganske vist ikke den eneste forlystelsesmulighed for datidens københavnere. Men det havde monopol på egentlig teatervirksomhed i hovedstaden indtil midten af 1800-tallet, hvor først Casino i 1848, senere Folketeatret i 1857 overtog store dele af det jævne publikum og efterlod det gamle teater med et mere ensartet, mere 'fornemt' publikum.¹² Op gennem første halvdel af 1800-tallet var det stadig her, jævne folk kunne forsamles med den fineste elite i samme sal, dog selvsagt behørigt adskilt i hver deres afmærkede del af lokalet. Hoffet havde sin egen loge. Borgerskabet købte sig til de bedre pladser. Pøbelen og den lavere middelstand stod på parterret, tæt pakket og indhyllet i hinandens kropslugt, hujen, piften og drukkenskab. I den propfyldte teatersal, hvor det levende lys bidrog sit til at mindske ilten i lokalet, og hvor publikum ofte brugte pauserne til at kigge dybt i punchen, var det ikke et særsyn, at folk faldt om af besvimelse.¹³

Datidens teater havde en dobbeltsidet politisk funktion, som oftest forblev implicit, men dog også synes at have været fuldt ud erkendt: på den ene side et organ for statslig propaganda 'fra oven', på den anden side en kanal for folkelige lidenskaber 'fra neden'.¹⁴ Staten havde brug for teatret – dels for at skabe sig lydige undersåtter, der anerkendte dens bærende værdier og behov, dels for at lede folkelige lidenskaber ind i kontrollable former. For den bredere befolkning tjente teatret til underholdning og flugt fra hverdagens trælsomhed, men ind imellem også til at udtrykke holdninger til de herskende forhold. Fra begge sider var her tale om en offentlighedsform, som var politisk i bred forstand, men samtidig stod tilstrækkeligt fjernt fra de politiske institutioner og den politiske offentlighed i snævrere forstand til, at samfundsmæssig utilfredshed kunne ytres uden nødvendigvis at true det gamle styres politiske overvejelser direkte.¹⁵

Statens forhold til teatrets offentlige rum var desuden tæt forbundet med dens forhold til de fremvoksende markedsforhold, i dette tilfælde først og fremmest fremvæksten af en markedsdrevne kulturindustri. Kulturproducenten blev i stigende grad frigjort fra personlige bindinger til fyrster, aristokrater eller an-

12 Elin Rask: *Det kritiske parterre. Det kongelige Teater og dets publikum omkring år 1800*, København: Akademisk Forlag 1972, s. 9.

13 Rask *Det kritiske parterre*, s. 86f. Jf. til bredere overblik Jens Engberg: *Til hver mands nytte. Det Kongelige Teaters historie 1722-1995*, 2 bd., København: Frydenlund 1995; samme: *Magten og kulturen. Dansk kulturpolitik 1750-1900*, 3 bd., København: Gad 2005.

14 Goldstein 'Introduction', s. 4-16.

15 Her og andre steder i artiklen bygger jeg videre på overvejelser over kampe om og modsætninger i politikens moderne sfæreafgrænsning i Nygaard *Guldalderens moderne politik*, s. 12-16 og passim, foruden Bertel Nygaard: 'Anti-Politics: Modern Politics and its Critics in Denmark 1830-1848', *Scandinavian Journal of History*, 36:4 (2011), s. 419-442.

dre mæcener, der typisk havde stillet håndfaste krav til kulturproduktionen som en repræsentation af deres sociale status. Denne frisættelse af kulturproduktionen betød, at den nu blev udført enten af lønarbejdere eller selvstændige kulturproducenter, hvis relation til det moderne publikum af kulturkunder typisk blev formidlet gennem de frembrydende store forlæggere, eller gennem nye mæcenrelationer til den moderne stat, upersonlige kapitalfonde eller enkelte rigmænd.¹⁶ Heibergs teaterdigtning, hans rolle som tidsskriftredaktør og overhovedet hans tidstypiske opfattelse af sig selv som fri, skabende kunstner, der dog bestandigt mødtes af markedets krav, var på afgørende vis formet af denne kontekst.

Både teateroffentligheden og markedet udgjorde potentielt modsætninger til staten. Men det var modsætninger, som staten i stigende grad måtte affinde sig med. Derudover var stat og marked indbyrdes forbundne, til dels også overlappende i kraft af deres basering på særinteresser og subjektive behov og opfattelser. På et mere detaljeret plan kom denne sammenhæng til udtryk i identiteten mellem teatrets publikum og dets kunder, som Det kongelige Teater selv sagt var afhængige af, også selv om det var økonomisk støttet og i et vist omfang styret af den enevældige stat. Men den æstetiske og politiske offentlighed rummede samtidig muligheder for at hæve sig over markedets økonomiske, materielle interesser – og danne grundlag for kulturelle og sociale fællesskaber, som ikke var strengt markedsafhængige, eller som måske ligefrem stred imod markedets logik.

Staten måtte gennem 1700- og 1800-tallet søge at forholde sig afbalanceret til disse modsatrettede aspekter af teatret. Teatercensuren var ét af de væsentligste midler. Den afviste ikke blot enhver direkte politisk antydning eller anden usømmelighed pr. automatik, men dømte også i almindelighed ud fra særdeles konservative kunstneriske kriterier, så publikum ikke blev udfordret af det alt for dristigt nyskabende.¹⁷ Samtidig anerkendte staten dog publikum som en dømmende kraft, men søgte at regulere formerne for dets domsafsigelser. Det jævne publikums hang til at vise opbakning eller forkastelse af teaterkunsten ved at huje eller pifte højlydt under forestillingerne blev anerkendt, men også forsøgt inddæmmet ved regler om et vist antal minutter – det skiftede mellem fem og ti – hvori publikum fik lov at støje løs, mod til gengæld at forholde sig roligt under resten af forestillingen.¹⁸

16 Lutz Winckler: *Kulturwareproduktion*, Århus 1977, s. 33-41; Arnold Hauser: *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, 2 bd., München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1968 (oprindelig 1953), her bd. 2, s. 43-56; Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighed. Offentlighedens strukturændring. Undersøgelser af en kategori i det borgerlige samfund*, København: Informations forlag 2009 (oprindelig 1962), s. 64ff; Lutz Winckler: *Autor, Markt, Publikum. Zur Geschichte der Literaturproduktion in Deutschland*, Berlin: Argument-Verlag 1986; Historiegruppen: *Danmark mellem feudalisme og kapitalisme – arbejdspapirer til periodelæsning*, Århus 1975, s. 129-72.

17 Dette dokumenteres i detaljer for en række europæiske staters vedkommende i Goldstein *The Frightful Stage*.

18 Rask *Det kritiske parterre*, s. 9, 106-116.

HEIBERG OG VAUDEVILLERNE SOM DANNELSESPROJEKT

Det er naturligvis muligt, som f.eks. Sune Auken i det ovenfor citerede, at betragte vaudevillerne udelukkende som let underholdning. Deraf må også følge en tolkning af Heibergs egne betragtninger over genren som et forsøg på at legitimere sin lette underholdning med en fernis af idealer for at tækkes en idealistisk samtid. At hans skrifter rummede stærke elementer af selvlegitimering, er uomtvisteligt, men dels skete Heibergs egen kobling af vaudevillerne til dannelses tanker som integreret led i hans udvikling af en *ny*, kontroversiel form for idealisme, inspireret af Hegel, dels var vaudevillerne selv udformet i overensstemmelse med centrale elementer af Heibergs særlige hegelianisme, som jeg vil vise lidt senere.¹⁹ Derfor vil jeg her betragte Heibergs vaudeviller i forlængelse af de ovenstående betragtninger over teatret som offentlighedsform: som en specifik satsning på at udnytte det folkelige engagement i teatret til at fremme og udbrede dannelsen – altså lade kulturens fineste træk smelte sammen med populærkulturens masseappel.

De heibergske vaudevillers form var inspireret af både de franske vaudeviller, især disses berømteste forfatter, Eugène Scribe, og af samtidige tyske lystspil. Heiberg lagde imidlertid vægt på at have gjort sine vaudeviller danske – givet dem en "national" form, som han kaldte det. Heri trak han blandt andet bevidst på komiktraditionen fra Ludvig Holberg et århundrede før – en tradition, der ved 1800-tallets begyndelse ikke længere stod stærkt på den danske teaterscene.²⁰

Hvor den ældre generation af guldalderdigtere havde komponeret tunge sørgespil med blikket vendt mod den rene evighed eller fjerne, mytiske tider og steder: oldtiden, middelalderen, opnåede Heibergs vaudeviller succes ved deres direkte appel til tidens teaterpublikum. Ikke alene var de humoristisk anlagt og af overskuelig længde. De viste også omgivelser og livssammenhænge, som publikum umiddelbart kunne genkende sig i. De foregik i samtiden og på lokaliteter, der var genkendelige for hans københavnske publikum: dyrehaven, bestemte københavnske gader eller butikker, Rosenborg slotshave osv.²¹ Heiberg fremhævede selv sin brug af "Localiteten" som et af vaudevillens mest vellykkede genretræk.²² Sprog og stil var jævnt, genkendeligt og hverdagspræget, kendetegnet ved den regularitet og den art fortællinger om små ting, som litteraturhistorikeren

19 Jeg er dermed enig i Klaus P. Mortensens kortfattede karakteristik af Heibergs vaudeviller som et forsøg på at forene et "idealistisk" med et "pragmatisk" sigte – henholdsvis ambitionen om at "hæve publikum op på et højere dannelsesstrin" og bestræbelsen på at tjene penge. Mortensen *Stjerneviggen*, s. 84.

20 Heiberg *Om Vaudevillen*, s. 66ff; Heiberg til Ludwig Tieck 5. maj 1827, Borup *Breve og Aktstykker* bd. 2, s. 31; Borup *Heiberg*, bd. 2, s. 74f, jf. s. 39-88, samt bd. 1, s. 118-22.

21 Julius Clausen: *Kulturhistoriske Studier over Heibergs Vaudeviller*, København 1891 gennemgår en række af vaudevillernes tids- og stedbestede referencer. Torben Krogh: *Heibergs Vaudeviller. Studier over Motiver og Melodier*, København 1942 ser på genrens udvikling og Heibergs inspirationskilder, navnlig i musikalsk henseende.

22 Heiberg *Om Vaudevillen*, s. 62.

Franco Moretti for nylig har udpeget som karakteristisk for denne periodes borgerlige prosafortælling.²³ Vaudevillernes persongalleri var fortrinsvis hentet fra forskellige grupper af den urbane middelstand, Heiberg betragtede som sit kernepublikum. Temaerne var vedkommende og tidssvarende: kærlighed, dannelse, pengemagt, sociale konventioner. Og moralerne blev ikke udbasuneret eksplicit, men måtte udledes gennem publikums identifikation med handlingen og personerne. Vaudevillernes temaer skulle, med forfatterens ord, alluderes til i en "let" form, der hverken var banaliserende "letfærdig" eller tung og tør.²⁴

Den umiddelbare effekt af Heibergs vaudeviller lignede da også den, Scribes vaudeviller havde haft i restaurationens og julimonarkiets Frankrig: en genopvækkelse af det folkelige, ikke-høviske teater.²⁵ Som litteraturhistorikeren Sven Møller Kristensen senere bemærkede, kunne vaudevillernes popularitet i Danmark også støtte den opfattelse, at de virkelig havde ramt deres publikums hang til "jævnhed, naturlighed, virkelighed, komedie og prosa".²⁶ Deres form og indhold kan derfor betragtes som en afspejling gennem forfatterens relativt særegne prisme af almene præferencer og problemstillinger for dette publikum.

Men bag den lette form gemte sig et omfattende dannelsesprojekt, der ikke kun omfattede Heibergs vaudeviller fra midten af 1820'erne og et tiår frem, men også de øvrige hovedaspekter af hans populariserende virke i samme periode: litteratur- og teaterkritikken, populærfilosofiske skrifter og den 'spekulative' poesi, der formidlede filosofisk erkendelse i poesiens billedskabende former.²⁷

Guldalderens ældre autoriteter lagde typisk vægt på den poetiske forestillingskraft og følelser som den rette dannelses byggesten, og de koncentrerede denne dannelse hos nogle få genier, som ved mirakuløs styrke genskabte oldtidens faldne storhed, det timeliges kontakt til det evige. Sådan en opfattelse var f.eks. blevet udtrykt i programmatisk form i Henrich Steffens' indledning til filosofiske forelæsninger fra 1802-3.²⁸ Heiberg fordrede også enheden af det evige og det timelige som den rette dannelses mål. Men imod de ældre romantikere tog han udgangspunkt i Hegels bestemmelse af den filosofiske fornuft som historisk fremvokset – et utilsigtet, men dog målrettet resultat af gennem en lang, stadig fremadskridende proces. I denne proces gjorde den syntetiserende fornuft (eller: 'ånd') sig større og friere ved bestandigt at konfrontere, bearbejde og derigennem

23 Franco Moretti: *The Bourgeois: Between History and Literature*, London & New York: Verso 2013, især s. 67-83.

24 Heiberg: 'Om den nuværende Vaudeville og dens Indflydelse paa Litteraturen. II', *Kjøbenhavns flyvende Post* nr. 29, 1828.

25 Hauser *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, bd. 2, s. 209-217.

26 Kristensen *Digteren*, bd. 1, s. 51.

27 Jf. hertil Nygaard *Guldalderens*.

28 Henrich Steffens: *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, København: C.A. Reitzel og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1996.

indarbejde de nye elementer af fremmedhed og modsætning, den stødte på i den materielle, samfundsmæssige, empiriske mangfoldighed.

Denne verdenshistoriske åndsudvikling sås ifølge Hegel navnlig i staten – forstået som det almenvæsen, der ved at indoptage og mediere det borgerlige samfunds utallige indre modsætninger repræsenterede fornuftens voksende universalitet og frihed. Dette fremskridt forudsatte dog til stadighed det borgerlige samfund som en sfære af indbyrdes stridende særinteresser – kampe mellem individer og stænder, markedets konkurrence. Dette var ifølge ham bl.a. kommet til udtryk i den franske revolution, af hvis konflikter og destruktion verdensfornuften havde udledt menneske- og borgerrettighederne som et universalgyldigt resultat, ingen statsforfatning derefter ville være berettiget til at se bort fra. Hegel medgav også i almindelighed de liberale samfundstænkere, at det borgerlige samfund, dets offentlige mening og dets markeds kræfter rummede en dynamisk kraft, som var nødvendig, men hævdede samtidig, at dette samfund på egen hånd ville føre til sin egen undergang.²⁹ Staten behøvede det borgerlige samfund, men det borgerlige samfund behøvede også staten.

Da den unge Heiberg første gang stødte på disse tanker i 1824, blev det udgangspunkt for en ny strategi over for offentligheden: Digteren måtte appellere mere direkte til denne offentlighed i al dens empiriske, timelige ufuldendthed. Derigennem skulle skabes en syntese mellem det evige og det timelige. I sit forsvaret for vaudevillegenren i pjecen *Om Vaudevillen* fra 1826 understregede han, at både digteren og teaterbestyrelsen havde som opgave at lære publikum at dømme.³⁰ For at gøre dette måtte de hverken producere kunst for "Evigheden" alene eller lefle for publikums umiddelbare smag, men tværtimod søge at forene poesiens kontakt til evigheden med publikum som "den timelige Magt".³¹

Omdrejningspunktet måtte være en bestemt social gruppe: den del af 'middestanden', som stod uden for den lille, indspiste københavnske guldalderelite af 'dannede' autoriteter og skribenter, og som var fri for denne kulturelites affekterede manerer og dens forlorne forhold til autoriteter, men som dog udmærkede sig frem for 'pøbelen' ved visse boglige kundskaber og en grundstræben efter virkelig erkendelse.³²

Ifølge Heiberg viste hans tidlige vaudevillers publikumssucces, at 'smagens fordringer', dvs. en stræben efter erkendelse af de evige værdier, allerede lå som en immanent stræben i dette publikums timelige gøremål:

29 Hegel: 'Grundlinien der Philosophie des Rechts', i samme: *Werke*, 20 bd., Frankfurt am Main: Suhrkamp 1986, her bd. 7, s. 306, 339ff.

30 Heiberg *Om Vaudevillen*, s. 5, 53, 58.

31 Heiberg *Om Vaudevillen*, s. 58.

32 Jf. Peter Vinten-Johansen: 'Johan Ludvig Heiberg and his Audience in Nineteenth-Century Denmark' i Jon Stewart (red.): *Kierkegaard and his Contemporaries: The Culture of Golden Age Denmark*, Berlin & New York: Walter de Gruyter 2003, s. 343-355.

Thi vel forlanger Publikum blot at more sig, men det gjør tillige en ubevidst Fordring paa at komme videre i Erkjendelsen af det Skjønne, og derved giver det selv Leilighed til at forene begge Momenter, saa at man ogsaa her kan sige: vox populi, vox dei.³³

Det drejede sig om "at lægge den oplyste Deel af Nationen de Ord i Munden, hvilke svare til dens egne Tanker, medens den ikke selv kan finde Udtrykket for dem".³⁴ Middelstanden rummede forudsætninger for erkendelse og en for størstedelen ubevidst stræben efter den, som det var den filosofisk dannede digters opgave at realisere. Det var et omfattende projekt for den moderne verdens forbedring gennem dens dannelse, formuleret i almene filosofiske termer, men med den oplagte konsekvens, at der i Danmark kun fandtes én eneste person med evner til at realisere de dannelsespotentialer, der lå i publikum: Johan Ludvig Heiberg. Alligevel stod det klart, at her ikke bare var tale om ensidigt autoritær opdragelse. Nok besad Heiberg selv allerede den erkendelse, som den bredere middelstand nu skulle have del i, men denne større gruppe måtte *selv* opnå dannelsen og dens myndighed baseret på sine egne erfaringer, sin egen subjektivitet.

Den optimistiske betragtning og anerkendelse af publikums dom, der således gennemsyrede Heibergs skrifter fra denne periode, var knyttet til stærke forhåbninger om, at statens karakter af almen fornuft ville kunne forenes med markedets og borgersamfundets partikulære interesser og behov. Heibergs udtrykkeligt politisk-filosofiske skrifter gentog Hegels understregning af statens nødvendighed – ofte endda stærkere end Hegel selv, idet Heiberg her ikke sjældent negligerede det borgerlige samfund som mediationsled mellem individerne og staten.³⁵ Han fordømte vedholdende den ensidige markedsdyrkelse, "Kræmmer-Aanden".³⁶

Også i sit omfattende forsvar for vaudevillegenren fra 1826, den lille bog *Om Vaudevillen*, lagde han stor vægt på statens rolle som fornuftens verdslige udtryk og på digterens og teaterbestyrelsens roller som fornuftens talsmænd over for de blinde interesser i teaterverdenen. Her finder man dog samtidig en signifikant modvægt til dette standpunkt: en anerkendelse af det borgerlige samfund og markedsmekanismerne. Vaudevillens popularitet hos et bredt sammensat publikum havde gavnet både teatrets "Kasse" og dets "Ære".³⁷ Da han i foråret 1826 havde udarbejdet vaudevillen *Aprilsnarrene*, kunne han tilsvarende skrive til sin

33 Heiberg *Om Vaudevillen*, s. 53.

34 J.L. Heiberg til Det Kongelige Teaters Direktion 16. august 1832, i Morten Borup (red.): *Breve og Aktstykker vedrørende Johan Ludvig Heiberg*, 5 bd., København: Gyldendal 1946-50, her bd. 2, s. 139.

35 Jf. f.eks. forbigåelsen af det borgerlige samfund i den pædagogiserende udlægning af Hegels statsfilosofi i Heiberg ['Christen Thrane']: 'Breve til en Politicus på Landet' *Kjøbenhavns flyvende Post* nr. 24, 1834.

36 Heiberg: 'Om Lystspillet Brødrene Foster', *Kjøbenhavns flyvende Post* nr. 2, 1834.

37 Heiberg *Om Vaudevillen*, s. 63.

nærmeste allierede inden for teatrets direktion, Jonas Collin: "Hvis Stykket bliver antaget *saaledes som det er*, saa maatte jeg tage meget feil, om det ikke skulde blive Theaterkassen lige saa nyttigt, som Kong Salomon og Jørg[en] Hatt[emager]."³⁸ Heiberg mente med andre ord, at vaudevillen ville kunne overvinde modsætningerne mellem på den ene side den statslige almenfornuft og kunstens værdier som formål i sig selv, på den anden side den empiriske offentligheds umiddelbare anskuelser og krav om økonomisk rentabilitet som formål.

Heiberg udtrykte således aldrig nogen kritikløs accept af markedet. Men han satsede i sin vaudevilleproduktion på, at markedets værdibegreb ville kunne forenes med, måske endda udnyttes som redskab til, fornuftsuddannelsens højere formål. Over for offentligheden gjaldt det således også om en kamp for at udnytte markedets efterspørgselsmekanismer, forankret i det empiriske publikums umiddelbart forefundne opfattelse af deres kulturelle behov, herunder det simple behov for underholdning, med henblik på at hæve publikum til et højere niveau.

I denne position kan man også ane et tvetydigt forhold til det moderne: Hans kultur- og samfundstænkning var kendeligt forankret i det moderne samfund og dets fornufts- og forandringskriterier, men rummede også en fundamental kritik af de ensidigheder, det moderne liv medførte: på den ene side atomisering, på den anden side kompensatoriske længsler – enten i form af nostalgiske hyldester til forgange, organiske fællesskaber eller i den romantiske kunsts forsøg på at gribe det umedieret evige, det rent ideale. Heiberg udviklede herimod den fordring, at det moderne samfund måtte indløse sit potentiale for at skabe en højere syntese af åndens (subjektets) frihed som realiseret i et samfundsmæssigt og kulturelt fællesskab.

Hans holdning til markedets positive potentialer, der forudsatte dets afgrænsning til bestemte sfærer, kom ikke kun til udtryk i hans eksplicitte overvejelser over vaudevillernes baggrund. Den kan også findes som centralt motiv i selve vaudevillerne. I deres opbygning, centrale temaer, værdigrundlag og fordeling af helte- og skurkeroller anes formentlig ikke blot forfatterens egen enhed af kritik og forhåbning på markedets vegne, men også elementer af stykkernes appel til publikum. Jeg vil her fokusere på hovedtemaer i vaudevillernes konflikter mellem indre værdier som kærlighed, åndsudvikling og subjektivitet på den ene side og ydre hindringer i form af pengemagt, falsk autoritet og social status på den anden. Dernæst vil jeg vise deres syntetisering i de enkelte fortællinger.

38 Johan Ludvig Heiberg til Jonas Collin 11. marts 1826, i *Borup Breve og Aktstykker*, bd. 2, s. 16. Tilsvarende overvejelser findes i Heiberg til Det Kongelige Teaters direktion 2. marts 1829, *Borup Breve og Aktstykker*, bd. 2, s. 84, samt offentligt formuleret i Heiberg: 'Et Ark Nytaarsvers', *Kjøbenhavns flyvende Post* nr. 1, 1827, i form af Heibergs nytårsønske om, at teatrets kasse må blive fyldt, så han kan blive vel betalt for sine vaudeviller.

INDRE VÆRDIER

Det mest iøjnefaldende, gennemgående tema i vaudevillerne er *kærlighed* – fortalt i former, der for nutidsmennesker kan vække minder om Morten Korch-filmatiseringer eller de lystspil, som den danske filmindustri leverede på samleband i midten af 1900-tallet: Gennem talrige genvordigheder, komiske optrin, forviklinger og sange forenes de rette par altid til sidst.

Ser man nærmere på kærlighedstemaets funktion i vaudevillerne, hæver det sig dog over de rene trivialiteter: Det er subjekternes inderligt følte, selvbestemte kærlighed, der vinder frem på bekostning af udvortes kriterier som pengerigdom, social stand, finhed eller ældre slægtninges krav. Heibergs værdigrundlag er således her det moderne borgerlige samfund, hvori den organiske sammenhæng mellem de enkelte dele stadig udgør et centralt, styrende utopisk perspektiv, men hvor udgangspunktet for sammenhængen nødvendigvis må være de egentlige individer med tilstrækkelig myndighed til at kunne indgå i og bidrage til den organiske helhed.

Samtidig er det karakteristisk, at det fortrinsvis er den *unge* kærlighed, der tilkendes sin ret – ikke kun som en reproduktion af de gamles kærlighedsskikke, men i nye, forandrede former. ”De Unge ved bedre at skikke sig deri [dvs. i kærligheden], end de Gamle”, udbryder figuren Caroline til sin mor i vaudevillen *De Uadskillelige* fra 1827.³⁹ Dette udtrykker en central bevidsthed om tidslig, historisk forandring i Heibergs vaudeviller, der ligesom kærlighedstemaet i almindelighed også må forstås på bredere kulturelt og samfundsmæssigt plan: Den nye tids værdier og præferencer udtrykker den historisk fremvoksende fornuft; derfor må de vinde frem på bekostning af det gamle og dets anskuelser. Ungdommens ret til at bygge sine forhold på egen kærlighed udtrykker en ”oplyst Tænke-maade”, som figuren Poul påpeger i samme stykke.⁴⁰

Dermed forbinder skildringerne af kærlighed sig også med *dannelsen*, der både er et overordnet værdigrundlag for hele Heibergs produktion og et hyppigt tema i vaudevillerne, tydeligst i *Aprilsnarrene* fra 1826, der satiriserer over den slette dannelse på tidens pigeskoler, og *Recensenten og Dyret* fra samme år, hvor den dilettantiske kunstkritikerstand, Heiberg selv betragtede sig som offer for, blev hængt ud. Som blandt andre historikeren Rudolf Vierhaus har påpeget, adskilte 1800-tallets fremherskende dannelseskriterier sig fra tidligere tanker om opdragelse ved at måtte baseres direkte på den enkeltes egne evner og arbejdsindsats.⁴¹ Dannelse var noget, man selv måtte gøre sig fortjent til. Den var en erhvervet personlig besiddelse, der ikke uden videre kunne videregives eller over-

39 Heiberg: 'De Uadskillelige' (1827), i Heiberg: *Poetiske Skrifter*, 11 bd., København: C.A. Reitzel 1862, her bd. 6, s. 477 (34. scene).

40 Heiberg 'De Uadskillelige', Heiberg *Poetiske* bd. 6, s. 444 (25. scene).

41 Rudolf Vierhaus: 'Bildung', i Otto Brunner, m.fl.: *Geschichtliche Grundbegriffe*, 8 bd., Stuttgart: Ernst Klett 1974-97, her bd. 1, s. 515-518.

føres til andre. Dette indgik også i Heibergs egne udtrykkelige dannelsesidealer. For ham var det afgørende, at den sande dannelse ikke var noget udvortes eller affekteret, aldrig bare ren form eller – som han udtrykte det med tydelig foragt – ”udvortes Politur”.⁴²

Både kærligheden og dannelsen var dermed også værdier, der var forankret i en fordring om *subjektivitet*: subjektet som selvstændigt tænkende, talende, skabende, dømmende og besiddende. Dette var forankret i det moderne, borgerlige samfunds subjektroller, der tog afsæt i udpegningen af det frie, ejendomsbesiddende individ – sådan som det idealiseres i den politiske tænkning fra i hvert fald John Locke og, i mere historiserede former, op gennem 1700-tallets opfattelser af samfundets trinvis fremskridt hen mod det moderne handelssamfund og frem til Hegels anerkendelse af det som en komplementær forudsætning for den moderne stat som legemliggørelse af verdensåndens højeste dannelsesstrin. Hos Heiberg spillede denne samfundsmæssige og politisk relevante subjektivitet tæt sammen med fordringer om æstetisk kreativitet i den romantiske tradition siden Friedrich Schillers udpegning i 1790'erne af 'legedriften' som centrum i den relativt autonome æstetiske sfære, hvori mennesket skulle kunne hæve sig over fornuftens ensidige stræben efter ren uendelighed og sansernes ligeså ensidige afspjeling af naturens og tidelighedens rene mangfoldighed.⁴³

Samtidig var det centralt for Heiberg, at subjektiviteten ikke bare måtte ende i det, han efter Hegels forbillede kaldte for 'slet uendelighed'. Det sande subjekt måtte forbinde sig organisk med det objektive og med totaliteten det måtte realisere sig i og gennem sin overvindelse af den genstridige objektivitet – ved at transformere objektet fra et objekt i sig selv til et objekt for subjektet, dvs. et objekt, der var erkendt og formet gennem subjektets deltagelse – og hvor altså subjektet så at sige havde indfældet sin skaberkraft.⁴⁴ Heibergs mål var en *ideal* dannelse, kendetegnet ved ”Eenheden af det Ydre og det Indre, af Objectet og den Sjæl som gennemtrænger det, altsaa et Forhold, hvor, ligesom i Selvbevidstheden, det Ydre ikke er forskelligt fra det Indre, Gjenstanden ikke forskellig fra Erkjendelsen, hvor følgelig Intet er fremmed, Intet meddeelt eller givet, men alt frembragt og gennemtrængt af os selv”.⁴⁵

42 Johan Ludvig Heiberg: *Indlednings-Foredrag til det i November 1834 begyndte logiske Coursus paa den kongelige militaire Høiskole*, København: I. H. Schuboths Boghandel 1835, s. 4.

43 Jf. Friedrich Schiller: *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, München: Wilhelm Fink 1967 (opr. 1793-95).

44 Jf. f.eks. Heiberg: 'Til Herr Philister. II', *Kjøbenhavns flyvende Post* 1827, nr. 3. Jf. også den mere udfoldede diskussion af slet uendelighed i Heiberg 'Et Par Ord'; diskussionen af Baggesens 'vaklen' i filosofien over for hans følelse af dens nødvendighed i J.L. Heiberg til H.G. v. Schmidten 15. april 1831, Borup *Breve og Aktstykker*, bd. 2, s. 100; samt Heibergs kontrastering af den sande og den slette uendelighed i Heiberg *Indlednings-Foredrag*, s. 6.

45 Johan Ludvig Heiberg: 'Symbolik', *Kjøbenhavns flyvende Post*, nr. 4, 1834. Jf. Heiberg *Indlednings-Foredrag*, s. 5, 35.

Denne vision om ideal dannelse kan genfindes i Heibergs vaudeviller i konfrontation af disse positivt ladede grundværdier med bestemte former for negation i form af problemer, udfordringer og modsætninger, der må overvindes med henblik på forløsning og syntese. I denne fortællemåde ligger nok noget uhyre konventionelt og udbredt, men i Heibergs tilfælde er det formelt rendyrket – en slags illustrativ forestilling af den filosofiske tanke, han havde udviklet gennem sine Hegelstudier.

PENGE

Over for kærligheden og dannelsen som de indre værdier, som bør baseres på subjektet, og som subjektet samtidig bør stræbe efter at leve op til, står de udvortes sociale forhold, der ofte udløser fortællingernes utallige forviklinger og dermed deres dynamik, idet de stiller sig i vejen for kærligheden og dannelsen. Den hyppigste hindring for kærligheden er pengenes magt – ”de fordømte Pengehensyn!” – som den gældsramte, forelskede kandidat Hammer udbryder i stykket *Nei* fra 1836.⁴⁶ Klarest er kritikken af pengenes magt over kærligheden i vaudevillen *Den 28. Januar* fra 1826, hvor ågerkarlen Puf vil tiltvinge sig ægteskab med den unge Marie ved at udnytte hendes fars pengegæld. Hvis ikke pigen gifter sig med den ækle ågerkarl, vil faderen ende i ’slutteriet’, dvs. i gældsfængsel. Da hun pure afslår, tilbyder han i stedet at eftergive gælden, hvis hun vil synge for ham fra genboens altan, dvs. hos den indesluttede enke, hvis afdøde mand hævdes at gå igen på selv samme altan. Marie tøver, men synger på altanen til løjtnantens guitarakompagnement. Da det hele foregår på kongens fødselsdag den 28. januar, godtager borgerne det som underholdning til hyldest for monarken. Ågerkarlen ærgrer sig, men eftergiver gælden. De to unge får hinanden, og Maries far forlover sig tilige med enken. Kærligheden som ideal værdi har vundet over ågerkarlens forsøg på at betvinge den ved at misbruge pengenes magt.

En mere indgående karakteristik af pengenes væsen og magt i det moderne samfund finder man imidlertid i Heibergs første vaudeville, *Kong Salomon og Jørgen Hattemager* fra 1825. Her skildres den unge københavner, Eduard, som på vej mod Hamburg er strandet i Korsør, fordi han har forelsket sig i hattemagerens datter, Luise. I vejen for hans lykke står ikke kun hendes bly kvindelige væsen, men også en pengegæld, som indgår i et vidt forgrenet net af gældsrelationer, der forener stykkets hovedaspekter. For at komme i kontakt med pigen har Eduard nemlig brugt alle sine penge på hatte i hendes fars butik – uden at få held med sit egentlige forehavende. Derfor kan han ikke betale sin vært på gæstgiverstedet, Sering, der ellers har hårdt brug for pengene, fordi han selv er blevet gældsramt, da den moderne dampskibsfart har betydet færre overnattende gæster. Alle håber på frelse udefra. Eduard higer efter penge fra sin velhavende on-

⁴⁶ Johan Ludvig Heiberg: ’Nei’ (1836), i Heiberg *Poetiske* bd. 7, s. 275 (4. scene).

kel i København, men må foreløbig overlade alle sine nyindkøbte hatte til Sering som et foreløbigt pant på betalingen.⁴⁷ Hattene introduceres her som en komisk objektivering af gældsrelationerne som den overdrevne, slette pengemagt skaber. Sering og byens øvrige borgere tror sig pludselig velsignede, da de hører om den rige Salomon Goldkalb fra Frankfurt, der skulle være på vej mod byen. Som hans navn antyder, er han selve inkarnationen af guld og pengemagt, og rygterne vil vide, at han strør skødesløst om sig med sin rigdom. Borgerne gør derfor alt for at give ham en kongelig modtagelse.

Goldkalb kommer da også til byen – ikke den rige Goldkalb fra Frankfurt, men hans dybt forarmede, jødiske navnebror fra Hamburg. Korsørborgernes ønske om en frelser i pengesager er imidlertid så stort, at de tolker hans tydelige fattigdom og usselhed som tegn på helt ufattelig rigdom. Han gennemskuer hurtigt forvekslingen og vælger at gå med på spøgen. At han bærer en gammel nathue og ankommer uden bagage bortforklares for de godtroende borgere med, at han har tabt sin fine hat på rejsen, og at hans hjælpere er ved at fragte læssevis af hans guld mod Korsør.

Man kan heri ane en sigende omvending og opdatering af det holbergske Jeppe på bjerget-motiv. Her er det ikke længere almuemanden, der ved pludselig at have i en anset stilling bliver offer for omverdenens bevidste bedrag og spot. I Goldkalbs tilfælde har fattiglemmet ikke opnået en høj social status ved nogens vilkårlige beslutning, men alene ved illusionen om penge, dvs. ved deres abstrakte, symbolske magt over individerne. I modsætning til den enfoldige Jeppe har han også gennemskuet situationen og kan dermed pege fingre ad den naive offentlighed, der villigt lader sig tage ved næsen. Korsørs borgere slås endda indbyrdes om den fattige mands gamle nathue.⁴⁸ Ved ejerens forestillede pengerigdom er huen blevet tilskrevet ophøjede, fetichlignende egenskaber, som står i komisk kontrast til dens virkelige, meget prosaiske egenskab af nathue. Vi er ikke så langt endda fra strukturen i Karl Marx' senere analyse af "metafysisk spidsfindighed og teologiske nykker" i produktets forvandling til vare og i værdiens fordobling i brugs- og bytteværdi.⁴⁹

FALSK AUTORITET

Også andre kollektive illusioner står for skud i Heibergs vaudevilledigtning. I *Kong Salomon og Jørgen Hattemager* viser Goldkalb-figures absurde agtelse også en kritik af de abstrakte illusioner, som gør sig gældende hos det utilstrækkeligt dannede publikum. Goldkalb får sin sociale status på grund af det slette publikums uselvstændige floktænkning og naive lydighed over for falske autoriteter, der netop i kraft af publikums stadige reproduktion af vrangopfattelser får karakter

47 Heiberg 'Kong Salomon', Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 198-204 (7. og 8. scene).

48 Heiberg 'Kong Salomon', Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 250 (26. scene).

49 Karl Marx: *Das Kapital I*, Berlin: Dietz 1962 (*Marx Engels Werke* bd. 23), s. 85.

af fremmed- og selvstændiggjorte magter. Her opfordres teaterpublikummet reelt til at more sig over egne fejl og illusioner, men bringes derigennem også til at overveje dem kritisk og overvinde dem ved åndelig dannelse.

Opretholdelse af abstrakte illusioner som fremmede magter over individerne i publikum gælder såvel på litteratur- og teaterkritikkens område som i den udtrykkeligt politiske offentlighed. Efter at have ladet sig traktere med et måltid vil Goldkalb 'politisere' sammen med Korsørs førende borgere over punchebollen. Denne politisering skildres som en overfladisk snak om europæiske forhold, hvor alle ønsker at høre den nytilkomnes mening, fordi han fremtræder som den velhavende frelser – dvs. i kraft af hans ejendom og hule anseelse, ikke på grund af dannelse eller indsigt. Heiberg lader Goldkalb selv bemærke på sit tysk-danske: "Und har man nok so lidt Ferstand, / Kan man politiciren".⁵⁰ Koret svarer i samme retning: "Leve Politiken / Og Drikken!"⁵¹

Den efterfølgende diskussion af politiske forhold berører en række aktuelle emner. Scenen blev derfor omskrevet til genopsætningen i 1827. Den reviderede udgave betoner mere direkte den generelle moderne industrielle, sociale og åndelige udvikling som en abstrakt, fremmedgørende systematisering. Jørgen Hattemager bemærker, at man i London har fået en dampovn, der kan producere ti tusind hatte hvert kvarter. Goldkalb søger at overtrumfe:

Ey, det vil ikke sige stort!
En Phrenolog har funden,
Hvordan man til hver Hat faaar gjort
En Kopf en wenig Stunden.⁵²

Modernitetsudviklinger skildres med folkevid som en indordning af mennesket under abstrakte samfunds- og tankeformer. Og den uautentiske, forfladigende diskussionsform og den form for offentlighed, som opstår herigennem – en markedsplads for blotte meninger, der reelt blot efterplaprer almindeligheder, dvs. lyster falske autoriteter og den blotte illusion om subjektiv tænkning og handling – udgør én af de væsentligste forhindringer, som fornuftsdannelsen må overvinde på sin lange vej til realisering. Denne fiktive offentlighedsskildring i mini-format svarer i sin struktur til Heibergs mange bredere formulerede kritikker af fænomener i sin samtid: det økonomiske marked og det borgerlige samfund i almindelighed, som opløses, hvis de overlades til sig selv, uden stat, fornuft og dannelse; den blotte 'realistiske' tænkning, der fortaber sig i det endelige; og den politiske offentlighed, der ikke fungerer som en organisk enhed på basis af kyndige,

50 Heiberg 'Kong Salomon', Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 252 (26. scene), jf. den forandrede drikke-vise til 1827-opførelsen s. 275.

51 Heiberg 'Kong Salomon', Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 252 (26. scene).

52 Heiberg 'Kong Salomon', Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 278. Jf. Clausen *Kulturhistoriske*, s. 50-56.

myndige individers bidrag til fællesskabet, men tværtimod som en kampplads for åndsforladte partisoldater.⁵³

I sin vaudevilles satiriske skildring af den slette, falske offentlighed synes Heiberg altså at ville anskueliggøre publikums egne utilstrækkeligheder som noget, det må hæve sig over ved egen kraft – dvs. som et moderne dannelsesprojekt med afsæt i publikums egen subjektivitet, både som kollektiv og som individer. Publikum fordres at le ad sine egne fejl og derigennem tage afstand til dem – og ud fra stykkernes succes må man formode, at publikum i det mindste har kunnet se fejlen, selv om vi ikke kan vide, om det virkelig førte til kritisk selvindsigt.

SOCIAL STATUS

Ved siden af pengenes magt og de falske autoriteter står ofte også social stand og stive sociale konventioner i vejen for vaudevillernes sande kærlighed. I *Et Eventyr i Rosenborg Have* har den fraskilte moder, madam Sommer, måttet tage arbejde som jordemoder for at underholde sig selv og sin datter. Dette gør hende uattraktiv i andres øjne: "Der er Mange, som ere ligesaa bange for Jordemødre som for Skorstensfejere".⁵⁴ Hun håber dog at finde en ny mand, og at kærligheden vil "lære ham at sætte sig ud over min Stand".⁵⁵ I *De Uadskillelige* fra 1827 kritiseres tidens ideal om årelange forlovelser forud for ægteskabet. Den konservative madam Buurmann står her som forsvarer af det bestående: Forlovelser har "deres eget System", som det er "Pligt og Ære" at følge. Hendes mand mener derimod, at ægteskabet bør bygge på kærligheden, ikke på ydre forpligtelser.⁵⁶ Heiberg tager således parti for kærligheden mod den formelle, udvortes pligt og ære. Dermed støtter han også det nye, moderne og borgerlige, den menneskelige, indre subjektivitet som drivkraft for de unges kærligheden – imod den gammelaristokratiske standsrepræsentation.

Alt imens Heiberg kritiserer falske og slette træk ved den ensidigt dyrkede modernitet – som i den ovennævnte kritik af det moderne publikums falske dannelse – holder han således overalt fast i, at løsningen på disse problemer må tage afsæt i det moderne selv. Han kompletterer hermed også sin kritik af den moderne degeneration med en modsatrettet kritik af de simple, ligefremme afvisninger af det moderne publikum. Han vil negere negationen af moderniteten. I *Kong Salomon* latterliggøres ikke *kun* de naive Korsørborgeres og Goldkalbs plumpe tænk-

53 Denne skitse over Heibergs bredere offentlighedskritik bygger på Nygaard *Guldalderens moderne politik*.

54 Heiberg 'Et Eventyr', Heiberg *Poetiske* bd. 6, s. 294f. Heiberg bemærkede selv denne operet-lighed med hans vaudeviller og inkluderede den derfor blandt vaudevillerne i første udgave af hans poetiske skrifter.

55 Heiberg 'Rosenborg', Heiberg *Poetiske* bd. 6, s. 295 (7. scene). Jf. tilsvarende om kærlighed, rang og stand i Heiberg 'De Danske', Heiberg *Poetiske* bd. 7, s. 150 (1. akt, 3. scene).

56 Heiberg: 'De Uadskillelige' (1827), Heiberg *Poetiske* bd. 6, s. 373 (5. scene). Jf. Jens Hougaard: *Romantisk kærlighed*, 5 bd., Århus: Klim 2008, her bd. 1, s. 68, jf. 69f.

ning, men også gæstgiverens fremskridts- og modernitetsfjendtlige kritik af den dampskibsfart, der har ramt ham på brødet:

De forbandede Dampskibe! Man faaer næsten ingen ordenlige Reisende meer at see.
Skal det blive saadan ved, saa ere alle Vertshusholdere her paa Fastlandet, jeg mener i
Korsør og Nyborg og deromkring, ruinerede inden kort Tid.⁵⁷

Gæstgiverens provinsielle snæversyn – identifikationen af fastlandet med Korsør og Nyborg – knytter sig lige så tæt til det ensidigt endelige som de øvrige Korsør-borgeres.

Heibergs kritik af sociale standsforhold havde tilsvarende klart *moderne* affiniteter til samtidens aristokratikritik. Nok var Heiberg åndsaristokrat. Men han var tilhænger af dannelsens, evnens og talentets forrang og lagde vægt på den moderne borgers egen subjektivitet og indsats. Over for de falske moderne publikumsautoriteter og det gamle fødselsaristokrati var han lige afvisende.⁵⁸

Den modernitet, Heiberg kunne hylde, var således en stærkt idealiseret form. Han støttede det, der efter hans opfattelse var det fundamentale og væsentlige i moderniteten – ikke den umiddelbart anskuelige modernitets faktiske fænomener, men modernitetens fundamentale *muligheder* for en ophævelse af denne fakticitet. For ham var moderniteten det, der kunne, burde og ville danne udgangspunktet for den gradvise historiske realisering af en *bedre* og mere *inklusive* borgerlig offentlighed – men selvsagt inklusiv på de dannelsespræmisser, som Heiberg selv udpegede og hævdede at have realiseret for sit eget vedkommende.

Dermed kunne Heiberg også, til trods for sin markante åndsaristokratisme, siges at demokratisere sit udtryk – i betydningen: at etablere en lighed i anerkendelse af muligheder på tværs af de åbenlyse uligheder. Nok manifesterede han her en udtrykkelig ulighed i dannelsesniveau mellem forfatter og publikum. Og nok skulle publikum først og fremmest tage imod det, Heiberg leverede. Alligevel var det væsentligt, at han ved overhovedet at adressere dette publikum udøvede det, den nutidige tænker Jacques Rancière kalder for 'ligheden som forudsætning': den underliggende lighed, som udgør betingelsen for selv de strengeste kommandoer i den mest åbenlyst hierarkiske orden, men som samtidig udgør en diskursiv

57 Heiberg: 'Kong Salomon og Jørgen Hattemager' (1825), Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 182 (2. scene). Jf. Clausen *Kulturhistoriske*, s. 37f. Denne direkte konfrontation af modernitetens udtryk kan sammenlignes med Mikkels udbrud i Heiberg: 'De Danske i Paris' (1833), Heiberg *Poetiske* bd. 7, s. 212 (2. akt, 4. scene) ("Gud bevares, hvad Alting er stort i Paris / Her er slet ingen Ting paa den vanlige Viis / (...) Her seer man Kunster og fremmede Dyr, / Alt er i Oprør, til Morgenhen Gryr.") – foruden Hammers og Schönemanns sammenligning af moderne storbyer i samme stykke: Paris som hjemsted for både penge og "esprit", mens København kan nøjes med "reen Profit", s. 232 (2. akt, 8. scene).

58 Jf. f.eks. Johan Ludvig Heiberg: 'Om Theatret. I', *Fædrelandet* 6. september 1840; samme: 'Om de private Theatres Bevillinger' (1860), i Heiberg *Prosaiske*, bd. 6, s. 452.

ressource, der kan åbne for et brud med denne hierarkiske orden.⁵⁹ For Heiberg var det endnu utilstrækkeligt dannede publikum ikke bare *udenfor*. Tværtimod anså han det for at besidde evner og anlæg, der åbnede for Heibergs budskaber og for en selvstændig refleksion og dannelsesproces, der ad åre ville kunne fremme den virkelige lighed i fremtidens gode fællesskab af de dannede. Lige så karakteristisk var det dog, at det forblev uklart, om eller hvornår Heiberg selv forestillede sig, at han engang skulle erstatte sin aktuelle og umiddelbart fremtidige rolle som bedrevidende opdrager med en mere dialogisk position inden for dette fællesskab – eller i hvor høj grad dette fællesskab af dannede ville blive bemyndiget til at udforme sine egne handlingsrammer.

SYNTESE

Konflikterne mellem de indre værdier og de ydre hindringer, mellem det positive og dets negation, får altid en lykkelig udgang. Vi kan atter betragte dette med udgangspunkt i *Kong Salomon og Jørgen Hattemager*: I sin rolle som rigmand vil Goldkalb skifte sin nathue ud med en hvid hat, som han udbeder sig hos Jørgen Hattemager. Da hattemageren netop har solgt så mange hatte til den unge, forelskede Eduard, der som nævnt ville i kontakt med hans datter, har han dog ingen passende hat tilbage. Derfor sender han sin datter ud for at tilbagekøbe den hvide, som Eduard har købt. Det giver den unge mand lejlighed til endelig at få hattemagerdatteren Luise i tale. Hun indrømmer, at hans forelskelse er gengældt, men beder på sin fars vegne om at købe den hvide hat tilbage.

Men Eduard havde jo pantsat hver og én. Han kan kun få hattene igen – og dermed forenes med Luise – ved at låne de hundrede daler, han skylder sin vært, af den rige gennemrejsende, Goldkalb. Dette lykkes, fordi onkelen nu i hemmelighed er ankommet til Korsør og som en *deus ex machina* sætter yderligere gang i løjerne ved at overdrage to hundrede daler til Goldkalb for at lade denne imødekomme Eduards bøn om et lån. Onkelen kender Goldkalb fra tidligere og deler derfor ikke Korsør-borgernes illusion.

Ved Goldkalbs overdragelse af pengene til Eduard træder den underliggende modsætning mellem pengene og de indre, ideale værdier frem. Den unge mand ser nemlig sin ære krænket af Goldkalb, der ikke alene har fordoblet summen fra de hundrede daler, Eduard havde bedt om, men også fortalt vidt og bredt om forespørgselen.⁶⁰ Onkelen, som har overværet optrinnet, ser heri et bevis for, at nevøen kan vise ære.⁶¹ Derfor godkender han de unge menneskers ægteskab og beder

59 Jf. Jacques Rancière: *Dis-Agreement*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1999, s. 21-42.

60 Heiberg 'Kong Salomon', Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 259 (27. scene).

61 Jf. også kontrasteringen af penge og ære i hyldesten til fonden *Ad usos publicos*, Heiberg 'De Danske', Heiberg *Poetiske* bd. 7, s. 236 (2. akt, 8. scene).

Jørgen Hattemager om at gøre det samme. Æren har håndhævet sin rette overmagt over pengene.

Overalt i Heibergs vaudeviller overvindes de væsentligste modsætninger til sidst efter dette mønster. Overvindelsen af de ydre hindringer sker dog oftest på en måde, der ikke krænker eller virkelig undergraver de ydre, materielle magter. Tværtimod tager slutningen typisk form af en syntese, hvor de ydre sociale forhold bringes til at understøtte eller i det mindste sameksistere med de indre værdier.

I *Den otte og tyvende Januar* besejres således ikke pengene eller deres magt som sådan, men derimod ågerkarlen Pufs *misbrug* af pengemagten til at tiltvinge sig kærlighed gennem de unges dristighed, den illegitime udbredelse af pengemagten til kærlighedens felt. Selv om Puf skildres som grisk og kærlighedsløs og dermed som en fladere, mindre prisværdig skikkelse end de øvrige roller, anerkendes både han og hans pengelidenskab endnu ved stykkets slutning som et moment af helheden: "Intet er mig saa kært som vor Termin, / Med dens Contanter, Vexler, Pengebreve."⁶² I *Nei* fremstilles endda pengemagtens muligheder for at *hjælpe* kærligheden: Den velhavende kvinde, som kandidat Hammers far ville have sin søn at gifte sig med, viser sig ikke alene at være forelsket i en anden, men er også storsindet nok til at skænke ham de penge, han var blevet stillet i udsigt ved ægteskabet. Det gør den førhen forgældede Hammer i stand til at tilbyde sin udkårne, Sophie, et solidt ægteskab.⁶³ De ydre sociale normer og pengemagten godkendes, for så vidt som de kan inddæmmes og fungere for det gode, dvs. så længe de er indordnet under fornuftens (og dermed statens og dannelsens) højere hensyn.

I den henseende synes vaudevillerne at være formet gennem en implicit, bagvedliggende hegeliensk opfattelse af fornuftens, åndens dialektiske udvikling: ånden, subjektet, støder på ydre sociale og materielle forhindringer, og gennem timelige modsætninger og konflikter erkender ånden den ydre materie, indarbejder den i sig og beriges således, alt imens den udbredes til nye felter af virkeligheden. Vaudevillernes slutning rummer forsoning og syntese på et højere plan end ved deres begyndelse. Fornuftsdannelsen ligger i selve formen. Vaudevillerne var dermed *også* en popularisering og anskueliggørelse af fornuftsidealets fremskridt i den samfundsmæssige virkelighed. De gav, med hegelske begreber, en billedlig *forestilling* om *ideen*, en filosofisk fremstilling på et før-filosofisk niveau med henblik på den rette åndelige dannelse af den erkendelsesstræbende, men endnu ikke filosofisk trænede eller bevidste middelstand.⁶⁴

62 Heiberg 'Den 28. Januar' (1825), Heiberg *Poetiske* bd. 5, s. 363. Pengenes magt til at fremtvinge ægteskab, dvs. at besejre kærligheden, berøres også i Heiberg: 'Et Eventyr i Rosenborg Have' (1827), Heiberg *Poetiske* bd. 6, s. 298-300.

63 Heiberg 'Nei', Heiberg *Poetiske*, bd. 7, s. 325 (13. scene).

64 Jf. Nygaard *Guldalderens moderne politik*, s. 101ff.

MELLEM LÆNGSEL OG LEGITIMERING

For så vidt rummer vaudevillerne en tydeligt ideologisk legitimering af det bestående system, såvel af dannelsens som pengenes autoritet, og deres indbyrdes modsætninger hævdes at kunne forenes. Men midt i denne legitimering gennem fiktiv harmonisering af sociale og kulturelle modsætninger røber der sig også elementer af utopisk længsel: I vaudevillens fiktive verden trækkes publikum nok til selv at medvirke til at kanalisere deres utilfredshed over mangler, deres begær, ind i kanaler, som er idylliserende, samfundsbevarende. Men idealiseringen af den sociale virkelighed kan ikke lykkes helt: Publikum kan ikke narres til at tro, at idealet virkelig *er* opnået. Det *ved*, at vaudevillernes fiktive problemudjævning repræsenterer en anden virkelighed end den empirisk bestående – en anden virkelighed, som medlemmerne af publikum selv kan projicere deres egne venne- og fjendebilleder ind i. Som Fredric Jameson har påvist i analyser af ideologi og utopi i vores egen tids populærkultur, opnår den fiktive gengivelse af virkeligheden først sin publikumsappel, idet den påpeger virkelige sprækker – altså idet den *også* giver stemmer til den underliggende *kritik* af det bestående, længslen efter noget andet og bedre, hvor urealistisk det end måtte synes.⁶⁵

Dette svarede til dels til en utopisk horisont hos forfatteren selv: Heiberg understregede ganske vist til stadighed – ikke mindst over for den fremvoksende liberale opposition i 1830'erne og 1840'erne – at enhver forandring måtte ske med udgangspunkt i det bestående.⁶⁶ Men han fordrede samtidig ret fundamentale forandringer i samfundet – en gennemgribende dannelse med hans egen forståelse af den hegelske filosofi som udgangspunkt.⁶⁷

Men forandringsbestræbelsen går også ud over forfatterens umiddelbare, bevidste intentioner: Over for den markedsdominans, der viste sig stærkere, end han havde forventet, synes hans kritik at indikere en længsel efter et samfund, hvor pengenes magt nødvendigvis må være *mere* radikalt inddæmmet, end han selv gav udtryk for. Man kan se en snigende erkendelse af dette i Heibergs sidste leveår under junigrundloven, hvor han blev teaterdirektør og fortsatte som censor, men stort set standsede sin offentlige produktion – kun afbrudt af nogle få skrifter, der ikke mindst var kendetegnet ved en hudflettende kritik af markedets dominans over den moderne offentlighed. Selv om hans insisteren på statens – og dermed fornuftens og dannelsens – forrang var kontinuerlig, forskød accentueringen af hans kritik af det økonomiske marked og den markedsdrevne og markedslignende offentlighed sig markant i disse skrifter. I sine ihærdige forsvar for at bevare Det kongelige Teaters forrang og dets status som statsorgan vendte

65 Fredric Jameson: 'Reification and Utopia in Mass Culture', *Social Text*, nr. 1, 1979, s. 130-48; samme: *The Political Unconscious*, London & New York: Routledge, 2010 [1981], s. 271-90; samme: 'Realism and Utopia in The Wire', *Criticism* 52:3 (2010) s. 359-372.

66 Jf. f.eks. Johan Ludvig Heiberg: 'Folk og Publicum', *Intelligensblade* nr. 6 (1. juni 1842), s. 142f.

67 Jf. Nygaard *Guldalderens moderne politik*.

han sig skarpt imod det "naive Standpunct", som var fremherskende i alle tidens moralske, æstetiske og politiske spørgsmål: den "taagede Forestilling om Concurrænsens absolute Gavnlighed".⁶⁸ Denne opfattelse bestod i at vise "større Respect for Muligheder end for Virkeligheder" og af den grund tro, "at naar blot Mulighedens Dør holdes aaben, saa gaaer Virkeligheden ind ad den, at naar alle udvortes Hindringer fjernes, saa kommer det Gode af sig selv".⁶⁹

Nederlaget for Heibergs bestræbelser på at forsone staten som fornuftsdannelse med markedet som ufornuft synes således at have skærpet hans kritik af markedet – med afsæt i den kritiske markedsopfattelse, der udsprang af hans forankring i dannelsesidealer, der ikke var førmoderne, men dog forankret i et tidligere stadie af moderniteten, hvor denne markedsdominans kunne synes mindre entydig.

KONKLUSION

Heibergs vaudeviller var således langt fra blot et stykke bedaget litteratur, men også en intervention i en kamp om det kulturelle hegemoni gennem henvendelsen til det middelklassepublikum, der endnu ikke var færdigdannet, men hvis jævnhed og oprigtighed han knyttede store forhåbninger til. Det var en kamp, der var rettet mod et ældre kulturpolitisk hegemoni, men også bemærkelsesværdigt utilsløret sigtede mod at etablere et nyt hegemoni på grundlag af borgerlige, moderne værdier.

Grundprojektet var at forene de ideale dannelsesværdier, der var Heibergs eget udgangspunkt, med dette bredere publikum gennem brugen af en markedsdrevne, populærkulturel form. I den korte årrække fra 1825 og frem, hvori Heiberg producerede sine vaudeviller, var han dermed drevet af en karakteristisk tiltro til muligheden af at skabe balance og harmoni mellem dannelseskultur og markedskultur, mellem værdirationalitet og målrationalitet. Som det er fremgået, kan man iagttage en ideal forløsning i forholdsvis realistiske stilrammer i hans vaudevillers konflikter mellem indre, menneskelige værdier og ydre hindringer – og i deres forsoning og syntese.

At Heibergs bredere dannelsesprojekt slog fejl, og at optimismen blev afløst af pessimisme, er åbenlyst nok. Det led nederlag over for udviklingsprocesser, hvis udtryk han nok kunne karakterisere, men hvis rødder hans stærkt idealiserende begrebsapparat afholdt ham fra at karakterisere: markedets egen videre udvikling; borgersamfundets nye skikkelser; enevældens afvikling; nye kulturelle strømninger, der brød mere entydigt med den ældre romantik, end Heiberg gjorde. En ret stor del af nederlaget for Heibergs videre projekt lå dog nok også i hans egen udformning af det: De idealer, værdier og former, han lagde ned i sine vaudeviller, havde nok appel for deres samtid, men i modsætning til, hvad Heiberg hå-

⁶⁸ Heiberg 'Om de private', s. 435, 439.

⁶⁹ Heiberg 'Om de private', s. 435.

bede, lå appellen næppe i deres hegiliansk-filosofiske implikationer, som det desuden krævede ret store forkundskaber overhovedet at få øje på. Og nok rummede vaudevillerne idealer om bemyndigede, dannede borgere, men den overgang til den mere åbenlyst politiserede offentlighed, som tog fart i kølvandet på den franske julirevolution i 1830, syntes at overhale vaudevillerne indenom ved at fremstille sådanne idealer i en langt mere ligefrem, prosaisk stil, der måtte byde æstetikerne Heiberg imod. Den politik, vi kan ane i hans tidlige form for populærkultur, byggede nok på nogle af de samme idealer, som vandt frem med 1830'ernes politisering, men i former, der stræbte efter en langt mere 'dannet' form for politik end den, der blev realiseret i eftertiden.

BERTEL NYGAARD

LEKTOR PH.D., HISTORIE

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

Den danske digter og redaktør Johan Ludvig Heibergs vaudeviller fra 1820'erne og 1830'erne var lette komedier, der nåede et for tiden stort publikum. Forfatteren betragtede samtidig vaudevillerne som en centralt led i sit ambitiøse, Hegel-inspirerede projekt for den bredere offentligheds filosofiske, æstetiske og politiske dannelse. I disse vaudevillers former, budskaber og normer kan man se et særegent, flygtigt møde mellem tidlige borgerlige dannelsesidealer og markeds-dreven populærkultur.

ABSTRACT

THEATER AS MASS EDUCATION:

JOHAN LUDVIG HEIBERG'S VAUDEVILLES FROM THE 1820'S AND 1830'S

The vaudevilles written by the Danish poet and editor Johan Ludvig Heiberg during the 1820's and 1830's were light comedies, successfully aimed at a mass audience. At the same time, their author regarded them as a crucial link in his ambitious, Hegelian program of philosophical, aesthetic and political improvement of the mass public sphere. In the forms, messages and norms of these vaudevilles we may see a particular, fleeting encounter between early bourgeois ideals of culture and commercial popular culture.

PETITIONER, ADRESSER OG DEMOKRATI I DANMARK 1835-1899

■ RENÉ KARPANTSCHOF OG FLEMMING MIKKELSEN

I begyndelsen af 1849 indgik to såkaldte 'adresser' til den grundlovgivende rigsforsamling, der netop var i færd med at udforme Danmarks Riges Grundlov. I den ene advarede cirka 14.000 underskrivere kraftigt mod grundlovsudkastets almindelige valgret og en dermed forbundet udsigt til "Bondeherredømme", mens en modadresse til forsvar for samme valgret mobiliserede 58.000 underskrifter. De to er blot eksempler på den lange stribe af tilsvarende adresser, der op gennem 1800-tallet strømmede ind til ikke bare rigsforsamlingen men også til periodens øvrige politiske institutioner som stænderforsamlinger, rigsdagen og kongen i håb om at gøre indtryk på de pågældende. Alle disse adresser er denne artikels tema.

Men hvad er egentlig en adresse? Mange kender udtrykket i betydningen "skriftlig henvendelse fra flere personer [...] fra folkerepræsentationen til statens overhoved",¹ som f.eks. når folketingsmedlemmer sendte en adresse til kongen eller byrådsmedlemmer en adresse til rigsdagen. I en bredere betydning kan adresse også dække over "en af en række personer underskreven skrivelse der retter en henvendelse til en myndighed, en overordnet."² Dvs. også civile gruppers henvendelser til politiske organer og autoriteter, og det er netop den type, som vores artikel fokuserer på. En anden kilde til terminologisk forvirring er udtrykkene supplik, petition, andragende og underskriftindsamling, der mestendels skyldes historisk skiftende brug af termerne, og som i artiklen, dog med undtagelse af supplik, anvendes med stort set samme betydning som adresse.³ Det substantielt interessante ved alle disse henvendelser er, at vi her direkte hører fra undersåt-

1 *Ordbog over det danske Sprog* (ordnet.dk/ods).

2 Aage Hansen og Sv. Egeholm-Pedersen (red.): *Holberg-Ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs sprog*. København og Oslo: Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1981-88.

3 I samtidige officielle kilder som (Viborg og Roskilde) *Stændertidende* 1835-1846, *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen 1848-49* og *Rigsdagstidende* 1850-99 benyttes udtrykkene andragende, petition og adresse i flæng med den tendens, at adresse først i løbet af århundredets sidste halvdel bliver et almindeligt udtryk, hvilket er endnu tydeligere i tidens dagblade. I den historiske litteratur fra 1900-tallet og til i dag omtales de folkelige underskriftindsamlinger altovervejende som adresse, således også i herværende artikel. De tre udtryk benyttes endvidere om foreteelser, der ikke er genstand for vores undersøgelse, nemlig når f.eks. andragende drejer sig om, at en deputeret rejser et spørgsmål i en politisk forsamling, eller når en petition/adresse udelukkende er underskrevet af repræsentanter fra politiske institutioner.

ter og borgere, der har henvendt sig til etablerede autoriteter for at bede om en begunstigelse, afskaffelse af en uretfærdighed eller stillet krav om civile, sociale og politiske rettigheder, og vi kan endda, som vi så med valgretsadresserne, ofte sætte tal på tilslutningen til de forskellige henvendelser.

Vi står med andre ord over for et enestående kildemateriale til belysning af almindelige menneskers holdninger og deltagelse i offentlige, politiske spørgsmål i det særligt interessante 19. århundrede, hvor demokratiet tog sin tidlige form i Danmark. I denne del af fortiden kan vi jo ikke gennemføre masseinterviews, men med adressematerialet har vi alligevel mulighed for at vide, hvilke sager befolkningen er gået op i, hvilke standpunkter man har indtaget og hvor mange der har støttet. Desværre har kun få historikere søgt at udnytte potentialet i en mere systematisk brug af dette materiale.⁴ Den situation håber vi at ændre på med herværende artikel, hvor vi præsenterer den første egentlige kortlægning af fænomenet i form af en databaseregistrering og analyse af 218 større folkelige adresser i Danmark 1835-99.

Der er tale om en kvantitativ undersøgelse, der som sådan supplerer to andre oplagte tilgange til det 19. århundredes politiske liv. Det ene er *vælgeradfærdsdata*; og historikere, sociologer og politologer har da også med iver kastet sig over arkivernes valg- og stemmelister fra 1800-tallet. Det har givet os indblik i danskernes individuelle politiske præferencer på valgdagen og dermed indirekte også i periodens politiske identiteter.⁵ Men politik drejer sig trods alt om mere end valg og institutionaliseret politik, og i den henseende er en anden mulig tilgang at indsamle information om *kollektive aktioner*, dvs. protestbegivenheder med afsæt i civilsamfundet, hvor folkelige grupper i forening og al offentlighed stiller krav til andre personer, grupper eller institutioner. Det kan konkret være hoverinægtelse, hungeropløb, skatteprotester, voldelige overgreb, strejker, folkemøder, demonstrationsoptog og endelig netop de adresser, som herværende artikel fokuserer på. Adresserne indgår altså i et bredere repertoire af kollektive protestformer, der i nogle tilfælde har udviklet sig til egentlige sociale bevægelser og som sådan har påkaldt sig opmærksomhed for studiet af den politiske kultur i bredere forstand.⁶

4 Det samme gør sig gældende blandt historikere i Norge og Sverige, se Kari Helgesen: "Supplikken på 1700-tallet – et lite brukt kildemateriale", *Heimen* 2, 1982 XIX, s. 93-100; Mats Berglund: *Massans röst. Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719-1848*, Stockholm: Stockholms Universitet 2009, s. 44-46.

5 For en oversigt se Jørgen Elklit og Flemming Mikkelsen: "Vælgeradfærd og politiske partier i historisk perspektiv", i Lars Bo Kaspersen og Flemming Mikkelsen (red.): *Historisk sociologi – mødet mellem historien og samfundsvidenskaberne*, Frederiksberg: Forlaget Sociologi 2004, s. 273-309.

6 Jf. blandt mange andre: Jens Toftgaard: *Kampen om København. Magt og demokrati i byens rum 1870-1901*. København: SFAH; Bent Blüdnikow: "Folkelig uro i København 1789-1820", *Fortid og Nutid* 33, 1986: s. 1-54; Lars Bo Jonassen: "Opinionsytringer og pøbelexcesser – politiske gadeaktioner i København 1831-48", 1066. *Tidsskrift for Historisk Forskning* 2,

I de følgende afsnit ser vi først på adresseinstitutionen som del af en tradition for undersåtternes klager og bønsskrifter til øvrigheden i enevældens Europa herunder Danmark, ligesom et afsnit behandler adressen som del af hele den udvidelse af det folkelige aktionsrepertoire, der kendetegner tiden frem mod den danske enevældes fald i 1848. Dernæst redegøres for selve adressedatabasen herunder dens afgrænsning, kildegrundlag og repræsentativitet, og herefter kan den egentlige analyse begynde. Det sker i en fremstilling over fire afsnit af den danske demokratisering og øvrige politiske historie 1835-99 med fokus, naturligvis, på hvad befolkningens brug af adresser fortæller os i den sammenhæng.

SUPPLIKKER, PETITIONER OG ADRESSER I EUROPAS HISTORIE

Adressen, eller petitionen, har rødder langt tilbage i historien og i de fleste lande med en hierarkisk samfundsstruktur. Selv i diktaturer som Europas tidligere enevælderegimer havde magthaverne behov for at kende til, hvad der rørte sig i befolkningen, ligesom det at henvende sig til øvrigheden af folket blev anset for en fundamental rettighed, eller som det udtrykkes i en tysk talemåde: "Supplizieren und Wassertrinken sind jedermann erlaubt".⁷

I europæisk historie benævnes petitioner forskelligt som f.eks. gravamina, Suppliken, Beschwerden, doléances, requetes, représentations, petizioni, petitions. Den vigtigste skelnen er, at det, som vi på dansk kalder supplik, er en som regel personlig ansøgning eller mindre gruppers bønsskrift til enevældige myndigheder herunder suverænen selv, der dominerede før det 19. århundrede, mens petitionen omfatter større kollektive henvendelser ofte med et eksplicit politisk sigte i det 19. og 20. århundrede, hvor vi også kender dem som underskriftindsamlinger.

Langt de fleste af tidligere tiders supplikker var skrevet af eller på vegne af individer. Flertallet af supplikanterne var mænd, men også en del kvinder bad myndighederne om hjælp i situationer med mangel på fødevarer, ansøgte om pension, almisser, erhvervsprivilegier, straffnedsættelse, skattefritagelse, fritagelse for hoveri, ægteskabsforhold, indgreb i familiestridigheder etc. Myndighederne imødekam eller forkastede anfordringerne, og sendte embedsmænd ud i landet for at lytte til befolkningen og forlige modstående interesser. Gruppesupplikker kunne dreje sig om borgere, der anklagede lokale autoriteter for korruption og misligholdelse af embede, eller landsbyboere og medlemmer af lav, der appellerede til

1997: s. 3-13; Flemming Mikkelsen: "Contention and Social Movements in an International and Transnational Perspective: Denmark, 1914-1995", *Journal of Historical Sociology* 12 (2), 1999, s. 128-157; René Karpantschof: *Gaden og parlamentet. Kollektive aktioner, demokrati og den moderne politiks tilblivelse i Danmark 1835-1901*, 2. udg. København: SAXO Publish (udkommer 2014 [2007]).

7 Cf. Otto Ulbricht: "Supplikationen als Ego-Dokumente. Bittschriften von Leibeigenen aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Beispiel", i Winfried Schulze (Hersg.): *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996, s. 152.

embedsmænd om at gribe ind i lokale konflikter. Grupper kunne også anmode om lempeligere adgang til udnyttelse af naturressourcer, retten til at udføre visse økonomiske aktiviteter, eller de klagede over indkvarteringen af soldater, ekspanderende bureaukrati etc. Grundlæggende var det tabet af hævdvundne rettigheder, der fik forskellige grupper til at gøre brug af supplikken som klagemåde.⁸

De enevældige regimer i Europa rummede således kanaler for en vis dialog med undersåtterne i håbet om at justere og smidiggøre samfundet og ikke mindst manøvrere uden om større udbrud af folkelig utilfredshed. Men som historiens nok mest studerede klageskrifter, *cahiers de doléances* til stænderforsamlingen i Frankrig 1789, viste, så var de åbenlyse klager et tveægget sværd, der risikerede at sætte gang i egentlige samfundsomstyrtende bevægelser.⁹ På europæisk plan var det dog sjældent, at civile grupper direkte udfordrede den herskende samfundsorden med krav om radikale reformer og politiske rettigheder; her skal vi frem til det 19. århundrede, hvor den mere moderne form for supplik, petitionen og adressen, greb om sig.¹⁰

FRA SUPPLIKKER TIL ADRESSER I DANMARK

Herhjemme var supplikken som institution ligeså veludviklet som i det øvrige Europa. En af de få systematiske studier af de danske forhold skyldes Michael Bregnsbo, der i *Folk skriver til kongen* (1997) giver en oversigt over benyttelsen af supplikker i det dansk-norske monarki 1699-1799.¹¹ Bregnsbos undersøgelse viser en moderat stigning fra ca. 1.500 indsendte supplikker per år i begyndelsen af 1700-tallet til omkring 4.000 i 1775. Herefter indtraf en tredobling i den samlede mængde af supplikker, der i 1799 når op på 11.298. Befolkningstilvæksten kan forklare noget af udviklingen men langt fra alt.¹² Bregnsbo mener derimod, at den væsentligste årsag ligger i, at statsmagten i slutningen af det 18. århundrede udstrakte sit virkefelt til stadig nye områder af samfundslivet: "Kontakten

8 Andreas Würgler: "Voices From Among the 'Silent Masses': Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe", *International Review of Social History* 46, 2001, Supplement, s. 11-34, 12; Lex Heerma van Voss: "Introduction", *International Review of Social History* 46, 2001, Supplement, s. 1-10.

9 Gilbert Shapiro og John Markoff: *Revolutionary Demands: A Content Analysis of the Cahiers de Doléances of 1789*, Stanford: Stanford University Press 1998.

10 Colin Leys: "Petitioning in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Political Studies* III (1) 1955, s. 45-64.

11 Michael Bregnsbo: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet. En kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1997; jf. endvidere Birgit Løgstrup: "Fra supplik til ombudsmandsklage. Om borgernes forsøg på at råbe myndighederne op", i Karl Peder Pedersen, Grethe Ilsø og Ditlev Tamm (red.): *På given foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1994, s. 169-80.

12 For kongeriget Danmark viser folketællingerne en befolkningstvækst fra 797.584 i 1769 til 929.001 i 1801, dvs. en tilvækst på 16 pct., langt fra den omtalte tredobling af supplikker i nogenlunde samme periode.

mellem centralmagt og lokalsamfund, mellem styre og befolkning voksede og intensiveredes".¹³ Påvirkningen gik imidlertid også den anden vej sådan forstået, at befolkningen stillede stadig større krav til staten. Bregnsbo taler i den forbindelse om, at undersåtterne havde fået langt større tillid til staten, og ligefrem betragtede den som et "serviceorgan".

Det er ikke opgaven her, at redegøre for karakteren og indholdet i de mange supplikker, der på mange måder fulgte det generelle europæiske mønster som beskrevet i forrige afsnit. Derimod skal fremhæves, at 34 pct. af alle supplikker i 1795 blev indsendt af embedsmænd, mens borgere stod for 11 pct., almuen for 8 efterfulgt af bønder med 7, hustruer/enker med 4, godsejere 2, øvrige 12 og 23 pct. uoplyste.¹⁴ Embedsmænd var klart i overtal, og trods antallet af uoplyste kan vi med nogenlunde sikkerhed slutte, at det ikke var et repræsentativt udsnit af den danske befolkning, som henvendte sig til kongen; snarere var supplikanterne ofte personer med politiske, økonomiske og ikke mindst kulturelle ressourcer som læse- og skrivefærdighed. At supplikker skulle være skrevet på stempellet, dvs. afgiftsbelagt papir, har kun forstærket denne tendens. Desuden skal det fremhæves, at forslag, som var i uoverensstemmelse med gældende love og forordninger, eller som kunne tænkes at stride mod kongens interesser, ganske enkelt var forbudt. Endelig kunne undersåtterne som regel kun henvende sig som enkeltpersoner, hvorfor der "overvejende, men ikke udelukkende, var tale om en *individuel proces*".¹⁵

Underkastede man sig systemets betingelser, udgjorde disse bønsskrifter til kongen en farbar vej til privat interessevaretagelse;¹⁶ på den anden side repræsenterede enevældens magtfordeling og begrænsningerne i fremførelsen af supplikker en alvorlig hæmsko for egentlig indflydelse. Der var med andre ord ikke tale om en fuldt ud demokratisk procedure, hvor grupper i befolkningen frit kunne stille krav om politiske, sociale eller civile rettigheder.

Med indførelsen af provinsialstænder, også kaldet rådgivende stænderforsamlinger, i 1835 ændrede situationen sig dramatisk. Meningen med disse forsamlinger var, at kongen her kunne fremlægge udkast til nye love "for at Stænderne kunne tage Lovforslaget under Overveielse og derover afgive allerunderdanigst Betænkning", som det hed i Fredrik 6's anordning af 1831 (§ 4), hvor de stænderdeputerede den anden vej rundt også tillodes at "gøre Os [kongen] Forestilling og Forslag" (§ 5).¹⁷

13 Bregnsbo: *Folk skriver*, s. 89.

14 Bregnsbo: *Folk skriver*, s. 96.

15 Bregnsbo: *Folk skriver*, s. 37.

16 Vagn Wählin: "Opposition og statsmagt", i Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus: Modtryk 1986, s. 107-08.

17 Cf. Jens Himmelstrup og Jens Møller: *Danske Forfatningslove 1665-1953*, København: J.H. Schultz Forlag 1958, s. 34.

Men med den endelige stænderforordning af 1834 kunne selv "Valgdistrictets Beboere forlange, at han [den deputerede] skal forelægge de Ansøgninger og Besværinger, som de maatte ønske at bringe for Stændernes Forsamling" (§ 68).¹⁸ Med andre ord: Helt almindelige menneskers ret til at komme til orde var nu indskrevet i en dansk forfatningslov, og dét var virkeligt epokegørende. Således blev stænderforsamlingerne en institutionel sluse, der utilsigtet åbnede for en flodbølge af folkelige petitioner med et ofte mindre underdanigt og mere kritisk indhold end enevælden hidtil havde tolereret.¹⁹ Med deres uset mange underskrifter, der hurtigt løb op i tusinder, fik disse petitioner eller adresser, som de lejlighedsvist benævntes fra 1840'erne, her den moderne underskriftindsamlings karakter af kollektiv mobilisering og offentlig politisk tilkendegivelse, som adskiller dem fra de forudgående supplikker, og som i stedet skabte den adressetradition, hvor med folkelige kredse fortsat henvendte sig til rigsforsamlingen 1848-49 og fra 1849 til den nye rigsdag med dets landsting og folketing.

ADRESSER OG DET MORDERNE AKTIONSREPERTOIRE

Det var ikke bare adressen, der vandt frem i 1830'erne. På den tid pågik et generelt og mægtigt politisk-kulturelt skifte i forbindelse med gennembruddet for det, vi kalder det moderne aktionsrepertoire. Med et sådant repertoire menes de former for kollektiv aktion, som er kendte og tilgængelige for en given tids aktører. Modsat det traditionelle aktionsrepertoires som regel situationsbestemte, løst organiserede, lokalt orienterede og voldelige reaktioner, så kendetegnes det moderne repertoire af en vifte af nye aktionsformer med overvejende fredelige og velordnede protester, formel organisering og kompetence til langsigtet planlægning og kampagnevirksomhed samt mere kontinuerlig dialog mellem folkelige grupperinger og statslige magthavere på et nationalt niveau.²⁰

På europæisk plan foregik overgangen fra et traditionelt til et moderne aktionsrepertoire fra det 18. århundredes sidste del til et stykke ind i næste århundrede, og da denne overgang faktisk markerer befolkningernes indtog, for første gang nogensinde i historien, som fast medspiller på den politiske scene, kan vi godt tale om en epokal forvandling af det politiske liv i vores del af verden. En ud-

18 Cf. Himmelstrup og Møller: *Danske Forfatningslove*, s. 48.

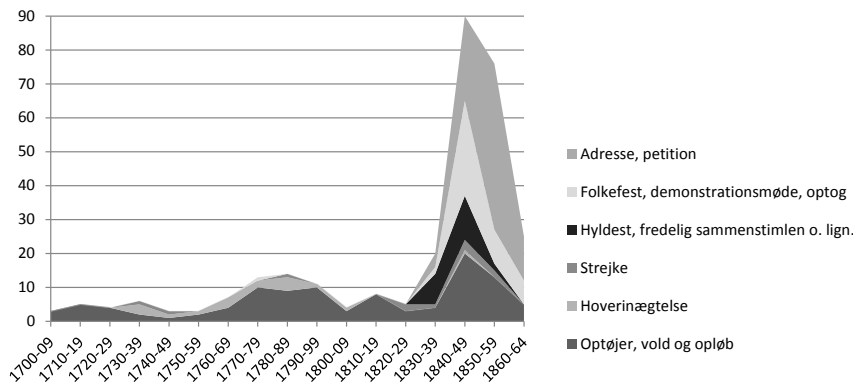
19 Den underdanige tone fra suppliktraditionen bibeholdtes dog i flere senere adresser, som det blandt andet fremgår af Christian 8.'s besøg på Lolland og Falster i 1843, hvor husmænd mødte frem med "bønsskrifter" om lettelse i deres kår, jf. Claus Bjørn: *Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København: Gyldendal 1981, s. 62.

20 Begrebet aktionsrepertoire stammer fra en særlig tradition for historisk-sociologiske studier med databaseregistrering og analyse af kollektive aktioner som empirisk fundament, jf. blandt andet Charles Tilly and Sidney Tarrow: *Contentious Politics*, London: Paradigm Publishers 2007; Charles Tilly: *Contentious Performances*, Cambridge: Cambridge University Press 2008.

løber af den forvandling er det moderne demokrati, så lad os af disse gode grunde se nærmere på en empirisk dokumentation af, hvordan det hele forløb i Danmark.

Figur 1. Kollektive aktionsformer 1700-1864 (antal aktioner per årti)

Kilde: Protestdatabase DK 1700-1864, jf. Karpantschof og Mikkelsen: "Folkelige pro-

testbølger."

Figur 1 viser resultatet af en af undertegnede *protest event* undersøgelser, nemlig en kortlægning af kollektive aktioner i (kongeriget) Danmark 1700-1864.²¹ Figuren indfanger naturligvis ikke alt, der er hændt, men vi tør godt sige, at den gengiver repræsentative mønstre og tendenser; og allerede efter et hurtigt blik kan vi konstatere, at selvom danskerne var lidt langsommere end f.eks. franskmændene og englænderne,²² så ligner udviklingen herhjemme det overordnede mønster i Europa. Panorerer vi henover figuren, så møder vi først et 1700-tal med begrænsede folkelige protester domineret af diverse former for vold og optøjer med indslag af lokalt hoveri- og arbejdsnægtelse, helt som forventet af det traditionelle aktionsrepertoire. Men fra 1830'erne ændrer repertoireet fuldkommen karakter, da en hel vifte af nye aktionsformer folder sig ud. Dertil hører *hyldest og anden fredelig sammenstimlen*, hvor man forsamledes i det offentlige rum for på ikke-voldelig vis at tilkendegive sin støtte eller mishag ved politiske tiltag og fremtrædende personer med politisk symbolværdi. Dernæst kommer mere velordnede *optog, demonstrationsmøder og politiske folkefester*, som regel arrangeret

21 Databasen bag figur 1 bygger på en gennemgang af et stort antal yngre og ældre, publicerede som ikke-publicerede, historiske fremstillinger, casestudier, biografier, erindringer etc. For en nærmere redegørelse se René Karpantschof og Flemming Mikkelsen: "Folkelige protestbølger og demokrati i Danmark 1700-2000", *Historisk Tidsskrift* 2, 2013 (udkommer marts 2014).

22 Charles Tilly: *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle*, Cambridge: Harvard University Press 1986; Charles Tilly: *Popular Contention in Great Britain 1758-1834*, Cambridge: Harvard University Press 1995.

af navngivne foreninger, foruden *petitioner og adresser* som en måde at fremføre krav og ønsker over for magthaverne og indflydelsesrige institutioner.

Adressen hører altså til det nye repertoire, der fra begyndelsen af 1830'erne var del af en dengang uset folkelig mobilisering og politisering af samfundslivet. Den generelle baggrund har den historiske litteratur længe beskrevet som blandt andet (a) samtidige rebelske begivenheder og idémæssige strømninger rundt om i Europa, (b) hele det socioøkonomiske opbrud, der fra 1700-tallets reformtid forvandlede Danmark fra et senfeudalt standssamfund til et markeds kapitalistisk klassesamfund og (c) den ændring af statsmagten, hvor først stænderforsamlingerne og siden rigsdagen åbnede nye muligheder for kollektiv interessevaretagelse og dermed også, som figur 1 afspejler, for nye aktionsformer.²³ Det betød ikke, at alle de 'traditionelle' aktionsformer forsvandt. F.eks. dokumenterer nævnte figur, hvordan voldelige protester fortsat forekom efter 1849-grundloven (og for den sags skyld stadig gør det i dag). Men det betød, at aktionsrepertoiret blev udvidet med anderledes og mere fredelige protestformer, der trods mange undtagelser siden kom til at kendetegne det 20. århundredes demokratiske liv.

Tilbage i 1800-tallets første del dækkede de dengang nye protestformer over en mobilisering og formering af nye aktører og kollektive identiteter med borger-skabets (national)liberale og bondebevægelsen som de toneangivende.²⁴ Tilsammen lagde disse aktører et enormt pres på den enevældige kongemagt, hvis fald i 1848 banede vejen for det konstitutionelle monarki og den første junigrundlov af 1849. Det er efterhånden en udbredt opfattelse blandt historikere og demokrati-forskere, at Danmark dermed endnu ikke fortjente betegnelsen demokrati, og at demokrati i nutidig forstand i øvrigt slet ikke var grundlovsfædrenes ærinde.²⁵ Den danske styreform kan reelt først kaldes demokratisk med systemskiftet og parlamentarismens sejr i 1901 og den anden junigrundlovs udvidelse af valgretten til hele den voksne befolkning, herunder også kvinder og tjenestefolk, i 1915. I mellemtiden var der forløbet mere end et halvt århundrede med politiske kampe,

23 Jf. Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden 1814-1864*. Danmarks Historie bd. 5, København: Gyldendal 1985; Lorenz Rerup: *Tiden 1864-1914*, Danmarks Historie bd. 6, København: Gyldendal 1989; Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov 1800-1850*. Danmarkshistorie bd. 10, København: Gyldendal og Politiken 1990 og Christian Hvidt: *Det folkelige gennembrud og dets mænd 1850-1900*, Danmarkshistorie bd. 11, København: Gyldendal og Politiken 1990, der alle er værker, som denne artikel trækker på i stort omfang.

24 Mere om hele denne aktørdannelsesproces i Karpantschof: *Gaden og parlamentet*; Karpantschof og Mikkelsen: *Folkelige protestbølger*.

25 En pointe der på forskellig vis men med stadig større tyngde i de senere år blandt andet fremføres hos Jeppe Nevers: *Fra slagord til skældsord*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011; Bertel Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848", *Historisk Tidsskrift* 111 (1), 2011, s. 37-72; Bertel Nygaard: "Anti-Politics. Modern politics and its critics in Denmark 1830-48", *Scandinavian Journal of History* 36 (4), 2011, s. 419-442; Palle Svensson: "Var vore forfatningsfædre demokrater?", *temp – tidsskrift for historie* 5, 2012, s. 5-27 og Tim Knudsen: *Fra enevælde til folkestyre*, Dansk demokratihistorie indtil 1973. København: Akademisk Forlag 2006.

hvor diverse aktører mobiliserede, stredes og konkurrerede om at forme det politiske system efter hver deres interesser og idealer.

Adressen som politisk manifestation spillede tydeligvis en rolle i hele perioden frem mod og under selve regimeændringen 1848-49, jf. f.eks. de to valgetsadresser fra artiklens indledning, og som den følgende gennemgang viser, så indtager adressen også sin rolle i resten af århundredet med dets mange forfatningsmæssige og almindelige politiske stridigheder. Men før vi kommer dertil, skal vi redegøre for, hvordan vi egentlig har indsamlet og registreret informationerne om de mange adresser.

ADRESSEDATABASEN 1835-1899:

METODIK, KILDEGRUNDLAG OG REPRÆSENTATIVITET

Artiklens empiriske hovedgrundlag er den *Adresse-Database-DK 1835-1899*, der er resultatet af vores undersøgelse. Database indeholder 218 større adresser fra borgere, som har henvendt sig til politiske institutioner, hvilket i langt de fleste tilfælde vil sige kongen, stænderforsamlinger og rigsdagen. Der er tale om en kvantitativ undersøgelse, hvis fordel er at kunne tælle, måle og sammenligne, og undersøgelser af denne karakter fordrer rigide afgrænsningskriterier. Således har vi kun medtaget adresser, der opfylder følgende:

- er indsamlet blandt underskrivere i civilsamfundet og derefter sendt til officielle politiske forsamlinger og institutioner
- indeholder minimum 500 underskrifter
- er indgivet i perioden 1835-99
- geografisk udgår fra og henvender sig til aktører indenfor det daværende kongeriget Danmark (Jylland og øerne).

Det første kriterium ekskluderer de ikke få af 1800-tallets adresser, der udveksledes indenfor institutionelle rammer, som når fraktioner af folketinget, landstinget og byråd henvendte sig til hinanden eller til kongen. Vores formål er jo at kortlægge civile gruppers brug af adressen som meningstilkendegivelse, men også det har krævet yderligere begrænsninger.

Det andet kriterium om mindst 500 underskrifter (der rent teknisk overflødig gør det første) diskvalificerer periodens talrige individuelle andragender om diverse personlige forhold samt en række mindre adresser, der qua de relativ få underskrifter ikke som sådan er talerør for større grupper, men som det naturligvis ville have været optimalt at have haft med. 500+ kriteriet er en ren forskningsøkonomisk grænse, som vi forsvarer med, at database trods alt formentlig indfanger så godt som enhver af periodens blot nogenlunde toneangivende adresser.

Det har ikke været ligetil at afgøre, præcist hvor mange underskrifter en given adresse samlede. De fleste større adresser indkom (til stænderforsamlingerne,

rigsdagen m.m.) som separate, lokale adresser fra forskellige egne med (nogenlunde) enslydende krav, hvorfor de, ligesom i den historiske litteratur, i databasen er kumuleret til én adresse. Ikke sjældent dækker disse større adresser over 10, 20 og 30 eller endnu flere lokale underskriftindsamlinger, og på den måde dækker vores 218 registrerede adresser i realiteten over flere tusinde separatadresser. Kilderne oplyser imidlertid ikke altid nogen eksakt numerisk værdi men omtaler blot, at adressen er underskrevet af "forskellige", "flere", "en del" etc., og så har vi ikke talt disse underskrifter med. I mange tilfælde er selve sagen, som de pågældende adresser handler om, alligevel repræsenteret i vores database, idet der ofte forefindes andre separatadresser om samme spørgsmål med tilsammen mere end de krævede 500 underskrifter.²⁶ Men det skal også siges, at undersøgelsen i nogle tilfælde har ekskluderet sager, alene fordi vi ikke har positiv dokumentation for, at sagen samlede mere end 500 underskrifter, selvom enkelte af dem sandsynligvis gjorde det i virkeligheden. Det er dog vores klare vurdering, at vores trods alt mange registrerede adresser – reelt som sagt flere tusinde – er ganske dækkende ned til en rimelig detaljeringsgrad med hensyn til, hvornår og i hvilket omfang diverse sager fik danskerne til at henvende sig til politikerne.²⁷

Periodegrænsen 1835-99 er ligeledes pragmatisk, men begynder dog ikke tilfældigt i 1835, der efter al vor viden (dvs. den historiske litteratur) at dømme, netop er det år, hvor vi for første gang overhovedet ser adresser med mange un-

26 Et eksempel: Tre af i alt 11 adresser om lige værnepligt, der indgik til stænderforsamlingen i Roskilde i 1844-sessionen, oplyser ikke noget eksakt antal underskrivere, som der derfor reelt har været flere af end de 7.408, vi har registreret. De pågældende tre adresser er imidlertid stadig repræsenteret i undersøgelsen, da de 11 separatadresser om sagen tilsammen klart indsamlede 500+ underskrifter, jf. *Roskilde Stændertidende* 1844.

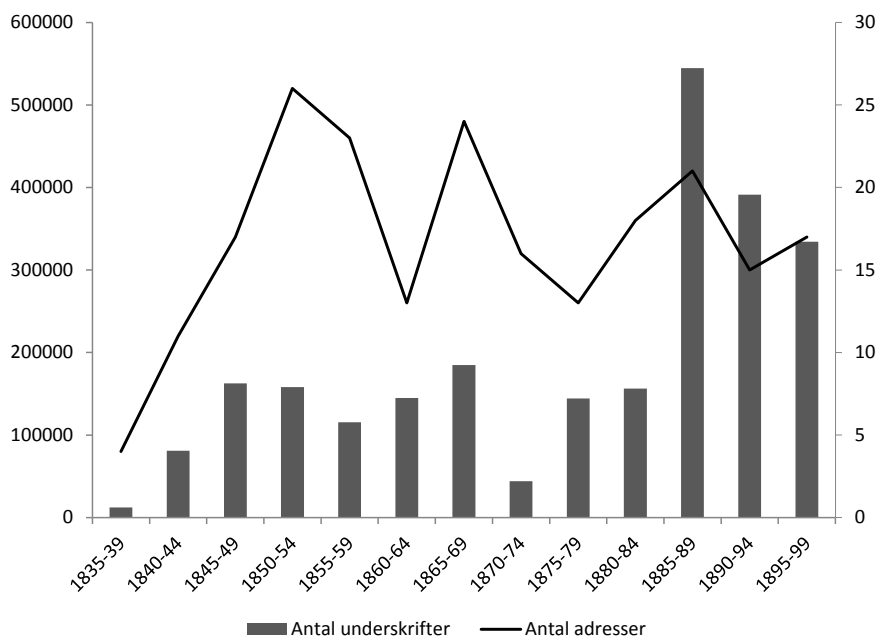
27 En stikprøve til illustration af adressedatabasens repræsentativitet: *Roskilde Stændertidende* for 1844-sessionen omtaler i alt 90 lokale adresser og andragender fra civile grupper og enkeltpersoner. I to tredjedele eller helt præcist 59 af disse adresser oplyses et eksakt antal underskrifter, der tilsammen løber op i 24.220. Heraf drejer kun 791 underskrifter sig om diverse sager, hvoraf ingen i sig selv opfylder 500+ kriteriet, mens de resterende 23.429 er inkluderet i databasen. Med andre ord: Når vi alene bygger en vurdering af undersøgelsens repræsentativitet på de mange underskrifter, vi kan sætte tal på – dvs. som en stikprøve i sig selv – så er resultatet, at hele 96,7 pct. af det kendte antal underskrifter er repræsenteret i vores undersøgelse. Samtidigt er flere af de lokale adresser uden eksakt talangivelse faktisk også repræsenterede, fordi andre lokaladresser om samme sag tilsammen dækker over flere end 500 underskrifter, jf. forrige note. Tilbage bliver dog adresser om i alt 17 sagsforhold, der ikke kom med i undersøgelsen. Det drejer sig om henvendelser fra enkeltpersoner eller meget fåtallige grupper i sager om personlig erstatning, told, diverse løn og arbejdsforhold, uægte fædre, dårevæsnets etc. men også sager om skolevæsnets og brændevinsbrænderi, hvor antallet af lokale adresser om sagen (henholdsvis 10 og 8) sandsynliggør, at der i virkeligheden har været mere end 500 underskrifter, selvom *Stændertidende* kun fortæller, at det drejede sig om "en del" etc. Dertil kommer, at skønt vores adressedatabase indbefatter en del rent lokale sager, så er det muligt at flere sådanne sager gemmer sig i lokalarkiver og kilder om diverse byråd, som vi ikke har gennemgået. Men igen: sådanne muligvis oversete lokalsager vil næppe forskybe det overordnede billede i tabel 1. Se flere test af undersøgelsen i Karpantschov: *Gaden og parlamentet*.

derskrifter og med en helt anden politiseret karakter end de allerede kendte supplikker.

Endelig er det 19. århundredes Danmark en bogstavelig talt foranderlig størrelse, og vi har, som det fjerde, afgrænset os til den juridisk-forfatningsmæssige enhed, der udgjordes af det egentlige kongerige Danmark. Dermed har vi ikke medtaget adresser indenfor, til eller fra den danske konges øvrige 'riger og lande' som kolonierne og hertugdømmerne, hvilket i perioden altså også udelukker Sønderjylland. Det sidste er ellers ikke uinteressant,²⁸ og vi kan kun håbe, at vi, eller andre med tid og kræfter, i fremtiden vil udvide den systematiske adresseundersøgelse til også at dække periodens begivenheder syd for Kongeåen. Men igen: vores indtryk, for mere præcist bliver det ikke for nuværende, er, at periodens store konfliktemner i Slesvig (og Holsten) såsom sprogstriden, forfatningsforhold og det nationale spørgsmål på sin vis alligevel er repræsenteret af adresser om samme emner indenfor selve kongeriget og dermed også i vores *Adresse-Database-DK 1835-1899*.

Hvad angår kildegrundlaget, så er hovedparten, nemlig 168, af de registrerede adresser identificeret ved hjælp af systematiske optegnelser i *Stændertiden*, om sessionerne i de to kongerigske stænderforsamlinger i Viborg og Roskilde 1835-46; *Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger*, 1840-99; *Beretning Om Forhandlingerne paa Rigsdagen*, 1849, om den grundlovgivende rigsforsamling 1848-49; og *Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folketinget*, 1850-1900, mens de resterende 50 adresser er fundet i enkelte samtidige aviser men mest i historiske værker, årbøger og tidsskrifter som N. Neergaard: *Under Junigrundloven*, I-II, 1892-1916, H. Jensen: *De danske Stænderforsamlingers Historie 1830-1848*, I-II, 1931-1934, og *KVINFOs elektroniske tidsskriftsdatabase*, 1885-1900, for at nævne nogle. Det gør ikke kildegrundlaget udtømmende, men på det grundlag har det været muligt at registrere data om tidspunktet for adressen, kravindhold, antal underskrifter m.m.; og samlet set tvivler vi ikke på, at undersøgelsen giver et ganske pålideligt og repræsentativt billede af periodens underskriftindsamlinger specielt med hensyn til det, som vores analyse i det følgende primært fokuserer på: udviklingen over tid i deltagelsens omfang og kravenes indhold.

28 Jf. Hans Schultz Hansen: "Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50", *Historie ny række* 18 (3), 1990, s. 353-95, hvor en række petitioner er grundlag for en interessant analyse af den danske bevægelses sociale og geografiske udbredelse frem mod 1850.

Figur 2. Antal adresser og antal underskrifter 1835-1899 (per femår)

Kilde: Adresse-Database-DK 1835-1899.

ADRESSER OG DET POLITISKE LIV 1835-1899 – EN OVERSIGT

Figur 2 viser, hvordan adressen fra 1835 støt vandt udbredelse med mange tusinde underskrifter frem mod 1840'ernes sidste halvdel. Her tog folkelige kredse for alvor adressen til sig, og underskriverne på de største af adresserne skal nu tælles i titusinder. Efter det forblev antallet af underskrifter på nogenlunde samme niveau indtil 1880'ernes sidste halvdel, hvorefter underskriftantallet med ét mangedobledes til usete højder og tilslutningen til flere adresser nåede over 100.000. Mens den generelle tendens til flere underskrifter i nogen men faktisk meget begrænset grad lader sig forklare med den samtidige og i sagens natur temmelig jævne befolkningstilvækst, så kan de nævnte markante spring i adressebrugen på ingen måde forklares med denne tilvækst.²⁹ Her må vi vende os mod to andre aspekter: dels politisk-institutionelle forandringer og dels samtidige kriser i det politiske system, som igen udsprang af folkelige krav om politiske reformer og rettigheder.

At adressen overhovedet vandt frem fra 1835 skyldes, som påpeget, de stænderforsamlinger, der indledte deres virke samme år, og som frem til 1848 blev det institutionelle omdrejningspunkt for den voksende strøm af underskrifter,

²⁹ Jf. folketællingerne, så steg befolkningstallet jævnt fra 1.289.075 i 1840 til 2.172.380 i 1890, hvilket giver en tilvækst på 69 pct., mens antallet af underskrifter i 1890'erne som helhed (jf. tallene i tabel 1) voksede med hele 182 pct. sammenlignet med 1840'erne.

der dog også i stort omfang henvendte sig til den endnu suveræne monark. Med regimeændringen 1848-49 fulgte en overgang med den grundlovgivende rigsforsamling, hvortil det også strømmede ind med adresser, hvorefter den nye rigsdag med dets folketing og landsting blev hovedmodtager af danskernes adressehenvendelser sammen med den nu konstitutionelle men stadig ganske indflydelsesrige konge.

De institutionelle forandringer forklarer imidlertid ikke i sig selv de to spring, der jf. figur 2 fandt sted i henholdsvist 1840'erne og 1880'erne. Men det gør århundredets nok to største politiske kriser og dertil knyttede folkelige mobiliseringer. Først 1840'ernes bevægelser mod enevælden og siden den landsomfattende protest og uro, der skyldtes forfatningskampens eskalation i 1885 og som effekt altså havde adresser af helt uset format.³⁰

1800-tallets generelt mange adresser rejste allerede i stændertiden problemet om, hvordan de deputerede skulle forholde sig "for ikke at spille Tiden med Oplæsning af saadanne Andragender, som, enten paa Grund af Indhold eller med Hensyn til Form, (fordi de nemlig ikke gik ud paa noget bestemt Forslag), viste sig som ikke skikkede til at tages under videre Behandling."³¹ Man nedsatte derfor en "Petitionscomitee" og siden en række specialkomiteer, der vurderede adresser på hver deres sagsområde som "Værnepligtsagen", "Nationalitetens Opretholdelse", "Trykkefrihedssagen" og "lige Rettigheder for privilegeret og uprilegeret Hartkorn." Komiteerne afgav så betænkning med hensyn til adressens videre behandling, som kunne være oplæsning og debat i stænderforsamlingen og optimalt, at de rådgivende deputerede selv sendte en petition med deres "Proposition" om sagen til kongen. Netop påvirkning af den lovgivende konge var ofte det egentlige mål, og i den henseende opstod hurtigt den form for konkurrence om at demonstrere størst folkelig opbakning, der tillige gjorde underskriftindsamlingerne til en kamp om den offentlige mening.

I rigsforsamlingen 1848-49 skærpedes fronterne i opfattelsen af 'folkets' rolle i politik, og det afspejlede sig også i holdningen til de indsendte adresser. Da den liberale H.N. Clausen i november 1848 indbragte den såkaldte slesvigske adresse, udløste det igen debat om adressers oplæsning. Noget sådant mente blandt andre Grundtvig var på sin plads, "naar Tusinder af dette Folks Midte henvende sig til Rigsdagen med de Ord, som ligge dem paa Hjerte," mens en anden deputeret, den tidligere enevældeloyalist A.S. Ørsted, modsatte sig en oplæsning af adressen, der i hans optik blot udtrykte "visse Følelser og Stemninger", som uagtet hvor sympa-

30 Se meget mere om forholdet mellem tidens kriser og folkelige protester i Karpantschhof og Mikkelsen: *Folkelige protestbølger*, og specielt med hensyn til 1885: Karpantschhof: *Gaden og parlamentet*.

31 *Roskilde Stændertidende* 1842, s. 292-293.

tiske ikke burde "faae Indflydelse paa Afgjørelsen af Landets vigtigste Anliggender" og "paa de Beslutninger, som tages af Regjeringen."³²

I det efterfølgende folketing fortsatte denne principielle og for demokratiseringen selvsagt væsentlige diskussion om procedurer for dialogen mellem folk og stat. En diskussion der ikke blev mindre væsentlig af, at folketinget nu selv var lovgiver (om end det delte denne magt med landstinget og kongen), hvorfor også tingets egen rolle var til diskussion. Således en disput i 1872, hvor en gruppe Venstremænd foreslog et egentligt "andragendeudvalg" for at "tilfredsstille dem, der nu bittert beklagede sig over, at folketinget ikke værdigede deres henvendelser opmærksomhed." Heroverfor frygtede tidligere nationalliberale og efterhånden mere konservativt indstillede som Bille og Rimestad, der hverken havde den største tiltro til almuen eller dens mange folketingsrepræsentanter, at et sådant udvalg ville give "kværuanter blod på tanden" og i det hele taget "forrykke det rette forhold mellem statsmyndighederne ved at gøre folketinget til en slags overadministration." Venstremændene fik dog deres andragendeudvalg, der året efter blev permanent. Også hos Venstre var man imidlertid med på "at kunne holde kværuanter tilbage", hvilket det nyoprettede udvalg netop var et middel til, eftersom man her afgav betænkning om, hvilke adresser og andre andragender, man ville indstille til tinget, og dermed fortsatte man stort set procedurerne fra stændertiden.³³

Overordnet må man sige, at folketinget tog adresseinstitutionen yderst alvorlig men også søgte at skærme sig mod at blive overrendt af utilfredse personer. Tingets politikere var klar over, at adresserne viderefødte en vigtig tradition fra tiden før enevældens fald, og at de bragte viden om, hvad der rørte sig i befolkningen. Derfor introducerede man nogle retningslinjer for, hvorledes folketinget skulle modtage og behandle adresserne, så både de folkevalgte og andragerne kunne drage nytte af situationen, hvad der givetvis har bidraget til en smidiggørelse af demokratiet.

Antagelsen af adressen som en vigtig politisk dialogform mellem befolkning og politikere begrundes yderligere, når man ser på hvilke sager adresserne handlede om og hvor mange, der tog stilling med deres underskrift, som dokumenteret i tabel 1. De mange sagsområder, som engagerede talrige almindelige danskere, er nemlig i stort omfang overlappende med dagsordenen i de politiske institutioner fra stænderforsamlingerne over rigsforsamlingen til den senere rigsdag.

Men tabellen viser ikke bare, hvad der fra tid til anden optog befolkningen. Den vidner også om civile kredsers kapacitet til at mobilisere omkring bestemte

32 *Beretning om Forhandlingerne*, s. 217-220, 253-257, hvorfra Grundtvig og Ørsted er citeret s. 255 og 256.

33 Bille, Rimestad og Venstregruppen her indirekte citeret fra Jens Møller: "Tingenes forretningsordner", i *Den danske Rigsdag*, bd. 4, København: J. H. Schultz Forlag 1949, s. 76-81, hvor rigsdagens generelle behandling af adresser beskrives.

	1835-39	1840-44	1845-49	1850-54	1855-59	1860-64	1865-69	1870-74	1875-79	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99
Landboreformer	10.000	31.139	14.151	40.100	43.997	1.572	3.647	1.000	3.115		7.210	4.207	
Styreform og forfatningsforhold	6.227	10.396	4.828	5.878			60.000		70.000	1.971			
Valgret og frihedsrettigheder	572		72.000								3.578		
Slesvig		27.500	38.535	34.511	8.074	128.111	903						
Forsvarsvæsen og værnepligt		7.918	8.387			4.218	8.590	6.601	36.480	119.383			
Socialpolitik		4.042	5.000	611	3.360					5.548	53.000	25.434	
Offentlig administration			16.861	10.978	23.156	3.595	1.874			821		733	984
Næringsfrihed		1.542	4.562	1.920	17.436								
Kirke og tro			643	25.263			84.943			500			
Skolevæsen			644	2.393	9.848		555						4.256
Regering og partipolitik				27.500		756		3.586		600			
Beskatning og afgifter				5.413	3.117		6.355	10.077	1.219	9.876	70.000	884	8.479
Jernbane					2.034	1.567	10.291	6.060	6.577	6.390	20.782	2.455	1.628
Offentligt ansatte					1.093						1.329	1.000	2.572
Arbejdersag og arbejderbevægelse								13.314	7.289		9.638		
Fredssagen									11.744		5.378	241.762	286.296
Kvindesagen									3.350		286.776		
Fiskeri									1.737	4.765	3.512		3.013
Alternativ behandling									1.765				
Dyresagen											81.735		
Afholdssagen												102.000	
Andet erhverv			1.945		635			1.943	1.003	4.661		9.754	24.967
Øvrige				3.487	2.714	5.122	7.585	1.386		1.793	1.550	3.193	1.971
Underskrifter i alt	12.299	82.537	176.556	158.054	115.464	144.941	184.743	43.967	144.279	156.308	544.488	391.422	334.166

Tabel 1: Adresser 1835-1899 (sagsområder og antal underskrifter)

Kilde: Adresse-Database-DK 1835-1899.

interesser. Store befolkningsgrupper kunne føle sig nok så dårligt behandlet og udsat for overgreb og udbytning, men havde de ikke opbygget en tilstrækkelig organisatorisk infrastruktur og kommunikationsevne, ville det ikke være muligt at formulere en adresse og indsamle de nogle gange titusinder af underskrifter. Endelig skal man være opmærksom på, at adressen konkurrerede med andre kollektive (og for den sags skyld individuelle) protestformer, eller med den indflydelse som grupper og individer kunne opnå inden for rammerne af det institutionelle politiske system.

Betragter vi tabel 1 i sin helhed, så har vi her i koncentreret form historien om Danmarks politiske, sociale og økonomiske modernisering op gennem det 19. århundrede. Tabellen afspejler således, hvordan landboreformer, styreform og politiske frihedsrettigheder var de store temaer fra 1830'erne og frem til regimeændringen 1848-49, ligesom værnepligt og ikke mindst det nationale spørgsmål omkring Slesvig optog sindene. Efter 1849 bredte adressetraditionen sig til flere samfundsområder. Landboreformer og Slesvig var stadig af stor betydning frem til 1864, men også den offentlige administration, næringsfrihed, socialpolitik, skolevæsen, trosspørgsmål og jernbaneanlæg kom for alvor på dagsordenen. I 1870'erne og første halvdel af 1880'erne var det forfatningskampen, forsvarssagen og med socialisternes tilsynekomst også arbejdersagen, der bemægtigede sig den politiske scene, alt imens kontroverser omkring beskatning og afgifter blev almindelige. Det næste spring i udviklingen indtraf umiddelbart efter 1885, hvor tidens nye store sociale strømninger såsom kvindebevægelsen, fredsbevægelsen og afholdsbevægelsen på samme tid virkeligt begyndte at gøre sig gældende i det politiske liv.

En generel tendens, man skal lægge mærke til i tabellen, er, at når først folkelige grupper havde lært at blande sig på et givent sagsområde med deres adresser, så fortsatte de folkelige tilkendegivelser ofte med at gøre sig gældende på området – med mindre sagen var blevet uaktuel, som det f.eks. skete med næringsfriheden, da en endelig lov var på plads i 1857.

Et sidste generelt aspekt, som vi vil gøre opmærksom på, er, at der kan spores en negativ sammenhæng mellem det gennemsnitlige antal underskrifter og antal adresser indenfor hvert sagsområde, sådan som man kan se i tabel 2. De virkeligt store adresser var der få af, men de samlede til gengæld flere gange omkring 100.000 og i ekstreme tilfælde over 200.000 underskrifter, hvilket selv i dag ville være imponerende. De var blevet indsamlet via et større organisatorisk apparat, som var i stand til at nå ud til brede lag i befolkningen og appellere til folk på tværs af sociale og geografiske skel. Baggrunden er den generelle udvikling, der fremmedes af 1849-grundlovens forenings- og ytringsfrihed, med fremvækst af foreninger og organisationer, partisystemets udbygning og dagspressens udbredelse, som tilsammen gjorde sit til, at adresseinstitutionen omfattede stadig flere mennesker. Flere af disse aspekter kommer vi ind på i de næste afsnit, hvor vi

Sagsområde	Gennemsnitlige antal underskrifter	Antal adresser
Afholdssagen	102.000	1
Alternativ behandling	1.765	1
Dyresagen	40.868	2
Valgret og frihedsrettigheder	19.038	4
Fredssagen	136.295	4
Offentligt ansatte	1.199	5
Arbejdersag og arbejderbevægelse	6.048	5
Kvindesagen	58.025	5
Næringsfrihed	4.244	6
Socialpolitik	13.142	6
Kirke og tro	15.907	7
Regering og partipolitik	4.635	7
Skolevæsen	2.212	8
Fiskeri	1.628	8
Styreform og forfatningsforhold	15.480	10
Andet erhverv	4.083	11
Slesvig	19.803	12
Beskatning og afgifter	7.695	15
Offentlig administration	3.688	16
Forsvarsvæsen og værnepligt	10.083	19
Jernbane	2.889	20
Landboreformer	5.931	27
Øvrige	1.516	19
Alle sagsområder	11.419	218

Tabel 2: Adresser 1835-1899 – sagsområder og gennemsnitlige antal underskrifter

Kilde: Adresse-Database-DK 1835-1899.

Note: Korrelationen mellem de to dataserier er -0,405 (Pearsons r), dvs. en svag men tydelig nok negativ sammenhæng.

mere udførligt beskriver et udvalg af de mange adresser, der gemmer sig i tabel 1, set i deres historiske kontekst.

ADRESSER, FOLKEMOBILISERING OG ENEVÆLDENS FALD 1835-1849

I februar 1835 blev årets sidenhen nok mest berømte adresse, trykkefriheds-adressen, underskrevet af 572 københavnske akademikere, afleveret på Amalienborg. Samme år tog de tre liberale politikere Lehmann, Clausen og Hage initiativ til en underskriftindsamling, også i København, på en adresse om stænderforsamlingernes offentlighed.³⁴ Men dette initiativ spredte sig også til Odense, Fåborg, Assens, Middelfart, Nyborg, Svendborg, Kerteminde, Rudkøbing og Langeland, Nakskov og Nykøbing Falster, hvor der ligeledes indsamledes underskrif-

³⁴ Søren Juelstorp: "Organiseret politisk aktivitet: Danmark i midten af 1830'erne", *Historie. Jyske Samlinger* Ny række, Bind 19:3, 1991, s. 440-466, 462.

ter. Hensigten var, at de deputerede ved stænderforsamlingen i Roskilde skulle rejse sagen overfor kongen, der var modstander af denne offentlighed, da det ville give stænderforsamlingerne et skær af nationalt parlament. Videre i 1835 fremsatte fæstere landet over krav om hoveriet og hele fæstevæsnets afløsning, ligesom situationen i Slesvig resulterede i adskillige adresser.

Dagen efter Christian 8's tronbestigelse den 3. december 1839 afleverede en gruppe unge akademikere en adresse med ønske om en fri forfatning. Deputationen med Orla Lehmann i spidsen fik foretræde for kongen, som svarede, at "Frederik VI havde åbnet folket adgang til at få sine ønsker forelagt kongen og derved gjort et mægtigt skridt fremad. Derved måtte man blive stående".³⁵ Store folkelige kredse mente imidlertid noget andet, og i resten af december indkom talrige adresser fra hele landet, der støttede det nu åbent udtalte ønske om en fri forfatning. Presset mod kongen fortsatte, og i 1840 indsendtes en stribe adresser til stænderne, som anmodede de deputerede om at henstille til kongen, at stænderforsamlingerne skulle have ikke bare rådgivende men reel indflydelse på statsstyrelsen, herunder den vigtige skattebevillingsret.

Efter denne uhørt direkte udfordring af den enevældige styreform stod 1840'ernes første halvdel i bondebevægelsens tegn. Når en af husmandsbevægelsens frontfigurer, Peder Hansen, i begyndelsen af årtiet drog omkring i landet og harcelerede over godsejervældet, lod han på møderne sine tilhører underskrive andragender til stænderne, og der var i disse år i det hele taget tale om en skelsættende "Bevægelse i Bondestanden" med den følge, at "Ogsaa Adressebevægelsen fik nu en hidtil ukendt Energi. Begæringer om almindelig Værnepligt, Fæstes Overgang til Selveje, lige Beskatning af alt Hartkorn, Forbedring af Husmændenes Kaar, etc. strømmede i 1844 ind til begge Stænderforsamlinger, undertegnede af adskillige tusende Bønder."³⁶ Mere end 30.000 underskrifter var der faktisk tale om, så lad os give ordet til en adresse fra denne store bondebevægelses epicenter, nemlig Holbæk Amt, hvor det i 1844 hed:

Ved Souverainitetens eller Enevoldsregieringens Indførelse i Danmark forekommer det os, at det blev Kongens Opgave at indføre statsborgerlig Lighed, saaledes at alle Landets Børn kunne komme under samme Vilkaar med Hensyn til Lighed for Loven og Lighed i Byrder og Rettigheder [...] Paa Grund af Foranførte vove vi saaledes ærbødigt at andrage paa, at Stænderforsamlingen vil indgaa til Hans Majestæt Kongen

35 Søren Juelstorp: "Den store forfatningsdebat 1841-42", *Historie. Jyske Samlinger*, Bind 1995, s. 59-80, 60.

36 N. Neergaard: *Under Junigrundloven I*, København: Nordisk Forlag 1892, s.44. Faktisk viser en sammentælling af adresserne refereret i de to Stændertidende for Viborg og Roskilde 1844, at der dette år indsamledes mindst 31.139 underskrifter (eksklusiv en del adresser uden eksakt talangivelse) om landboreformer samt 7.408 om lige værnepligtssagen, hvilket synes at være forbigået Neergaard's opmærksomhed, idet han (og andre sidenhen) i stedet fremhæver bondeadressen det følgende år med dens "ikke mindre end 9324 Underskrifter."

med en allerunderdanigst Petition, at alt privilegeret Hartkorn i Danmark maa blive lige beskattet med det upriviligerede, og Forskellen i Byrderne imellem begge saaledes maa vorde hævet.³⁷

Lighedstanken havde øjensynligt godt tag i bønderne, der på det punkt appellerede om støtte fra 'den gode konge', men her blev de skuffet. Først reagerede Christian 8 med sit bondecirkulære af 8. november 1845, der forbød mange af bondebevægelsens møder, og da kongen også afviste en protestadresse med over 9.000 underskrifter mod cirkulæret, svækkede det det ellers så rodfæstede bånd mellem bondestanden og monarken og fremmede til gengæld den alliance mellem bønderne og de liberale, der skulle bringe enevælden til fald.³⁸

Lighed var også på dagsordenen i 1840'ernes store debat om værnepligten, som en række bondeadresser krævede ligeligt fordelt på alle samfundsgrupper og ikke bare på dem selv. Det protesterede til gengæld mange adresser fra de hidtil friholdne købstadsborgere imod, idet man blandt andet argumenterede med, at "Bonden har Gavn af at hans Lemmer bliver smidige og stærke [...] medens Borgersønnen ikke trænger til slig Dressur og imedens han paa den anden Side har uberegnelig Skade af at kastes ind mellem udannede Subjekter."³⁹

Også andre af 1840'ernes adresser illustrerer tendensen til, at grupper, der følte deres hævdvundne privilegier truede af tidens omskiftelser, forsøgte at forsvare status quo eller i det mindste moderere forandringerne, og i det hele taget hvordan flere spørgsmål affødte indbyrdes konkurrerende bevægelser med for- og modadresser. I 1840 vandt kravet om blandt andet skattebevillingsret til stænderforsamlingerne således tilslutning fra mere end 8.000 underskrivere, mens andre hen ved 2.000 underskrivere forsvarede enevælden mod denne indskrænkning af kongens magt.

Igen i 1849 reagerede byernes borgerskab herunder mange embedsmænd samt godsejerkredse på tidens lighedstanker, da omkring 14.000 underskrev en adresse *mod* udsigten til almindelig valgret, der netop forhandlede på den grundlovsgivende rigsforsamling. Argumenterne var blandt andet "det lavere aandelige Standpunkt, paa hvilket Flertallet af Vælgerne i Landkommunerne staa", at "Arbejderklassens Indflydelse paa Valgene vilde faa en for Samfundsforholdene skadelig Overvægt", og hvordan det i det hele taget risikerede at "undergrave Monarkiets Grundvold og bringe Staten i en mellem Anarki og Despoti svævende Tilstand", som forskellige kredse udtrykte det. Disse synspunkter fremprovokerede

37 Roskilde Stændertidende 1844, s. 1221-1225.

38 Jf. blandt meget andet Hans Jensen: "Bondecirkulæret af 8. November 1845", *Historisk Tidskrift*, bd. 9, række 2, 1921, s. 171-232; Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand*, København: Det danske Forlag 1954, s. 111 ff.; Bjørn: *Bonde, Herremand*, s. 59 ff.

39 Cf. Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 392-393; jf. også Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, bd. 2, København 1934, s. 598.

rede straks en større modbevægelse, hvor næsten 58.000 fortrinsvis fra landdistrikterne støttede en adresse for den almindelige valgret.⁴⁰

Adresseinstitutionen benyttedes altså også ud fra ønsker om at bevare og det med delvis held. Således blev den styreform, der afløste enevælden, det konstitutionelle monarki, netop udformet med en god del elitisme og konservativ hensyntagen til, at kongen fortsat blev sikret en ikke ubetydelig indflydelse og den almindelige valgret ikke gik for hurtig og for vidt. Til gengæld åbnede allerede stænderforsamlingerne 1835-48 og siden rigsforsamlingen 1848-49 for den mere kontinuerlige stat-folk dialog, der kendetegner et demokrati, som da mange tusinde gav deres besyv med i adresser også om mindre dramatiske spørgsmål som kommunal administration, diæter til de kommende rigsdagsmedlemmer, skolevæsenet etc. De almindelige borgere var for alvor begyndt at blande sig i statens anliggender, og det holdt de aldrig siden op med. Og som noget virkeligt nyt, så evnede og dristede man sig efterhånden til at fremføre egne selvbestemte krav, f.eks. om lighed, uafhængigt af magthavernes dagsorden.

ADRESSER OG FOLKELIGE KONTROVERSER

UNDER DET NYE STYRE 1850-1884

Grundlovens frihedsrettigheder gav straks anledning til bekymring. Således opstod i 1850 en voldsom opstandelse over den nye religionsfrihed, som man frygtede ville "ryste Samfundets Grundpiller" herunder "Ægteskabets Hellighed", idet f.eks. borgerlige vielser ville føre lukt ud i "Kønsforbindelser in puris naturalibus."⁴¹ Opstandelsen resulterede i, at folketinget modtog knap 25.000 underskrifter, og i adressen hed det, at "[vi] kunne altsaa umuligen finde os i, at en Lov udkommer, som tilsteder en ubegrænset Troesfrihed eller Frihed til aldeles ingen Tro at have, som tilsteder Afskaffelse af religiøse Skikke, der i et Aartusinde have været hellige og dyrebare for vore Forældre og os". En modadresse formåede kun at indsamle 1.058 signaturer.⁴²

Anført af biskopper, provster og præster demonstrerede kirkens mere konservative tilhængere igen deres styrke, da de i 1868 slog alle andre af banen med underskrifter af 800 gejstlige og hele 80.000 lægfolk, Danmarkshistoriens hidtil største kollektive meningstilkendegivelse, i protest mod en ny valgmenighedslov, som man frygtede ville føre til sekter og ødelæggelse af kirken. Som eksempel på de stærke følelser, sagen vakte, kan nævnes, at præsten i Tanderup ved Assens på adressen fra sit sogn havde tilføjet: "Hele Tanderup Sogneraad saavel som alle dets øvrige Familiefædre, Enker og andre Kvinder med egen Husstand har, paa

40 Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 402-05.

41 Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 636.

42 Cf. Jørgen Würtz Sørensen: "Vilkaarlig voldsomhed. Mormonfølgelser i Danmark i 1850'erne", *Historie. Jyske Samlinger*, Ny Række 17 (1), 1987, s. 54-71, 58.

enkelte faa nær, underskrevet omstaaende Adresse med et dybtbevæget og ængstelig bekymret Sind".⁴³

En anden adresse, der vakte stor opmærksomhed, blev overrakt kongen i april 1851 og var indsamlet på initiativ af den året før stiftede Grundejerforening; en konservativ organisation, som skulle "virke til en retfærdig og human Udvikling af Statslivet i Almindelighed og Ejendomsforholdene i Særdeleshed". Formanden, Blixen-Finecke, kunne i forbindelse med overrækkelsen henvise til, at den var blevet underskrevet af over 14.000 "deriblandt saaledes Kommunalbestyrelser, Borgerrepræsentanter, Laug og ansete Mænd fra 37 Købstæder saavel som Sogneforstanderskaber, Godsejere, Gaardmænd og Husmænd, saavel Selvejere som Fæstere fra over 370 Sogne." Historikeren Hans Jensen, hvorfra ovenstående gengivelse stammer, er forbavset over adressens mange underskrifter, og mener at den rummer intet mindre end "Kærnen til et dansk Højre."⁴⁴

I løbet af 1850'erne blev der gennemført reformer til afløsning af fæstegodset på statens ejendomme, men tilbage stod spørgsmålet om det private fæstegods. Forslag til en modereret tvangslov blev fremsat i 1855, men blev imødegået af en "voldsom" protestadresse til regeringen fremsendt af en gruppe godsejere, hvad der fik digteren og politikeren Carl Ploug til at omtale de klagende godsejere som "uafhængige Klintekonger, Smørfjerdingsfyrster og Knaldpiskeriddere."⁴⁵ I årene derefter aftog fæstespørgsmålet, som tabel 1 afspejler, da de gode konjunkturer gjorde det muligt for fæstebønderne at købe deres egne gårde.

Kongen og Ørstedregeringens forsøg på at skabe en helstatsforfatning i 1852-54 med deraf følgende indskrænkningen af junigrundloven resulterede i en større mistillidsadresse (Jylland 17.000 underskrifter, Fyn 7.000, Falster 2.500; en modadresse samlede kun 200 underskrifter).⁴⁶ Problemerne omkring helstaten voksede i slutningen af 1850'erne, og utilfredsheden med det danske styre fra blandt andet den slesvigske stænderforsamling førte til en adresse fra dansk side i 1860 med omkring 50.000 underskrifter i protest mod det tysksindede flertals nægtelse af fællesforfatningens gyldighed. Året efter tog Orla Lehmann og Carl Ploug initiativ til en adresse, der proklamerede "Kongeriget og Slesvigs konstitutionelle Forening til et udeleligt og uafhængigt Rige [...], som vi ere villige til at hævde [...] ved alle de Midler, som staa til vor Raadighed [...], og at vi ere rede til ethvert Offer." Adressen indbragte hele 71.000 underskrifter og havde den ikke

43 R.P. Rasmussen: *Vilhelm Rothe*, Kbh. 1906: s. 91; Fred. Nørgaard & Hans Jensen (red.): *Venstres Historie i Danmark gennem hundrede Aar*, Odense: Kulturhistorisk Forlag 1937, s. 274-275.

44 Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*. Anden Del: *Fæstevæsenets Afvikling og Jordlovgivningen i Perioden 1810-1919*, København: Nordisk Forlag 1945, s. 283-285.

45 Jensen: *Dansk*, s. 324.

46 Anette Warring: *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejringer gennem 150 år*, Århus: Århus Universitetsforlag 2004, s. 25-26.

ubetydelige effekt at være med til at skærpe forholdet mellem dansk og tysk i Slesvig.⁴⁷

Men efter dette udslag af national begejstring vidner en række adresser i kølvandet på den for Danmark så ulykkelige 1864-krig om en omsiggribende krigstræthed. Af de i alt 23.154 underskrifter på tilsammen ti adresser om forsvarsvæsnet og det slesvigske spørgsmål i årene 1864-70 kan kun én enkelt adresse, hvor 3.805 underskrivere i 1864 erklærede sig mod en våbenhvile, tilskrives en slags opofrende nationalfølelse. En modadresse samlede tilsvarende 3.306 underskrifter direkte imod en genoptagelse af krigen, ligesom knap 5.000 bornholmere i to adresser 1864-65 mente, at deres fremtidige krigsindsats bedst udøvedes ved at blive hjemme og forsvare Bornholm. I 1866 og 1869 forlangte omkring 2.500 danskere betaling for udgifter i forbindelse med deres således ikke rent idealistiske 1864-indsats, og i to adresser i 1869 og 1870 foreslog lidt over 7.500 underskrivere besparelse og reduktion af forsvarsudgifterne. Mere af "alle de Midler" og "ethvert Offer", som den nationalliberale adresse havde talt om før 1864, skulle de færreste danskere åbenbart nyde noget af; måske de stadig ihukom Dybbøl som 'slagtebænk' mere end som symbol på national heroisme,⁴⁸ og tværtimod støttede knap 12.000 danskere nogle år senere, i 1875, en helt ny tanke om et internationalt voldgiftssystem til fuldstændig afløsning af krig.

Tidens økonomiske modernisering gav også anledning til adressebevægelser. Allerede i 1840 havde et forslag "angaaende Brændeviinsbrændens Frigivelse paa Landet" bragt over 1.500 jyder herunder protesterende købstadsbrændeviinsbrændere til at underskrive flere adresser om sagen;⁴⁹ og i 1849 havde forarbejdet til grundloven mobiliseret 4.562 underskrifter mod udsigten til den generelle liberalisering af næringslivet, der ville fratage lavene deres hævdevundne kontrol med samme. I et sidste desperat forsøg før næringsfrihedslovens vedtagelse i 1857 afleveredes omkring 15.000 underskrifter mod denne, mens en modadresse for næringsfrihed kunne nøjes med cirka 2.500 underskrifter, da den politiske vind alligevel blæste deres vej.⁵⁰ Ejendomsbesiddere og diverse næringsdrivende blandede sig også løbende i afgørelser om told, skatter og afgifter, der kunne have konsekvenser for dem selv, ligesom et meget håndgribeligt udtryk for moderniseringen, grundlæggelsen af et jernbanenet i Danmark, gav anledning til diverse krav og anmodninger fra borgere, der mente at jernbanen burde anlægges netop, eller netop ikke, her eller der.

47 Cf. Neergaard: *Under Junigrundloven*, II, 1, 1916, s. 407; 444-447; jf. også Niels Thomsen: "Opinion og udenrigspolitik – belyst ved et oprør fra midten i 1861", i *Nær og fjern. Studier tilegnet professor Sven Henningsen*. København: Politiske Studier 1980, s. 372-381.

48 Tom Buk-Swienty: *Slagtebænk Dybbøl*, København: Gyldendal 2008.

49 *Viborg Stændertidende* 1840.

50 Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*, København: Gyldendalske Boghandel 1943, s. 61 ff.; Henry Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900. Første del til ca. 1880*, København: Nordisk Forlag 1938, s. 77 ff.

Men, som det videre fremgår af tabel 1, så indtog et nyt socialøkonomisk spørgsmål dagsordenen i 1870'erne, nemlig arbejdersagen. Den udvikling skyldes den netop opdukkede arbejderbevægelse, der et halvt år efter Slaget på Fælleden i maj 1872 på et indendørs møde med 2.000 deltagere vedtog den såkaldte socialistadresse til folketinget. Adressen blev formodentlig omdelt på selve mødet; skemaet kunne imidlertid også afhentes de følgende dage i Helliggejststræde, så man kunne "lade dem cirkulere på Værkstæderne". Underskriftsindsamlingen varede godt og vel en måned, og der indkom ca. 350 lister med 4.643 navne, erhverv og postadresser. Heraf fremgår det, at det overvejende var yngre håndværkere og faglærte arbejdere, dvs. dem som var i gang med at etablere familie, der støttede op om socialisterne.⁵¹

Flere arbejderadresser fulgte, men bevægelsen var endnu i sin vorden, og i 1870'erne og 1880'erne var det, stadig jf. tabel 1, andre og større sager, der optog befolkningen. Den vigtigste, der siden kendes som forfatningskampen, begyndte på sin vis allerede i 1865, da det lykkedes Venstrepolitikere, at indsamle impoerende 60.000 underskrifter i protest mod planer om at indskrænke junigrundlovens (nogenlunde) almindelige valgret til fordel for kongen og økonomisk privilegeredes større indflydelse, hvilket uagtet den store adresse blev en realitet med grundlovsrevisionen i 1866.⁵² I 1877 tog konflikten mellem Højre og Venstre, der først på det tidspunkt begyndte at ligne egentlige partier, en dramatisk drejning, da Højres stålsatte regeringsleder, J.B.S. Estrup, benyttede en mulighed i grundloven (§ 25) til at skære gennem uoverensstemmelser mellem det Venstredominerede folketing og det Højredominerede landsting. Estrup hjemsendte ganske enkelt begge ting og udstedte derefter en provisorisk finanslov hen over hovedet på rigsdagen.⁵³

Dette skridt var ingenlunde upopulært i befolkningen, der i en af tidens helt store adresser med 70.000 underskrifter tværtimod bakkede op om Estrup og hans regerings fremfærd.⁵⁴ Igen en understregning af, at danskerne heller ikke i 1800-tallet var et enigt folk, men også af at denne tid ikke blot, som det nogle gange fremstilles, indeholder gennembruddet for om man vil 'progressive' strømninger som liberalisme og socialisme men tillige for den folkelige konservatisme, der jo også er en del af den moderne politiske kultur.⁵⁵ Det understreges kun yder-

51 Kristian Hvidt og Hanne Rasmussen: "Socialistadressen i november 1872", *Arbejderhistorie* 3, 1995, s. 22-32.

52 N. Neergaard: *Under Junigrundloven*, II, 2, 1916, s. 1619.

53 Troels Fink: *Estruptidens politiske historie 1875-1894*, bd. 1, Odense: Odense Universitetsforlag 1986: s. 130-147.

54 Alfred Bindslev: *Konservatismens historie i Danmark. Fra 1848 til 1936*, bd. 1, Odense: Kulturhistorisk Forlag 1936, s. 332.

55 Vores påstand om at man i historieskrivningen har negligeret 1800-tallets konservatisme som folkelig bevægelse skal forstås sådan, at mens mange nok beskriver Højre og det konservative som parti og vælgerfænomen, så er der en tendens til at forbeholde udtryk som folkelig, social bevægelse, græsgrødder etc. til liberale, bondebevægelse og socialister. Jf.

ligere af den adresse til støtte for Højreregeringens projekt om at befæste København, modsat Venstres forestilling om et slags folkeforsvar, der i 1883 satte endnu en rekord med 106.000 underskrifter. En aldeles folkelig adresse, hvorom Engelstoft og Wendt har skrevet, at "Nationale og religiøse Følelser smeltede sammen i denne Bevægelse, der fik en ikke ringe Magt i Landet og dannede den idéprægede Baggrund for Højres Kamp".⁵⁶

ADRESSEBEVÆGELSER OG DEMOKRATISERING I DYBDEN 1885-1899

I 1885 eskalerede forfatningskampen, da Estrup udstedte sin anden provisoriske finanslov, og denne gang udløste det en uset omfattende protestbølge, der ligesom i 1840'erne fuldkommen ændrede situationen med hensyn til danskeres politiske engagement. Hvor demonstrationsdeltagelsen på gadeplan i perioden 1865-84 havde svinget omkring et årligt gennemsnit på 20.000 'mandedeltagelser', så nærmest eksploderede den nu til hen ved 390.000 i 1885 og 330.000 i 1886 for derefter at falde til stadig anseelige 220.000 i 1887;⁵⁷ og i den anden ende af de politiske deltagelsesformer, folketingsvalg, slog valgdeltagelsen i 1887 alle rekorder for først at blive overgået et stykke ind i 1900-tallet.⁵⁸ Ved nærmere øjesyn resulterede den store protestbølge 1885-87 i det hele taget i en sådan forvandling af den folkelige deltagelses omfang, organisering og kontinuitet, at vi tillader os at mene, at danskerne reelt først herfra begyndte at deltage i politik som folk.⁵⁹ Et område, hvor dette afspejler sig med stor tydelighed, er netop brugen af adresser som henvendelsesform til politikerne.

I første omgang bød den turbulente tid omkring 1885 dog ikke på de store adresser, sikkert fordi befolkningen og politikerne var mere optaget af gadedemonstrationer og politiske møder. Men i efteråret 1887 indløb så en adresse med rekordmæssige 150.000 underskrifter. Adressen vendt mod prostitution i det offentlige rum var organiseret af Indre Mission, og det var forbeholdt mænd over 18 år at skrive under. Herefter tog en gruppe kvinder initiativ til en adresse, der indbragte 115.000 underskrifter mod prostitution og uretfærdigheden i, at kun den ene part nemlig kvinderne blev straffet.⁶⁰ I 1888 indleverede Dansk Kvinde-

f.eks. nyere brede fremstillinger som Rerup: *Tiden 1864-1914*, s. 103-125, 170-174, 341-343 og Hvidt: *Det folkelige gennembrud*, s. 94-97, 222-228; samt den ældre Roar Skovmand: *Folkestyrets Fødsel 1830-1870*. Danmarks Historie bd. 11, København: Politikens Forlag 1964, hvor tendensen er endnu tydeligere.

56 Engelstoft og Wendt: *Danmarks politiske*, s. 250; jf. endvidere Annette Østergaard Schultz: "Fæstningsbyggere. Et strejftog gennem provisorietidens Danmark", *Fortid og Nutid*, 1994, s. 244-272.

57 Karpantschof: *Gaden og parlamentet*.

58 Jf. Jørgen Elklit: *Fra åben til hemmelig afstemning*, Århus: Politica 1988, der dog ikke forbinde valgdeltagelsen i 1887 med nogen protestaktivitet.

59 En påstand der er udførligt begrundet i Karpantschof: *Gaden og parlamentet*.

60 Hilda Rømer Christensen: *Mellem backfische og pæne piger*, København: Museum Tusculanums Forlag 1995, s. 46-48.

samfund en adresse med 20.076 underskrifter til støtte for kommunal kvindevalgret. Valgretsadressen er et godt eksempel på, hvordan civile grupper på den tid for længst havde lært at benytte kollektive aktioner ud fra bevidste taktiske og strategiske overvejelser. Som en af adressens initiativtagere selv forklarede, så handlede det om:

[...] at Kvinderne afholder saa mange og store offentlige Møder som muligt, for derigennem at danne en offentlig Mening, og dernæst, at der indgives saa mange Adresser i Rigsdagen som muligt: thi bliver Kvinderne ved at bombardere Rigsdagen med Adresser, kan det maaske dog have den Virkning, at Rigsdagsmændene faar Øjet op for, at der virkelig er Alvor i Kvindernes Fordring om kommunal og politisk Valgret.⁶¹

Også i 1888 indsamlede Socialdemokratiet ca. 70.000 underskrifter hovedsageligt i byerne til fordel for det billige kunstmør (margarine),⁶² ligesom partiet samme år stod bag en adresse med 53.000 underskrifter, der krævede statslig aldersforsørgelse og vederlagsfri lægebehandling, medicin og hospitalsophold.⁶³ Videre mobiliserede en debat om hundeafgift i 1888 tilsammen mere end 80.000 underskrifter på to modsatrettede adresser blandt henholdsvis dyreværnstilhængere og deres opponenter. Kvindesagen engagerede fortsat, og i 1891 afleverede Kvindelig Fremskridtsforening den af 25.000 underskrevne 'madadresse' med ønske om et kommunalt finansieret madsted for fattige børn i København.⁶⁴ Det var også kvinder, der, i samarbejde med den danske afholdsbevægelse, i 1894 formåede at indsamle 102.000 kvindelige underskrifter med krav om, at det skulle være kommunalbestyrelser eller skattebetalende borgere, der lokalt afgjorde reglerne for salg og udskænkning af spiritus.⁶⁵

Hele denne række af nogle af det 19. århundredes største adresser overgås imidlertid suverænt af fredssagen, der i to omgange i 1890'erne indsamlede tilsammen mere end en halv million underskrifter. En bemærkelsesværdig men for tiden også sigende bedrift, som fortjener nærmere omtale.

Antimilitaristiske idéer om dansk neutralitet og internationale voldgiftsløsninger havde længe floreret i dele af Venstre med Viggo Hørup som kendt eksempel. Først med stiftelsen af Foreningen til Danmarks Neutralisering i 1882 (fra 1885 Dansk Fredsforening) antog det karakter af egentlig fredsbevægelse, og fra

61 *Hvad vi vil* 7, 1890: s. 54. Se også Agnete Birger Madsen: "Kvindekamp og kollektive aktioner omkring århundredeskiftet", i Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1885*, Århus: Modtryk 1986.

62 Vagn Dybdahl: *De nye klasser 1870-1913, Danmarks historie*, bd. 12, København: Politikens Forlag 1971, s. 183-85.

63 C.E. Jensen og F.J. Borgbjerg: *Socialdemokratiets Aarhundrede*, bd. 2, København: A. Christensens Forlag 1904, s. 468.

64 Madsen: *Kvindekamp*, s. 177.

65 Frode Markersen (red.): *Afholdsbevægelsen i Danmark*, København: H. I. Nielsen 1939.

omkring 1890 er der klar fremgang i medlemstallet, der snart når 10.000; mange gange flere end samtidens mere kendte kvindebevægelse kunne præstere. I 1893 kunne fredsforeningen så aflevere sin første kæmpeadresse med 234.118 underskrifter svarende til 12,7 pct. af den mandlige og 8,9 pct. af den kvindelige befolkning, og 26 pct. af vælgerskaren.⁶⁶

En sådan bedrift har forudsat et væld af ressourcer i form af et udviklet organisatorisk apparat, politiske allierede, sociale netværk, medier samt høj motivation, og alt det rådede fredsbevægelsen da også over. Idéen til den store 1893-adresse kom fra det transnationale netværk, som den danske fredsforening fra sin start var integreret i, idet det drejede sig om en fælles verdensfredsadresse udsprunget af den internationale fredskonference i Bern 1892. Herhjemme videreførtes idéen, da fredsforeningens hovedbestyrelse rettede en indtrængende opfordring til 'ethvert frisindet blad', dvs. aviser, om at aftrykke adressen og meddele navne på folk, som ombar den: "Opfordringen blev efterkommet af en lang række blade, hvorimod nogle højreblade direkte opfordrede til ikke at underskrive. Herudover sendtes eksemplarer af adressen til højskoler, demokratiske foreninger og talrige enkeltpersoner". At Dansk Fredsforenings aktivister overlappede med andre fremstormende bevægelser som socialisterne og kvindebevægelsen, lettede yderligere adressens udbredelse; og endelig kunne store dele af Venstre, ved siden af idealistiske grunde, benytte fredssagen til partitaktisk mobilisering mod Højreregeringens forsvarspolitik. Hvorom alting er, så resulterede alt dette i et forbavsende folkeligt engagement, der må have berørt nærværd ethvert socialt miljø landet over. Et engagement der gentog sig på nogenlunde samme måde, da den danske fredsbevægelse i 1899 slog sin egen rekord med nye 286.296 underskrifter.⁶⁷

Efter hermed at have fulgt adresseinstitutionen til tærsklen af det 20. århundrede, vil vi foreløbigt blot konkludere, at denne folkelige protest- og deltagelsesform efterhånden havde medvirket til at engagere store dele af befolkningen i offentlig, politisk debat og dermed uddybe dialogen mellem stat og folk. Døren til 1900-tallets politiske kultur, som vi kender den, var åbnet.

ADRESSER OG DEMOKRATI I DANMARK – EN KONKLUSION

Vores formål med at undersøge 1800-tallets adresser var at udnytte dem som kilde til kortlægning af danskernes holdninger og deltagelse i politik og videre derfra at diskutere forholdet mellem adresseinstitutionen og demokrati i Danmark.

Hvad angår befolkningens holdninger og deltagelse mener vi, at adresseundersøgelsens kvantitative tilgang bidrager med et nyttigt overblik over helhedsmønstre og tendenser over lange tidsrum. Vi kan nu nøje følge udviklingen med

66 Kurt Risskov Sørensen: *Fredssagen i Danmark 1882-1914*, Odense: Odense Universitetsforlag 1981, s. 29, 32, 40-41.

67 Sørensen: *Fredssagen*, s. 60-61.

hensyn til hvilke emner, der optog forskellige folkelige grupper, hvornår og med hvilken tilslutning, og kan dermed udtale os med større sikkerhed om hvilke standpunkter og skillelinjer, der prægede danskerne til forskellige tider.

Mere substantielt, så bekræfter undersøgelsen på mange punkter historikernes hidtidige vurderinger. F.eks. at en fri forfatning, frihedsrettigheder og landboreformer stod øverst på den offentlige dagsorden frem mod regimeskiftet 1848-49. Men også at mange danskere på samme tid i relativt stort omfang bakkede op om kongemagten og endog erklærede deres modvilje mod den almindelige valgret, og hvordan danskerne gennem hele 1800-tallet i det hele taget konkurrerede og strede om nærmest alt fra almindelige politiske spørgsmål, over reformer der påvirkede diverse gruppers interesser til selve principperne for regeringsførelsen.

Selvom intet af dette i sig selv er nogen nyhed, så synes adresseundersøgelsen på nogle punkter at kunne fungere som korrektiv. Vi mener f.eks., at den enorme opbakning til Estrups konservative regering i 1870'erne og 1880'erne, og dermed eksistensen af en *folkelig bevægelse fra højre* midt i den såkaldte moderne genembrudstid, som undersøgelsen dokumenterer, sidenhen er gået noget i glemmebogen til fordel for en betoning af den samtidige 'demokratiske' eller 'progressive' opposition af Venstre og socialistbevægelsen som udtryk for befolkningen og danskerne. Eller tilsvarende at datidens vældige engagement i blandt andet fredsbevægelsen fortjener større plads i fremstillinger af det 19. århundredes historie.

Men måske mest interessant er det, som adresseundersøgelsen fortæller os om selve demokratiets tilblivelse og udvikling. Den moderne petition, eller adresse, opstod i 1830'erne i et samfund, hvor hele den sociale og politiske magtstruktur var under fundamental forandring og nye folkelige aktionsformer vandt frem. Adressens forløber, den ældre suppliktradition, var tilpasset et standssamfund med klart opdelte befolkningsgrupper under en enevældig styreform. Disse århundreder gamle samfundsstrukturer kom for alvor under pres og afvikledes gradvist i løbet af det 19. århundrede. Det åbnede op for et nyt aktionsrepertoire, hvortil hører adressen, der kom til at spille en vigtig rolle med hensyn til håndtering af modstridende interesser i civilsamfundet og mellem befolkning og stat.

I takt med at adressetraditionen greb om sig, medvirkede den til det, vi kan kalde demokratisering i bredden og dybden. I *bredden* på den måde, at stadig flere befolkningslag blev inddraget i politik. Som vores undersøgelse viser, så sker der i den henseende en særdeles markant (og førhen ikke så dokumenteret) ændring som direkte følge af den eskalerede forfatningskamp i 1885, hvorefter antallet af underskrifter på adresser springer til et niveau, der til fulde ligner den *effektive* folkelige deltagelse i politik, som hører til et moderne, velfungerende demokrati. Demokratisering i *dybden* på den måde, at adressen fremmede almindelige menneskers evne til selv at rejse og fremføre krav overfor statsmagten, hvilket videre

etablerede en kanal for kontinuerlig dialog mellem landets befolkning og de politiske beslutningstagere.

Adresserne påvirkede i det hele taget den demokratiske, politiske kultur i brede forstand. Adresseinstitutionen nød således både godt af og understøttede opbygningen af politiske organisationer herunder ikke mindst partier, en politisk presse og en rig foreningsdannelse; og for at nå ud til mange mennesker og skabe opbakning til deres sag på tværs af sociale og geografiske skel lærte de politisk engagerede danskere i den forbindelse at trække på en bred vifte af formelle og uformelle organiseringer og netværkssamarbejder. Det var med til at skabe og udbrede nye idéer og forestillinger om politik og ikke mindst nye politiske fællesskaber og kollektive identiteter. Med den intensiverede dialog med rigsdagen, som adressen var udtryk for, kom disse forestillinger og identiteter i stigende grad til at dreje sig om politik på et centralt og landsdækkende plan, eller om man vil: en *parlamentarisering* og *nationalisering* af hele det politiske liv, der således først flere årtier efter grundloven af 1849 begyndte at ligne, det vi kender i dag.

RENÉ KARPANTSCHOF

PH.D. (SOCIOLOGI) OG CAND.MAG. (HISTORIE)

EKSTERN LEKTOR

SOCIOLOGISK INSTITUT

KØBENHAVNS UNIVERSITET

FLEMMING MIKKELSEN

DR. SCIENT.POL. OG CAND.MAG. (HISTORIE OG STATSKUNDSKAB).

SENIORFORSKER

CENTER FOR UNGDOMSFORSKNING

AALBORG UNIVERSITET

SOCIOLOGISK INSTITUT

KØBENHAVNS UNIVERSITET

ABSTRACT

"Petitioner, adresser og demokrati i Danmark 1835-1899" undersøger danskerne brug af adressen, dvs. underskriftindsamlinger, i det 19. århundrede. Det gør den på grundlag af en databaseregistrering af 218 større adresser, hvor civile grupper har henvendt sig til rigsdagen, kongen og andre politiske institutioner med deres kollektive krav og holdning til diverse samfundsspørgsmål. Undersøgelsens ene formål er den rent eksplorative at kortlægge hvilke emner, der har optaget danskerne, hvornår og med hvilken tilslutning. Det andet formål er at belyse samspillet mellem folkelige meningstilkendegivelser og statslige myndigheder i den afgørende periode, hvor det danske demokrati tog sin tidlige form. Som et hovedresultat afviser undersøgelsen enhver forestilling om et enigt og forenet

dansk folk, idet 1800-tallets danskere øjensynligt stredes om utallige grundlæggende spørgsmål herunder om demokrati, krig og nationens forsvar. Men undersøgelsen viser også, hvordan adressen som aktionsform bidrog til at udbygge og konsolidere demokratiet i bredden og i dybden. I *bredden* ved at mobilisere befolkningen til den effektive deltagelse i politik, der hører til et moderne demokrati, og i *dybden* ved at etablere en kanal for dialog mellem befolkning og stat, der bidrog til at smidigøre den demokratiske styreform.

“PETITIONS AND DEMOCRACY IN DENMARK 1835-1899”

“Petitions and democracy in Denmark 1835-1899” examines the use of petitions by the Danish population in the 19th century. It does so on the basis of a database recording of 218 major petitions where civic groups have turned to political institutions, such as parliament and the king, with their collective claims and opinions towards various societal issues. One purpose of the study is a pure exploratory mapping of: what issues has preoccupied the Danes, when and with what amount of support. A second purpose is to investigate the interaction between popular collective claim-making and state authorities in the crucial period of early Danish democratization. As one of the key findings, the study invalidates any imagination of a united, uniform population, as the 19th century Danes apparently disputed and struggled on numerous issues including fundamental questions of democracy and war. Yet the study also shows how the petition-institution helped to develop and consolidate democracy *in breadth* and *in depth*. In breadth by mobilizing the population to the effective political participation, that belongs to a modern democracy, and in depth by establishing a channel for dialogue between people and state, which contributed to smoothen democratic governance.

RENDSBORG, 24. MARTS 1848

– PRINS FREDERIK AF NØRS KUP MOD HELSTATENS FÆSTNING I HERTUGDØMMERNE

■ HANS SCHULTZ HANSEN

EN DATO MED HISTORISK RÆKKEVIDDE

– ET DRAMA MED FORSKELLIGE INDFALDSVINKLER

Da rigsarkivar A.D. Jørgensen i 1895 skrev i bladet *Vort Forsvar* om prins Frederik af Nørs vellykkede kup mod Rendsborg fæstning under den slesvig-holstenske opstand, var det nok som overskrift at oplyse sted og dato: "Rendsborg, 24. Marts 1848".¹ Så var læserens opmærksomhed fanget, ligesom man endnu i dag kan nøjes med "9. april 1940" for at spore hans tankegang ind på Danmarks besættelse. Nationale traumer håndteres bedst ved at blive benævnt ved datoer.² Slagordet "aldrig mere en 9. april" bruges endnu i forsvarsdebatten, mens ingen argumenterer med "aldrig mere en 24. marts". Denne dag i 1848 er gledet ud af danskernes kalender over historiske datoer, som skal erindres. Den historiske rækkevidde af prins Frederiks kup mod fæstningen i Rendsborg er imidlertid indlysende. Slesvig-holstenernes afgørende revolutionshandling i 1848 var ikke proklamationen af den provisoriske regering natten mellem den 23. og 24. marts i Kiel, som foregik uden brug af tvang. Overtagelsen af den væbnede magt i Hertugdømmerne inklusiv våbenarsenalet og centralkassen om formiddagen den 24. marts foregik derimod ved et kup rettet imod den lovlige militære myndighed, hvor bevæbnede soldater og borgere blev brugt til pression. Det er her irrelevant, at kupmagerne nåede deres mål uden blodsudgydelse: kuppet blev opstandens "point of no return".

Desto mere deler man militærhistorikeren Jan Schlürmanns undren, når han i den nyeste fremstilling af tiden, *Aufbruch & Bürgerkrieg. Schleswig-Holstein 1848-1851*, skriver om kuppet: "Bis heute ist diese handstreichartige Unternehmung von etwa 200 Mann gegen eine schlafende Festung nicht in allen Einzelheiten rekonstruiert".³ Ganske vist er begivenhederne skildret detaljeret i *Den dansk-tyd-*

1 A.D. Jørgensen: "Rendsborg, 24. Marts 1848". *Vort Forsvar* nr. 391, 15. december 1895. Genoptrykt i A.D. Jørgensen: *Historiske Afhandlinger*, IV, København: Nordisk Forlag 1899, s. 151-156.

2 Jfr. i nutiden 11. september i USA og 22. juli i Norge.

3 *Aufbruch & Bürgerkrieg. Schleswig-Holstein 1848-1851*, 1-2. Bind 1 udg. af Jens Ahlers, bind 2 udgivet af Jens Ahlers og Jan Schlürmann, Kiel: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek 2012. Citat fra bind 2, s. 301.

ske Krig i Aarene 1848-50, men generalstabsværket angiver på titelbladet summarisk sit kildegrundlag som "officielle dokumenter", ligesom dets ordrette gengivelse af hovedaktørernes replikker tyder på, at det også beror på en for os ukendt mundtlig tradition – eller på, at forfatteren har tilladt sig nogle dramatiserende friheder.⁴ Senere detaljerede fremstillinger bygger i vid udstrækning på generalstabsværket, således Claus Bjørns *1848. Borgerkrig og revolution* fra 1998.⁵ Derimod inddrager Edward Hoop i *Geschichte der Stadt Rendsburg* fra 1989 kun trykte, tysksprogede kilder af erindringskarakter.⁶

Der savnes altså stadig en dokumenteret og kildekritisk rekonstruktion, der inddrager både trykte og utrykte kilder såvel fra dansk som slesvig-holstensk side i borgerkrigen.⁷ En sådan rekonstruktion er formålet med denne artikel. Den vil omfatte de forskellige faser af kuppet mod fæstningen i Rendsborg den 24. marts 1848 samt de begivenheder forud, som er umiddelbart nødvendige for en forståelse af forløbet. Fokus vil især være på hovedaktørernes handlinger og ytringer på de forskellige tidspunkter og steder.

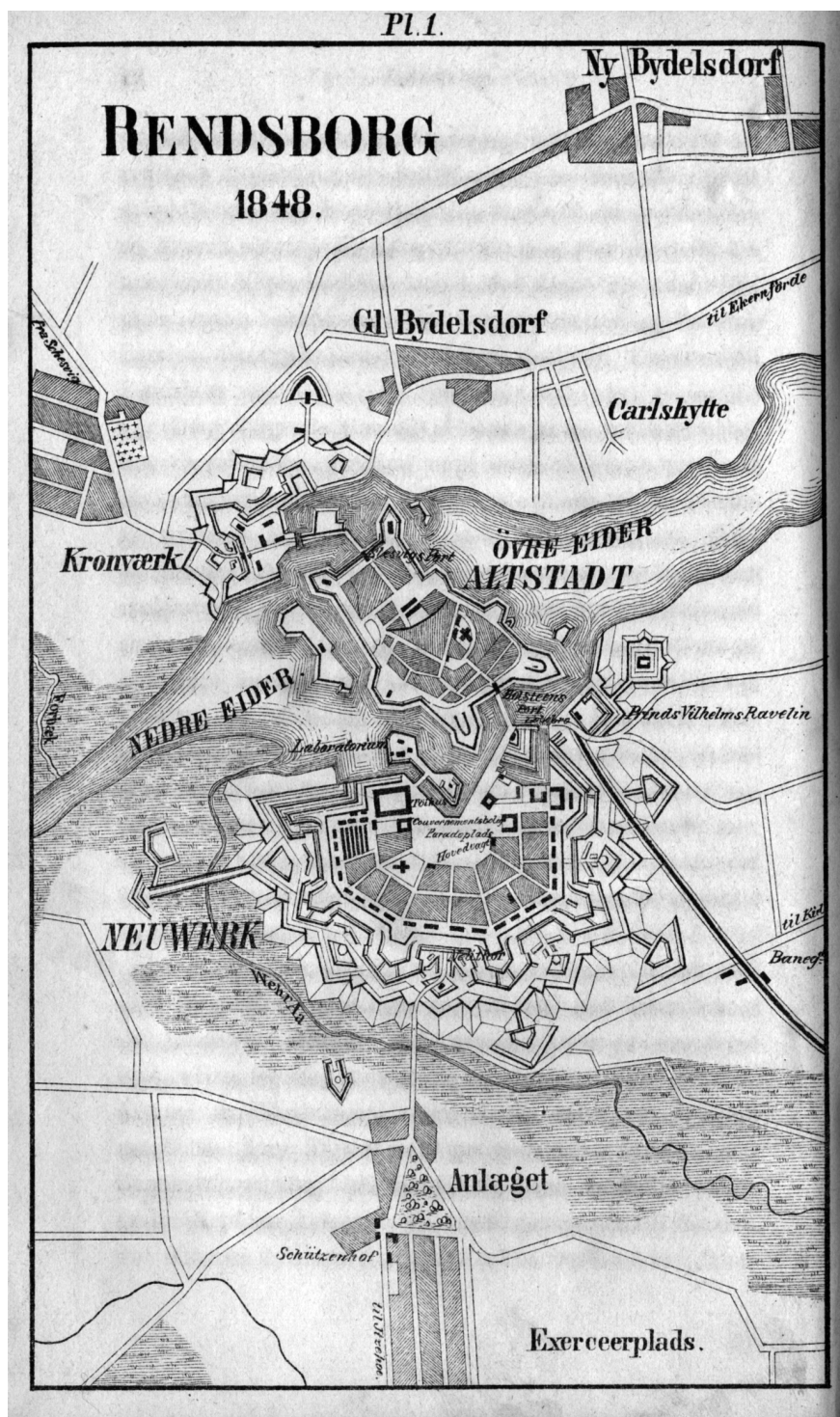
Kuppet vil her blive set som et drama i fem akter suppleret med en prolog, et kort mellemspil og et efterspil. Blandt de implicerede i 1848 var der stærkt afvigende opfattelser af, hvorledes begivenhederne skulle fortolkes; det afhang helt af deres ståsted i den tilspidsede nationale konflikt. For de ældre officerer i Rendsborg, som havde tjent hovedparten af deres liv i helstatens armé, danskere, slesvigere, holstenere og længe også nordmænd side om side, var det en traumatisk oplevelse at skulle vælge side i en sandsynligvis uundgåelig krig mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. For den danske regering gjaldt om at få undersøgt begivenhederne til bunds. At skurken var prins Frederik af Nør, stod hurtigt klart, men der skulle også placeres et ansvar blandt de ledende officerer for det forsmædelige nederlag. Forløbet blev undersøgt med samme ihærdighed som spørgsmålet om kanonen, der klikkede på Middelgrundsfortet den 9. april 1940. For slesvig-holstenerne var kuppet en sejr med prins Frederik af Nør i hovedrollen som fædrelandets frelser, men også med rosværdige biroller til borgerne i Rendsborg, studenter og frivillige borgere fra Kiel m.fl. Alt efter synsvinkel kan dramaet således ses som en tragedie, en krimi eller et helteepos.

4 *Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50*. Udgivet af Generalstaben. 1ste Del. Første Afsnit. København: Tryde 1867, s. 57-64.

5 Claus Bjørn: *1848. Borgerkrig og revolution*. København: Gyldendal 1998, s. 94-96.

6 Edward Hoop: *Geschichte der Stadt Rendsburg*. Rendsburg: Heinrich Möller Söhne 1989, s. 358-365. Når forfatteren hævder, at hans rekonstruktion beror på "alle zur Verfügung stehenden Berichte", kan det kun gælde for kilder, som er trykt på tysk.

7 Den nyeste fremstilling, Hans Schultz Hansen: "Frederik af Nør – prins og landsforræder", i: Inge Adriansen og Mikkel Leth Jespersen (red.): *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2012, s. 146-163, bygger således alene på de trykte kilder.

Kort fra Otto Vaupell: Kampen for Sønderjylland 1848-50, I. Kbh. 1865, s. 12/13

SCENEN

Bortset fra første akt udspillede dramaet sig i Rendsborg fæstning, næst efter København den stærkeste i det danske monarki og reelt den eneste på den jyske halvø.⁸ Fæstningen bestod af tre dele.

Som en ø i Ejderen lå Rendsborg by, benævnt Altstadt, hvis befæstning gik tilbage til årene 1536-41. Fra fæstningen førte veje gennem Slesvigs Port nordpå og gennem Holstens Port sydpå. I forbindelse med fæstningens udbygning 1669-73 skete der en udvidelse mod syd, hvorved Ny Holstens Port opstod. Næste store byggefase fulgte allerede 1690-93, hvor Kronwerk blev anlagt nord for Ejderen og Neuwerk syd for. Det var i Neuwerk, begivenhederne den 24. marts 1848 foregik. Centrum var her den store Paradeplads, hvorfra gaderne udgik i en halvtstjerneform frem til volden og bastionerne. Hovedvagten lå på den østlige side af Paradepladsen (nu: Paradeplatz 1). Herfra gik gaden Jungfernstieg mod nord frem til Holstens Port og Altstadt.

På den vestlige side af Paradepladsen lå Gouvernementshuset (nu: Paradeplatz 10). Umiddelbart nord for Gouvernementshuset lå Tøjhuset eller Arsenalet (nu: på nordsiden af Arsenalstraße), mens den store Christkirke, garnisonskirken, lå lidt længere mod syd. Ud mod volden lå en række af barakker for en del af mandskabet. Størstedelen var imidlertid indkvarteret hos borgere i Altstadt.

Et element af afgørende betydning i kuppets topografi var jernbanen Rendsborg-Neumünster, der åbnede i 1845 som en sidebane til linjen Altona-Kiel. Rendsborgs banegård lå umiddelbart syd for vejen til Kiel, men sporet førte videre gennem de ydre forsvarsværker og helt ind i graven foran Prins Vilhelms Ravelin. Denne sporføring betød en afgjort svækkelse af fæstningen, og det så meget mere som en bro herfra hen over den lille arm af Ejderen og frem til Ravelin Holstein mellem Neuwerk og Altstadt var under opførelse for at lette adgangen til bymidten.

DE MEDVIRKENDE

Dramaet i Rendsborg den 24. marts 1848 var kendetegnet ved få hovedrolleindehavere, en del medvirkende i biroller og et ualmindeligt stort antal statister.⁹

8 Just Rahbek: *Dansk Militærpolitik fra Tronskiftet i 1839 til Krigens Udbrud i 1848*. Aarhus: Universitetsforlaget 1973, s. 23.

9 For biografiske oplysninger henvises generelt til de forskellige udgaver af *Dansk Biografisk Leksikon*, endvidere *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon/Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck 1-13*, Neumünster: Wachholtz 1970-2011, Ed. Alberti: *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1829 bis Mitte 1866 I-II*. Kiel: Akademische Buchhandlung 1867 og sammes *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller 1866-1882. I-II*. Kiel: Biernatzki 1885-86 samt for officerernes vedkommende Vilh. Richter: *Den Danske Landmilitæretat 1801-1894, I-II*, København: Dansk Historisk Håndbogsforlag 1977. I den danske hær var det fra ca. 1770 praksis og indtil 1860 tilladt, at officerer satte et "von" foran deres efternavn. Dette udelades i denne artikel.

Hovedrollen på slesvig-holstensk side som leder af kuppet spillede *prins Frederik Emil August af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg* (1800-65), efter sit gods også benævnt prins af Nør. Han var lillebror til hertug Christian August af Augustenburg og tilhænger af dennes standpunkt i arvefølgespørgsmålet. Som mange andre yngre fyrstesønner gik han militærvejen. Fra 1842 havde han den prestigefyldte post som kongelig statholder og kommanderende general i Hertugdømmerne, men trak sig i 1846 tilbage i protest mod Christian 8.s "åbne brev", der underkendte augustenburgernes syn på arvefølgen i Slesvig og Holsten. Modsat sin højjaristokratiske storebror med det kølige overblik var prins Frederik folkelig i sin fremtræden, rastløs i sin virketrang og stor i sine armbevægelser, let påvirkelig af stemninger og selvhævdende. Disse personlighedstræk fremgår tydeligt af brevene til hans svoger, Christian 8.¹⁰ I marts 1848 lod prins Frederik sig da også rive med af begivenhederne.

De øvrige slesvig-holstenske aktører i kuppet indtog biroller. Den provisoriske regerings leder, advokat *Wilhelm H. Beseler* (1806-84) fulgtes med prinsen, men forholdt sig passivt. I prinsens følge var ligeledes dennes adjutant, ingeniørkaptajn *Frederik H.A.L. Lesser* (1817-63). I spidsen for den militære styrke stod kaptajn i 5. jægerkorps *Søren J.D. Michelsen* (1797-1848). Advokat *Karl F.L. Samwer* (1819-82) var som løjtnant i Kiels borgervæbning leder for bevæbnede frivillige fra Kiel, mens advokat *Johann Koch* anførte en flok fra Segebergs omegn og advokat *Conrad W.H. Bauditz* (d. 1853) var chef for Rendsborgs borgervæbning. En central person i forberedelserne var godsejer *Wilhelm Hirschfeldt* (1795-1874). Han var født i Altona og overtog efter landbrugsstudier ved universitet i Berlin i 1819 godset Gross-Nordsee vest for Kiel. Hirschfeldt var den førende skikkelse i tidens holstenske landbrug og en flittig landbrugsfaglig forfatter. Fra 1846 var han medlem af den holstenske stænderforsamling og under opstanden af den slesvig-holstenske landsforsamling. En rolle som klokke i Christkirken under overrumplingen tilfaldt student *Krohn*. Ud over Bauditz spillede endelig to andre borgere fra Rendsborg biroller. Det var førsteborgmester og politimester *Christian A. Berger* og jernbanedirektør *Adolph F. Brackel* (1811-73), tidligere overauditør og regnskabsfører.

Statister på slesvig-holstensk side var 250 lauenborgske jægere fra 5. jægerkorps i Kiel, ca. 40 frivillige fra Kiel og ca. 60 knippelbevæbnede bønder fra Segebergs omegn. Den nøjagtige styrke hos borgervæbningen i Rendsborg kendes

10 Anders Monrad Møller og Otto Madsen: *Kong Christian VIII's breve 1813-1848. Augustenburgerne*, 5. bind, København: Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie 2008. Se også Monrad Møllers afsnit "Problemer og perspektiver" i 6. bind, København: Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie 2008, især s. 84-87. En kritisk bedømmelse af prinsen endvidere i Otto Fürsen (udg.): *Lebenserinnerungen des schleswig-holsteinischen Obersten Johann Nikolaus von Fürsen-Bachmann*, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 5. Band, Leipzig: Haessel 1917.

ikke, men den havde den forudgående nat fået udleveret 400 gamle geværer fra arsenalet.

Hovedrolleindehaver inde i fæstningen var kommanderende general for Hertugdømmerne *Gotthardt Lützow* (1784-1850). Som kaptajn deltog han med hæder i krigen i Mecklenburg og Holsten i 1813. I 1842 blev han generalmajor og chef for 4. infanteribrigade og stod det følgende år i spidsen for det holsten-lauenborgske forbundskontingent under Det tyske Forbunds øvelser ved Lüneburg. Efter prins Frederiks afsked 1846 blev Lützow midlertidigt udnævnt til kommanderende general i Hertugdømmerne med sæde i Slesvig by. Lützow var i 1848 en ældre herre på 64 år.

Ved Lützows side stod som stabschef den ikke meget yngre oberst *Hans Christian Rømeling* (1786-1856). Også han deltog som kaptajn i krigen i 1813. Ifølge overgeneralen, prins Frederik af Hessen, skyldtes det Rømelings resolute indgriben i en kritisk situation, at slaget ved Sehested den 10. december 1813 endte med dansk sejr. Han blev i 1842 stabschef hos prins Frederik af Nør. På denne post blev han vidne til den slesvig-holstenske bevægelses vækst blandt soldaterne, hvilket han gentagne gange, men forgæves, advarede hærens ledelse imod.

En anden vigtig birolle spillede fæstningskommandanten, oberst *Gustav V.L.H. Seyffarth* (1787-1858). Han gjorde karriere i infanteriet og blev i 1842 kommandør for 14. linjebataljon. I 1844 fik han tillagt rang af oberst. Fra august 1846 var Seyffarth tillige kommandant over Rendsborg fæstning. Han havde som de to forannævnte rundet de 60 år.

Underordnede biroller spillede bl.a. major *Cæsar R.L.F. du Plat*, der var adjutant ved generalkommandoen for Hertugdømmerne, oberstløjtnant *Otto F.M. Baudissin* (1792-1865), der var kommandør for 16. bataljon, premierløjtnant *Frederik L. Clasen* (1813-?) fra 15. bataljon, der var vagthavende officer i Hovedvagten, og endelig premierløjtnant *Christian Mathiesen* (1807-50) ligeledes 15. bataljon.

Statister var resten af officererne, underofficererne og de menige i Rendsborg. Her lå 4. infanteribrigade med stab og 14., 15. og 16. linjebataljon, endvidere 2. artilleriregiment, 2. ingeniørkompagni samt en afdeling af tøjjetaten, i alt 1.247 officerer, underofficerer og menige.¹¹

KILDERNE

Størst udsagnskraft må tillægges samtidige førstehåndsberetninger fra centrale aktører i dramaet samt fra vidner, som selv overværede hele dramaet eller enkelte akter.

11 Troppernes dislokation og styrketal henholdsvis i *Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50*, 1ste Del. Første Afsnit, s. 54 og Otto Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker til Krigen 1848-50*. København: Hagerup 1895, s. 29.

General Lützow sendte allerede sidst på dagen den 24. marts en kortfattet beretning om kuppet til kongen.¹² Den opbevares i Generalauditørens arkiv i Rigsarkivet som bilag til relation 86 fra konstitueret generalauditør (og senere konseilspræsident) C.C. Hall til kongen fra 1853.¹³ Denne relation omhandlede krigsretssagen mod oberst Seyffarth, der efter Treårskrigen blev anklaget for pligtforsømmelse og malkonduite under kuppet.

Som bilag til resolution 86 findes endvidere oberst Seyffarths egen beretning, som blev til ret kort efter begivenhederne, nemlig i april 1848. Den omhandler hele perioden fra den 15. til den 26. marts og udmærker sig ved detaljerigdom. Mens kommandantens senere indlæg under krigsretssagen er stærkt påvirket af anklagepunkterne imod ham, er den første beretning bredere i sit sigte, om end ikke uden apologetisk tendens.¹⁴

Oberst Rømeling skrev noget senere, den 2. oktober 1848, en ligeledes detaljeret beretning, *Relation over Begivenhederne i Generalkommandoen over Hertugdømmerne, ifølge hvilke samtlige denne Generalkommando underlagte Tropper den 24de Marts d.A. forglemte Ed og Pligt og underkastede sig den provisoriske Regering*. Den er også et bilag til resolution 86 og blev til på Krigsministeriets befaling. Rømelings beretning begynder i 1846 og synes skrevet i bevidstheden om en kommende placering af ansvaret for den udeblevne modstand mod kuppet.¹⁵

Som bilag til relation 86 findes adskillige andre samtidige beretninger fra officerer i Rendsborg. De anføres her i kronologisk orden:

Kaptajn Krieger, premierløjtnant Middelboe og underlæge Clausen, alle 14. bataljon, samt kaptajn Ernst, ingeniørkorpset, 28. marts 1848.¹⁶

Premierløjtnant Aa. Kühle, 14. bataljon, 30. marts 1848.

23 vidneudsagn fra "flere af de fra Rendsborg hjemvendte Danske Officerer", samlet i et hæfte, som auditør Peter Ivar Julius Lunn fra 4. infanteribrigade den 4. april 1848 sendte til Krigsministeriet.¹⁷

12 Trykt hos Rahbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 270f. Her også aftrykt skrivelser mellem generalen og kongen fra dagene op til kuppet.

13 Rigsarkivet (RA), Generalauditørens arkiv nr. 104A. Bilag til relationer til kongen. C.C. Hall 1853 nr. 86.

14 Seyffarths beretning vil i 2014 blive publiceret af denne artikels forfatter i *Danske Magazin*.

15 Trykt hos Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker s. 4-44.

16 Trykt sst. s. 48-52.

17 Vidneudsagn blev afgivet af ingeniørkaptajn Christian Frederik Napoleon Schrøder, underlæge Carl Ulrich Strøm, minørmester Peter Carl Christian Nielsen, overlæge Christian Heinrich Baumann, kaptajn Johann Vahl, kaptajnvagtmester William August Funch, premierløjtnant Christian Thobias Modeweg, kaptajn Søren Henrick Stockfleth, premierløjtnant Hannibal Stockfleth, premierløjtnant Rasmus Bonnichsen, premierløjtnant Christian Mathiesen, sekondløjtnant Carl Späth, premierløjtnant Ove Lunn, sekondløjtnant J.C. Julius

Oberst Frederik Julius Høst, kommandør for 15. bataljon og midlertidig kommandør for 4. infanteribrigade, udateret, september 1848.

Oberst Frederik Valentin Peter Gottfred Koye, kommandør over holstenske artilleribrigade, 3. november 1848.

På slesvig-holstensk side er aktørernes beretninger skrevet i 1850'erne eller endnu senere. Den første og tillige mest detaljerede er forfattet af major Cæsar du Plat og dateret Kiel den 28. februar 1851. Den findes i det augustenburgske husarkiv i Landesarchiv Schleswig-Holstein blandt *Papirere aus dem Nachlaß des Obersten du Plat betr. "die vormärzlichen Offiziere" 1848-62*.¹⁸ Her ligger også fem andre beretninger. To af dem, skrevet af majorerne J. Schröder og C.C. Schütz, er begge dateret den 1. december 1857. En fjerde er anonym og udateret, men kan ud fra indholdet tilskrives premierløjtnant J.M.W.C. Lüders, adjutant ved 16. bataljon.¹⁹ De to sidste er både anonyme og udaterede og derfor af ringe kildeværdi. Beretningerne synes skrevet i en bestræbelse på at sikre de tidligere danske officerer, som i 1848 sluttede sig til opstanden, ophold og eksistensgrundlag.²⁰ De tenderer til at fjerne ethvert anstrøg af oprør i officerernes handlinger.

Karl Samwers forfattede to optegnelser, som hans søn af samme navn udgav i 1898 under titlen *Die Erhebung Schleswig-Holsteins vom 24. März 1848*. Den første er fra ca. 1852, mens den anden indgår Samwers livserindringer fra 1878.²¹

Prins Frederik udgav først sine erindringer *Aufzeichnungen des Prinzen Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer aus den Jahren 1848 bis 1850* i 1861.²² En dansk udgave udkom samme år.²³ Den skepsis, som historikere traditionelt nærer mod sene erindringer beregnet til offentliggørelse, er i dette tilfælde særlig velbegrundet. Holger Hjelholt påviste således i 1937, at prinsens skildring af hans indtræden i den slesvig-holstenske provisoriske regering natten mellem den 23. og 24.

Meincke, premierløjtnant greve af Ahlefeldt-Laurvig, sekondløjtnant baron Rosenkrantz, kaptajn kammerjunker Krieger, sekondløjtnant S. Julius Wedege, premierløjtnant Bruus, overlæge Rathje, brigadeauditør Peter Ivar Julius Lunn og premierløjtnant Theodor Ravn.

Mathiesens beretning trykt hos Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker s. 46-48. 18 Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), Abt. 22 nr. 666.

19 Den er nummereret D.5.10.

20 Se herom *Die vormärzlichen Schleswig-Holsteinischen Officiere am 24. März 1848*. Schleswig: Bergas 1884.

21 Karl Samwer (udg.): *Die Erhebung Schleswig-Holsteins vom 24. März 1848. Aufzeichnungen aus dem Nachlaß von Karl Friedrich Lucian Samwer*. Wiesbaden: Bergmann 1898, henholdsvis s. 5-25 og 27-34.

22 Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen des Prinzen Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer aus den Jahren 1848 bis 1850*. Zürich: Meyer und Zeller 1861.

23 Prinds Friedrich af Schleswig-Holstein-Noer: *Optegnelser af Prinds Friedrich af Schleswig-Holstein-Noer fra Aarene 1848 til 1850. Paa Dansk ved C.E. Hall*. København: Pio 1861.

marts både var upålidelig i detaljen og stærkt tendentiøs i retning af stærkt at nedtone prinsens revolutionære engagement.²⁴

Godsejer Wilhelm Hirschfeldt udgav i 1873 i 25-året for den slesvig-holstenske opstand sine *Historische Rückblicke*.²⁵ Ed. Alberti, der i 1848 var typograflærling i Rendsborg, udgav i 1882 sine erindringer *Der 24. März 1848 in Rendsburg*.²⁶ Begge retter deres erindringer ind efter prinsens.

Andre beretninger fra slesvig-holstensk side er andenhånds. *Rendsburger Wochenblatt* bragte den 8. april 1848 en ret kortfattet beretning. En detaljeret beskrivelse af kuppet med "ordret" gengivelse af replikker findes hos Th. Lüders i første bind af hans *Denkwürdigkeiten zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte* fra 1851. Forfatteren var ved opstandens udbrud og til påsken 1848 jurist i Plön og kom først derefter til den provisoriske regerings krigsdepartement i Rendsborg. Hans fremstilling af begivenhederne den 24. marts bygger sandsynligvis på mundtlig overlevering i byen og fæstningen, som han ved den lejlighed har stiftet bekendtskab med.²⁷ Skildringen blev lidenskabeligt tilbagevist af prins Frederik i dennes erindringer.²⁸ Peter A.W. Hansen, der i 1873 udgav den lille bog *Der 24. März 1848 oder die Vorgänge in Kopenhagen, Kiel und Rendsburg*, angiver en militær hjemmelsmand blandt sine kilder til kuppet.²⁹

PROLOG

Rendsborg blev tidligt grebet af det røre, som i begyndelsen af marts opstod i Hertugdømmerne i kølvandet på omvæltningerne i Frankrig og flere tyske stater.³⁰ Byens to borgerforeninger emmede af revolutionær stemning. Med flag og faner i

24 Holger Hjelholt: "Om Dannelsen af den provisoriske Regering i Kiel Natten mellem den 23. og 24. Marts 1848", *Sønderjyske Årbøger* 1937, s. 1-18.

25 W. Hirschfeldt: *Historische Rückblicke. Ein Beitrag zum 25sten Jahrestage der Schleswig-Holsteinischen Erhebung*. Hamburg: Nolte 1873. Hans beskrivelse af sin rolle i kuppet i Rendsborg findes s. 40-47. Den beror tilsyneladende på et tidligere "memoire" fra hans egen hånd.

26 E. Alberti: "Der 24. März 1848 in Rendsburg". Beilage zum *Rendsburger Wochenblatt* Nr. 30, 15. 4. 1882. Forfatteren er identisk med Ed. Alberti, udgiveren af: *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1829 bis Mitte 1866*, se I s. 6f. Se også note 29.

27 [Th. Lüders:] *Denkwürdigkeiten zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte I*. Stuttgart: Metzler'schen Buchhandlung 1851, s. 20-25. Om Lüders, se Ed. Alberti: *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1829 bis Mitte 1866*. I, s. 564f. Skildringen hos Lüders ligger efter alt at dømme til grund for omtalen af kuppet hos Theodor Bracklow: *Geschichte Schleswig-Holsteins von 1848 bis 1852*. Altona: Selbstverlag 1852, s. 112-116.

28 Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 60f, 65.

29 A. Hansen: *Der 24. März 1848*. Schleswig: Johannsen 1873. Skildring af kuppet s. 31-36. Om Hansen, se Ed. Alberti: *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller 1866-1882*, I s. 249f.

30 Der henvises i almindelighed til Claus Bjørn: 1848 og Holger Hjelholt: *Sønderjylland under Tredårskrigen I*. København: Gad 1959. Se også Gerd Vagt: "Die letzten Monate vor dem 24. März 1848. Nach dem Briefwechsel des von 1846 bis 1848 in Schleswig-Holstein-Got-

den tyske revolutions sort-rød-gyldne farver sørgede de for den rette kulisse for de slesvigske og holstenske stænders fælles møde i Rendsborg den 18. marts. De formulerede også en radikal slesvig-holstensk adresse, som et samtidigt folkemøde skulle vedtage og overbringe til stændermødet. Sidstnævnte mundede ud i en resolution til kongen med krav bl.a. om indkaldelse af Hertugdømmernes for- enede stænder til udarbejdelse af en slesvig-holstensk forfatning og Slesvigs ind- træden i Det tyske Forbund samt almindelig borgervæbning. En deputation blev valgt til at overbringe resolutionen.

Slesvig-holstenerne var forberedt på, at deputationen kom hjem fra Køben- havn med kongens nej og lagde pres på byernes borgmestre for at få oprettet væbnede sikkerhedsvagter i byerne. Angiveligt skulle de undertrykke social uro, men reelt være spydspidser i en slesvig-holstensk opstand. Provinsregeringen i Slesvig udsendte den 20. marts et cirkulære, som opfordrede til dannelsen af borgervæbninger i forståelse med politiet.³¹ I Rendsborg besluttede et borgermø- de den 22. marts at oprette en borgervæbning. Byens præsident og politimester, etatsråd Berger, gik til oberst Seyffarth for at få udleveret 400 bøsser og 1600 in- fanterigeværer med 60 skarpe og 60 løse patroner til hver. Seyffarth bemærkede, at "eine solche alles Maas überschreitende Bewaffnung nicht im Sinne des Regie- rungsrescriptes liege", og videregav ønsket til generalkommandoen.³²

Den revolutionære stemning bekymrede både fæstningskommandanten i Rendsborg og den kommanderende general i Hertugdømmene.³³ Med forbillede i mulige urosituationer i 1846 og 1847 opstillede oberst Seyffarth i begyndelsen af marts ved en særlig lejlighed en beredskabsstyrke, som snart blev permanent. Den bestod af en løjtnant, fire underofficerer og 40 menige. Tillige blev vagten forstærket og uddeling af skarpe patroner til soldaterne forberedt. Den 18. marts var beredskabet ekstra højt. Der blev dog ikke brug for militær indgriben denne dag.

General Lützow tvivlede om troppernes loyalitet og foreslog kongen at overfø- re 5.000 dansktalende soldater til Rendsborg. Med den nuværende svage styrke måtte generalkommandoen undgå at provokere befolkningen med iøjnefaldende forholdsregler. Han advarede direkte om faren for et kup mod Rendsborg: "Ein be- deutender Mann, der zu diesem Zwecke in Rendsburg persönlich aufträte, könn-

torf amtierenden Regierungspräsidenten L.N. Scheel", *Grenzfriedenshefte* 1973, s. 7-23. For Rendsborg, se Hoop: *Geschichte der Stadt Rendsburg*, s. 354-358.

31 Om borgervæbninger, se Eberhardt Schwalm: *Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Hol- stein*. Neumünster: Wachholtz 1961, s. 59-92, cirkulæret trykt s. 62. Om samme i Nordsles- vig, se Schultz Hansen: *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867*, I, s. 330-333.

32 Schwalm: *Volksbewaffnung*, s. 76f (her med krav om 1400 bøsser); Rahbek: *Dansk Militærpo- litik*, s. 268-270 (Lützows ber. til kongen natten til 24.3.1848); RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Seyffarths ber. Begge sidstnævnte har antallet 400 bøsser.

33 Om militærets forholdsregler, se RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Seyffarths ber.; Rahbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 245-268 (her navnlig Lützows beretninger til kongen); Vau- pell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker, s. 11-25 (Rømelings ber.).

te die Besitznahme der Festung möglicherweise ganz allein ausführen".³⁴ Tvivlen om troppernes loyalitet blev forstærket den 18. marts, hvor mange soldater skrev under på den radikale adresse til stænderne. Professor Christian Paulsen i Kiel fortalte i et brev til Christian Flor den 19. marts: "300 Soldater have underskrevet Petitionen til Stænderne. Rendsborg er ingen dansk Fæstning mere!"³⁵ Ifølge mødedeltagere fra Slesvig by var tallet 200. En undersøgelse viste, at tropperne nok ville undertrykke uro i Rendsborg, men næppe rette våben imod landbefolkningen, hvorfra de var rekrutteret. Mod udefra kommende fjender kunne man ubetinget regne med soldaterne. Hertil bemærkede general Lützow dog: "Unter jetzigen Umständen ist aber der Ausdruck, "auswärtige Feinde" doppelt sinnig; denn wen werden die Schleswig-Holsteiner als auswärtigen Feind betrachten".³⁶

En anden følge af Rendsborgmødet var prins Frederiks brev af 20. marts til Frederik 7., hvor han tilbød at sørge for ro og orden, såfremt kongen ville genudnævne ham til statholder og kommanderende general. I brevet tilskrev prins Frederik sig selv folkeyndest og tiltroede sig store evner til at beherske den ophevede situation. Brevet gjorde kongen "i højeste grad forbitret", og han skal have slængt det hen ad bordet med en bemærkning om, at nu var oprøret brudt ud.³⁷

Den 23. marts fortættede begivenhederne sig. Om formiddagen forlagde generalkommandoen efter ordre fra kongen hovedkvarteret fra Slesvig til Rendsborg.³⁸ Generalen og staben ankom til fæstningen over middag og fik kvarter i Gouvernementshuset. Straks ved ankomsten fik Lützow besked om, at der var indkaldt til borgermøde kl. 18. Stabschefen oberst Rømeling skrev en proklamation til borgerne, hvori generalen afslog deres ønske om våben fra Rendsborg Arsenal. Den blev sendt til politimester Berger, som skulle lade den trykke og omdele.³⁹

Kl. 17 holdt generalen møde med sin stab, fæstningskommandanten samt brigade- og bataljonskommandørerne.⁴⁰ Her udstedtes de ordrer, der med Seyffarths ord skulle sikre, at militæret forblev "Herr eines in der Stadt selbst ausbre-

34 Rahbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 250 (Lützows ber. til kongen 16.3.1848).

35 Trykt i uddrag i Steen Busck m.fl.: *Kildekritisk tekstsamling*. Aarhus: Universitetsforlaget 2008, s. 253f.

36 Rahbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 255 (Lützows ber. til kongen 20.3.1848).

37 Brevet gengivet i Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 399-402.

Om Kongens reaktion se Holm, E. (udg.): "Breve fra Geheimeraad P.G. Bang til Provst H.K. With paa Bornholm", *Historisk Tidsskrift* 3. række, 6. bind. 1867-69, s. 131.

38 Om begivenhederne i Rendsborg fæstning den 23. marts se Rahbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 268-270 (Lützows ber. til kongen natten til 24.3.1848); Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker, s. 25-33 (Rømelings ber.); RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Seyffarths ber., samt LASH, Abt. 22 nr. 666, du Plats ber.

39 Proklamationen trykt hos Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker, s. 26f (Rømelings ber.).

40 Ifølge du Plats ber. (LASH, Abt. 22 nr. 666) fandt konferencen sted ved middagstid, men det forekommer ikke videre sandsynligt.

chenden Tumultes". Fire kanoner med ammunition og mandskab skulle opstilles i Arsenalgården. Beredskabsstyrken på 40 mand skulle forlægges fra barakkerne til Arsenalet. I tilfælde af alarm skulle hele garnisonen samles på Paradepladsen med front mod syd, klar til at rydde Neuwerks gader frem til barakkerne og volden. De soldater, som var indkvarteret hos borgerne i Altstadt, skulle flyttes til barakkerne i Neuwerk. Næste morgen skulle de våben, som lå spredt i små depoter i mandskabsbarakkerne, bringes til Arsenalet. Udlevering af våben til borgerne skulle afvises.

Mens konferencen fandt sted, ankom Rendsborg magistrat og byråd med Berger som ordfører. De mødtes med Lützow og Rømeling i et tilstødende lokale. Deputationen bad generalen om at tage sin proklamation tilbage, da den ville føre til uro i byens letantændelige underklasse. En sikkerhedsvagt af byens egne solide borgere ville ikke provokere så meget som militæret. Deputationen ville gerne kunne berolige den borgerforsamling, der skulle mødes kl. 18. Generalen gav efter, tilbagekaldte proklamationen og gik med til udlevering af 400 gamle eksercergeværer. Derpå fortalte han kommandørerne om beslutningen og hævdede konferencen. Transporten af geværene fra Arsenalet til rådhuset blev sat i værk og var afsluttet ved nitiden. Herefter fordeltes de til borgerne.⁴¹ Aftenen forløb i ro. Med udleveringen af geværene havde Lützow købt sig til ro. Det gav mening, såfremt ingen gik i aktion, før deputationen fra Rendsborgmødet vendte hjem. Denne forudsætning holdt ikke stik.

Den 23. marts om morgenen fik Wilh. Beseler via *Berlingske Tidende* nys om regeringsskiftet i København.⁴² Da det nye ministerium rummede fremtrædende tilhængere af et "Danmark til Ejderen", mistede han helt troen på et positivt svar fra kongen til den slesvig-holstenske deputation. Beseler, der allerede den 16. marts skal have fortalt de slesvig-holstenske ledere i Haderslev om et forestående kup mod Rendsborg, sendte bud efter prins Frederik, "som man af hensyn til tropperne ikke kunne undvære".⁴³ Prins Frederik tog fra Nør til Kiel og indtrådte natten mellem 23. og 24. marts i den provisoriske slesvig-holstenske opstandsregering som krigsminister. Han tog sin generaluniform og sabel med sig, ifølge erindringerne for at have dem ved hånden, såfremt kongen skulle antage hans til-

41 Mht. tidspunktet for våbenfordelingen følges her Seyffarths ber. (RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A). Den bekræftes af *Rendsburger Wochenblatt* 8.4.1848. Ifølge Hirschfeldt: *Historische Rückblicke*, s. 45 og Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen* s. 63 skulle borgerne imidlertid først have våbnene udleveret kl. 9 den næste morgen. Dette kan dog dårligt bringes i overensstemmelse med, at de bevæbnede borgere skulle slutte sig sammen med de tropper fra Kiel, der ankom kort efter kl. 9, jfr. nedenfor.

42 Om den provisoriske regering og prinsens indtræden, se Hjelholt: "Om Dannelsen af den provisoriske Regering", især s. 11.

43 Om Beselers besøg i Haderslev, se Hans Schultz Hansen: *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867*, I. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2005, s. 329-332.

bud af 20. marts, men som påvist af Holger Hjelholt snarere af andre grunde – vel for at forestå kuppet mod fæstningen i Rendsborg.

FØRSTE AKT:

KUPFORBEREDELSENE I KIEL OG RENDSBORG NATTEN TIL DEN 24. MARTS
Mens de andre medlemmer af regeringen ved midnatstid skrev på den provisoriske regerings proklamation, gik prins Frederik i gang med at forberede toget til Rendsborg. Major Sachau, der var ny chef for 5. jægerkorps i Kiel, efter at den danske oberst Høegh havde nedlagt sin kommando, tilbød sig selv og en styrke på 250 mand. Prins Frederik ønskede imidlertid, at Sachau blev som kommandant i Kiel og udnævnte i stedet kaptajn Michelsen til chef for jægerne. Også 250 studenter og turnere fra Kiel tilbød deres medvirken. Alle fik ordre til at møde kl. 7 næste morgen på banegården.⁴⁴

Endvidere tilbød godsejer Wilhelm Hirschfeldt sin tjeneste. Han havde allerede tidligere på aftenen spurgt prins Frederik, hvad denne havde gjort for at informere slesvig-holstenerne i Rendsborg om den forestående aktion og få dem til at tilslutte sig denne. Prinsen svarede da ifølge Hirschfeldt, at han havde skrevet breve til Lützow og Seyffarth og opfordret dem til at overgive fæstningen og slutte sig til ham! Hirschfeldt rådede indtrængende prinsen til at undlade at sende brevene og tilbød i stedet for at tage til Rendsborg for at gøre de nødvendige forberedelser. Hirschfeldt kom først af sted, da den provisoriske regering var dannet og proklamationen færdig. Da han kom til Rendsborg, lå byen i dyb søvn; alene en skildvagt gik søvnig frem og tilbage ved porten. Hirschfeldt vækkede sin ven, tidligere overauditør Brackel, og fortalte ham om dannelsen af den provisoriske regering og planerne om kuppet. Brackel lovede at aftale det videre med oberstløjtnant Baudissin, og som direktør for jernbanen ville han sørge for, at toget fra Kiel kunne køre helt frem til fæstningen. Her ville så de bevæbnede Rendsborgere slutte sig til. Herefter tog Hirschfeldt til Neumünster for at slutte sig til toget fra Kiel.⁴⁵ I forberedelserne i Rendsborg indgik også, at den førnævnte bro fra Prins Vilhelms til Holsten Ravelin blev gjort passabel for de indtrængende tropper.⁴⁶

ANDEN AKT:

TOGREJSEN KIEL-NEUMÜNSTER-REDSBORG DEN 24. MARTS KL. 7-9

I Kiel krævede prins Frederik, at et andet medlem af den provisoriske regering tog med ham til Rendsborg. Grev Reventlou-Preetz bad sig undskyldt, men Beseler var villig til at tage med. Kl. 7 var toget parat til afgang med prinsen, dennes adjutant, ingeniørkaptajn Lesser, Beseler, 250 jægere under kaptajn Michelsens

44 Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 56.

45 Hirschfeldt: *Historische Rückblicke*, s. 43-46.

46 Nævnes ikke af Hirschfeldt, men fremgår af Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 63 og RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Seyffarths ber.

kommando og ca. 40 frivillige, yngre borgere fra Kiel under Karl Samwers ledelse. Studenterne og turnerne havde forsømt at hente våben om natten og var derfor forsinkede. Prinsen ventede en tid på dem, men gav så signal til afgang. Toget gjorde holdt i Neumünster. Her steg student Krohn på toget. Han kendte Rendsborg fra sin skoletid i byen og fik besked på straks ved ankomsten at begive sig til garnisonskirken og få klokkeren til at ringe med klokkerne som om der var brandalarm. Så ville soldaterne møde op ubevæbnede og i forvirringen blive unddraget officerernes kommando. Endvidere steg godsejer Hirschfeldt på toget og berettede om de trufne forberedelser. Endelig sluttede advokat Koch fra Segeberg sig til toget medbringende omkring 60 mand bevæbnet med knipler. Prins Frederik lod jægerne lade deres geværer, men uden at sætte fænghætter på, ligesom han gav ordre til soldaterne om ikke at stikke deres hoveder med chakot ud af vinduet og til lokomotivføreren om ikke at bruge fløjten.⁴⁷

TREDJE AKT:

INDFALDET I RENDSBORG FÆSTNING OG OVERRUMPLINGEN AF HOVEDVAGTEN KL. 9-9.30

Toget ankom til Rendsborg ved nitiden og kørte som aftalt helt frem til volden og den nye bro ind til byen.⁴⁸ Her så deltagerne i kuppet, at de to svære kanoner på Altstadts vold, som skulle bevogte voldgrav og jernbane, var ubemandet, at den nye bro var passabel samt at en udfaldsport fra Neuwerk som sædvanlig stod åben. Jægerne fik ordre til at sætte fænghætter på geværene. De var formet i fire kompagnier, hvoraf det ene gik gennem udfaldsporten, de tre andre over broen. To af kompagnierne blev under kaptajn Michelsens kommando sendt frem mod Hovedvagten. Ifølge *Rendsburger Wochenblatt* skete det i stormskridt og med fældet bajonet.⁴⁹ Det tredje kompagni gik langs barakkerne for at lokke soldaterne herfra til Paradepladsen.⁵⁰ Det fjerde kompagni og de frivillige gik sammen med prinsen og Beseler i nogen afstand efter Michelsens kompagnier for at afskære soldaterne i Altstadt vejen til Neuwerk. Beseler spurgte prinsen om, hvad han skulle gøre med sin paraply som eneste våben. Han fik besked på at holde sig tæt ved prinsen og slå paraplyen op i tilfælde af modstand, så han ikke kunne se,

47 Om afrejse og togtur, se Samwer: *Die Erhebung Schleswig-Holsteins*, s. 12f, Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 60-64 og Hirschfeldt: *Historische Rückblicke*, s. 46. Prins Frederik anfører, at 50 borgere fra Kiel deltog, men her følges Samwer, der s. 31 i note 1 anfører navnene på 31 af deltagerne.

48 Om indfaldet i fæstningen, se Samwer: *Die Erhebung Schleswig-Holsteins*, s. 13f og Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 64.

49 *Rendsburger Wochenblatt* 8.4.1848.

50 Vejen forbi barakkerne bekræftes af Aa. Kühles ber.: "Fredagen, den 24de Marts, vel om trent Kl 9 om Morgenen, marcherede 2 Sektioner Jægere forbi min Bolig, der ligger i en af Barakkerne i Nærheden af Neuthor". Ifølge S.H. Stockfleths ber. opfordrede jægerne soldaterne til at møde på Paradepladsen. Jfr. også Wedeges og Bonnichsens ber. (alle i RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A).

at han blev beskydt. Turen frem til Jungfernstieg tog under 10 minutter. Alligevel lykkedes det student Krohn i løbet af den korte tid at få klokkeringningen sat i værk.⁵¹

Blandt de mange, som hørte klokkerne, var overlæge Christian Heinrich Baumann, der var på vej fra garnisonshospitalet i Altstadt til Neuwerk. Ved Hohe Strasse og rådhuset på Altstadt Markt bemærkede han borgere, som ivrigt var i færd med at stille sig under gevær.⁵² Andre militærfolk bemærkede, at der i nogle gader også blev bygget barrikader.⁵³ Baumann overværende også indfaldet i fæstningen:

Ved at passere Justitsraad Bekkens Huus bemærkede jeg, at endeel Jægere kom ud ad Porten som fører til den nye Bro fra Byen til Jernbanen, og bag efter disse endeel Civilfolk med Gevæhrer, i Spidsen en Søn af Apotheker Lehmann, der er Student. Disse sidste kom med et Hurra løbende bag efter Jægerne, og jeg troede da, at det vilde komme til et Sammenstød imellem disse, da jeg ikke ahnede, at Jægerne kom i fjendtligt Øiemed. Som det forekom mig, paa et Vink af en Officeer sagtnede den sidste Trup af Jægerne og Borgerne imidlertid deres Løb, idet de nærmede dem Paradepladsen, og stillede dem derefter op ved Hovedvagten.⁵⁴

Også oberst Seyffarth hørte klokkerne ringe. Fra et kvarter i ni havde han i Gouvernementshuset haft møde med oberst Rømeling. Herfra var han gået til sit hjem i Altstadt. Hen imod klokken halv ti mødte han ved Altholsteiner Tor Jacob Meyer, der spurgte, om han havde hørt, at et jægerkorps var gået over til prins Frederik. Det havde Seyffarth ikke. Da obersten lidt efter nåede frem til Altstadt Markt, traf han overauditør Brackel, som han viderestillede spørgsmålet til. Brackel havde ganske rigtigt hørt noget lignende. Seyffarth kritiserede Brackel for at sætte rygter i omløb og hans slesvig-holstenske virke i det hele taget. Brackel fulgte med til oberstens bolig, hvor obersten ville tage afsked for igen at opsøge generalen og fortælle ham om rygterne, men Brackel bad om at måtte komme med indenfor for at diskutere Seyffarths kritik – formentlig velvidende, at han derved ville fjerne obersten fra scenen i et afgørende øjeblik. Inde i huset hørte Seyffarth klokkerne ringe og gik straks ud på gaden i den tro, at der var udbrudt brand, og ilede mod Neuwerk. Efter at have passeret Altholsteiner Tor så han ud for justitsråd Beekens hus et jægerkorps ledsaget af bevæbnede civilpersoner gå på gaden mod Neuwerk. Han genkendte prins Frederik, der i nogen afstand fulgte

51 Klokkeringningen nævnes i talrige beretninger.

52 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Baumanns ber. Jfr. sst. ber. fra Späth, der fra sit kvarter i Slotskasernen i Altstadt så "borgerne løbe bevæbnede ad Ny-Værk til", da klokkerne ringede.

53 Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker. s. 48 (Kriegers, Ernsts, Middelboes og Clausens ber.).

54 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Baumanns ber.

jægerne ad Jungfernstieg. Seyffarth forsøgte at gå hurtigt videre, men blev standset af prinsen, der greb fast i hans arm og spurgte: "Wohin?". Seyffarth svarede: "Zum commandierenden General, laßen Sie mich meiner Pflicht nachleben, ich muss fort". Prinsen kastede et blik på jægerne og så, at de havde omringet Hovedvagten, og lod derpå kommandanten gå, idet han gav ham den provisoriske regerings proklamation med samt besked på at sige, at nu kommanderede han, prinsen, i Rendsborg. Seyffarth skyndte sig til Gouvernementshuset. I mellemtiden var Hovedvagten overrumplet. Den vagthavende officer, løjtnant Clasen fra 15. linjebataljon, gav sit mandskab ordre til at træde i gevær, men fik besked på, at modstand var nytteløs og at han skulle lade vagtmandskabet træde af, hvilket han så gjorde.⁵⁵

FJERDE AKT:

MØDET I GOUVERNEMENTSHUSET KL. 9.30-10

De afgørende beslutninger blev truffet i Gouvernementshuset.⁵⁶ Fra sit værelse her, der vendte ud mod Paradepladsen, bemærkede generalen omkring kl. 9.30 soldater fra 5. jægerkorps stille sig op i kolonne ved Hovedvagten. Han antog, at korpset havde forladt Kiel, fordi det ikke længere var sikkert dér. Ifølge major du Plat bemærkede generalen også prins Frederik, hvorfor du Plat fik besked på at gå ud for at spørge denne, hvad han ville. Her spurgte prinsen ham straks: "Freund oder Feind?". Da du Plat svarede: "Feind nicht, Freund weiß ich noch nicht", fortalte prinsen ham om begivenhederne i København og dannelsen af den provisoriske regering og overrakte ham dennes proklamation. Da prinsen gav et kompagni jægere ordre til at besætte Arsenalet og Tøjhuset, fortalte du Plat ham om de dér stationerede kanoner og beredskabsstyrken, hvorefter prinsen kaldte ordren tilbage og begav sig til Gouvernementshuset.⁵⁷

I samme øjeblik som generalen havde set jægerne, hørte officererne i Gouvernementshuset klokkerne ringe og stemmer, som mere eller mindre højlydt råbte "Rebellion!". Kaptajn Lesser trådte ind ad døren og overrakte efter ordre fra prins Frederik generalen den provisoriske regerings proklamation. Før Lützow og Rømeling havde læst den færdig, kom oberst Seyffarth og berettede om prins Frederiks og Beselers ankomst i spidsen for jægerkorpset. Lützow og Rømeling skal

55 Om prins Frederiks og Seyffarths møde og overrumplingen af Hovedvagten, se RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Seyffarths ber.; LASH, Abt. 22 nr. 666, Schröders ber.; Samwer: *Die Erhebung Schleswig-Holsteins*, s. 14, Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 64f.

56 Om mødet her, se Rahbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 270f (Lützows ber. 24.3.1848); Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker. s. 34-38 (Rømelings ber.); RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Seyffarths ber.; LASH, Abt. 22 nr. 666, du Plats ber.

57 LASH, Abt. 22 nr. 666, du Plats beretning; hverken Rømeling eller Lützow nævner hans sendelse til prinsen i deres beretninger.

da ifølge Seyffarth have udbrudt: "es ist nichts zu machen[,] die Sache ist verlohren".⁵⁸ Rømeling så nu også bevæbnede borgere fra Rendsborg på Paradepladsen.

Kort efter trådte også prins Frederik og Beseler ind ad døren. Ifølge Seyffarth sagde prinsen: "Ich bin kein Rebell, sondern komme und handle im Namen des Königs, der nicht frei in seinem Handeln ist, weil er sich in den Händen einer Faction befindet, die ihm Zwang auflegt. Ich werde zurücktreten sobald der König wieder frei ist.["] Rømeling mente overensstemmende hermed, at prinsen om trent sagde det samme som proklamationen, der indledes således: "Unser Herzog ist durch eine Volksbewegung in Kopenhagen gezwungen worden, seine bisherige Rathgeber zu entlassen, und eine feindliche Stellung gegen die Herzogthümer einzunehmen. Der Wille des Landesherrn ist nicht mehr frei, und das Land ohne Regierung."⁵⁹

General Lützow lod næppe prinsen tale ud, før han erklærede:

Durchlaucht, Ich sehe, dass ich durch die mir gegenüber aufgestellten materiellen Kräfte verhindert bin das mir anvertraute Kommando weiter zu führen, dass ich die Idee eines Widerstands mit Waffengewalt also aufgeben muss, und da ich mich der provisorischen Regierung weder unterwerfen kann noch will, so bleibt mir nicht anders übrig als mein Kommando niederzulegen und mich nach meinem Vaterland Dänemark zurück zu begeben um daselbst die Befehle meines Königs nach Kräften auszuführen.⁶⁰

Oberst Rømeling erklærede tilsvarende straks, at han ikke anerkendte den provisoriske regering og ville forblive til disposition for sin konge og sit fædreland. Major du Plat derimod stillede sig til disposition for den provisoriske regering, fordi den havde overtaget regeringen i kongens navn og kun ville regere, indtil kongen ikke længere var underkastet et udelukkende dansk parti. Oberst Seyffarth tav. Prins Frederik sagde derpå til Rømeling: "Alter Rømeling, Sie haben schon lange vorhergesagt, dass es am Ende so weit kommen würde", hvortil denne svarede: "Durchlaucht, wir leben in einer Zeitperiode, in welcher alles entsetzlich schnell zur Reife gelangt".⁶¹

Mens prins Frederik og Beseler forlod Gouvernementshuset, gav Lützow ordre til Seyffarth om at samle hele garnisonen på Paradepladsen uden skarpe pa-

58 Rømeling bestred senere "på det bestemteste", at generalen eller han selv skulle have udtalt sig sådan. RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Rømelings kommentarer juli 1852.

59 Aftrykt hos Hans Schultz Hansen: "Mitbürger! Den slesvig-holstenske rejsning og regering 1848", i: Claus Bjørn (red.): *1848 – det mærkelige år*. København: Museum Tusculanum 1998, s. 91.

60 Således – bortset fra et par sproglige korrektioner – gengivet hos Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker s. 36f (Rømelings ber). Lützow referer sin erklæring stort set enslydende.

61 Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker s. 37 (Rømelings ber.).

troner, så han kunne meddele mandskabet sin beslutning. Mødet havde knap nok varet en halv time.

De samtidige beretninger er temmelig enige om forløbet; derimod skildrer prins Frederik det noget anderledes.⁶² Han gør mest ud af at beskrive sine følelser ved mødet med sine gamle officerskolleger i den for dem alle pinlige situation: "Wer ein Herz für Kameraden hat, kann leicht begreifen, welche Gefühle mich hier bewegten". Derimod er han ganske tavs med, hvad han selv og Lützow sagde. Lützows ordre til at samle garnisonen lader han fremstå som en fælles beslutning med den hensigt at overlade det til officererne og soldaterne selv at afgøre, hvilken side de ville tjene. Det var tydeligvis prinsen meget om at gøre, at tvangen mod den kommanderende general blev nedtonet mest muligt i erindringerne. Denne tendens træder endnu stærkere frem i prinsens version af begivenhederne på Paradepladsen.

MELLEMSPILE:

UDDELING OG INDSAMLING AF SKARP AMMUNITION

HOS FLERE ENHEDER KL. 10-10.15

Før vi kommer dertil, skal vi imidlertid følge garnisonens reaktion på stormklokkerne og generalens ordre til at mødes uden skarpe patroner på Paradepladsen.

Da stormklokkerne lød, lod flere officerer skarpe patroner uddele til deres kompagnier. Det gjorde således kaptajn Springborn, 4. kompagni af 14. bataljon, da hans folk citerede borgere for at sige: "Frihedsklokken lød". Kort efter kom bataljonskommandøren, major Zeska, og befalede dem samlet sammen igen, hvilket skete, før kompagniet gik til Paradepladsen.⁶³ Ved 15. bataljon lod kaptajnerne S.H. Stockfleth og Krieger patroner uddele til deres kompagnier. Den fungerende bataljonskommandør Schröder gav ordre til, at patronerne igen skulle indsamles. Kaptajn Krieger gjorde indsigelse og gav sig først, da han fik udtrykkelig ordre dertil fra general Lützow selv via sergent Larsen fra samme bataljon. Mandskabet var imidlertid så utilfreds hermed, at flere i vrede kastede patronerne mod kasernemuren.⁶⁴ Minørmester Peter Carl Christian Nielsen kom ud for, at tre-fire mand på vejen til Paradepladsen indtrængende bad ham om patroner, "denn wir können ja sonst nichts machen, wenn es los gehen soll".⁶⁵

Beredskabsstyrken i Arsenalet blev ført af premierløjtnant, grev Ahlefeldt fra 16. bataljon, mens premierløjtnant Feldmann var chef for de fire kanoner. Både soldater og kanoner var forsynet med skarp ammunition. Styrken blev helt overladt til sig selv og blev hverken alarmeret til modstand mod kuppet eller beordret

62 Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 65f.

63 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Aa. Kühles ber.

64 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, ber. fra kaptajnerne S.H. Stockfleth og Krieger, premierløjtnant Theodor Ravn, sekondløjtnant baron af Rosenkrantz,

65 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Minørmester Nielsens ber.

til Paradepladsen sammen med de andre enheder. Den fik først besked om begivenhederne, da prinsen efter samlingen på pladsen kom derind med nogle officerer, og oberst Seyffarth gav ordre til afløsning.⁶⁶

FEMTE AKT:

TROPPEAMLINGEN PÅ PARADEPLADSEN KL. 10.30-11

Af begivenhederne på Paradepladsen findes der to versioner: Prins Frederiks erindringer med følgeskab af senere tilkomne slesvig-holstenske erindringer og de mere eller mindre samtidige beretninger på dansk og slesvig-holstensk side.

Uenigheden manifesterer sig allerede ved beskrivelsen af troppernes opstilling på Paradepladsen. Prinsen anfører, at fæstningens tre bataljoner i henhold til hans aftale med Lützow skulle danne de tre sider af en karré og Kielerjægerne den fjerde. Denne opstilling støttes af Samwers beretning fra 1852.⁶⁷ Rømeling beretter derimod, at de tre bataljoner selv dannede en karré med jægerne og den rendsborgske borgervæbning opmarcheret tæt derved.⁶⁸ Umiddelbart forekommer det sidste mest sandsynligt, eftersom formålet med samlingen var, at general Lützow ville meddele garnisonen sin kommandonedlæggelse.

Om troppernes ankomst til Paradepladsen fortæller kaptajn Christian F.N. Schrøder og minørmester Peter C.C. Nielsen i deres beretninger, at ingeniørsoldaterne var de første fra garnisonen, som nåede frem på pladsen. Her fandt de jægerne parat til at møde eventuelle angribere med en krydsende ild. Mens de ventede på resten, gav prins Frederik sig i snak med dem. Prinsen gentog, at han handlede i den ufrie konges navn for at hindre anarki. Han spurgte Schrøder, om denne fortsat ville tjene, men fik som svar et "Nei". Nielsen ville heller ikke fægte mod sine landsmænd. Da prinsen var gået, fik ingeniørerne ordre til at stille op bag 16. bataljon.⁶⁹ Kaptajn S.H. Stockfleth bemærkede ved sin ankomst til Paradepladsen foruden jægerne også de bevæbnede borgere fra Rendsborg med den tyske fane. Han så prinsen gå op og ned i samtale med oberst Seyffarth. Premierløjtnant Rasmus Bonnichsen så også prinsen gå op og ned, men sammen med kaptajn Lesser. Premierløjtnant Theodor Ravn så, at de bevæbnede borgere sluttede tættere og tættere ring om soldaterne.⁷⁰

66 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Ahlefeldts ber.

67 Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: Aufzeichnungen, s. 66, Samwer: *Die Erhebung Schleswig-Holsteins*, s. 14.

68 Rømeling mener ikke, at artilleriet mødte på Paradepladsen, men det kan næppe passe (Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker s. 38). I hvert fald beretter major Schütz fra 2. artilleriregiment, at han efter ordre fra oberst Koye førte regimentet til Paradepladsen (LASH, Abt. 22 nr. 666). Svarende hertil er ber. fra kaptajn Krieger ved 15. bataljon og premierløjtnant Bruus af 2. artilleriregiment (begge i RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A).

69 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, Schrøders og Nielsens ber.

70 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, ber. fra kaptajn S.H. Stockfleth, premierløjtnant Bonnichsen, premierløjtnant Ravn og sekondløjtnant S.J. Wedege.

Hovedbegivenhederne på Paradepladsen var general Lützows og prins Frederiks taler og officerernes og mandskabets stillingtagen hertil.

Ifølge prins Frederik kaldte general Lützow officererne frem foran de tre infanteribataljoner, hvor han diskuterede med dem en halv times tid uden at nå til nogen konklusion. Prinsen stillede sig imens op alene og med armene over kors midt i karréen. Han skildrer i erindringerne sin positur således:

Ich werfe es den dänischen Officiere[n] noch heute vor, daß nicht Einer oder Mehrere gleichzeitig hier auf den Gedanken kamen, mich zusammen zu hauen. Man hat mir später gesagt, dies sei ihnen auch in Kopenhagen zum Vorwurf gemacht worden und sie hätten sich damit entschuldigt, "ich habe zu imponierend ausgesehen". Das Impo[n]ierende kann doch wohl nur in dem Ausdruck gelegen haben, der stets demjenigen eigen ist, welcher fühlt, daß er das Recht unterstützt, demjenigen gegenüber, der wohl weiß, daß er eben dies Recht kränken will.

Ifølge sine erindringer tabte prinsen endelig tålmodigheden og sagde til Lützow, at han ville tale til tropperne, hvad generalen billigede. Prinsen sagde derpå til mandskabet:

Soldaten! Es hat sich in Kopenhagen ein Volkshaufe gegen das Schloß gewendet und den König gezwungen, sein bisheriges Ministerium zu entlassen, und statt dessen ein neues aus den Leuten zu wählen, welche sich seit einiger Zeit so entschieden gegen die Rechte der Herzogthümer erklärt haben. Diese Nachricht hat mich und mehrere vaterländisch gesinnte Männer bewogen, eine provisorische Regierung zu bilden, deren Aufgabe es ist, im Namen unseres, jetzt nicht freien Landesherrn die Regierung zu führen, bis dieser die Rechte des Landes sichergestellt haben wird. Meine Frage ist daher die an Euch, ob ihr mit mir für diese Rechte Euch erklären oder ob Ihr nach Norden ziehen wollt? Wer dies Letztere will, der trete vor.

Det var der ifølge prinsen ingen, som gjorde, og prinsen bukkede for general Lützow med ordene: "Herr General, Sie sehen, die Mannschaft stimmt mir bei". Ifølge prinsen skulle Lützow derefter have sagt til mandskabet, at enhver måtte følge sin overbevisning og at han selv tog sin afsked. Prinsen beordrede derpå garnisonen til at træde af for igen at træde an klokken fire om eftermiddagen.⁷¹ Prins Frederiks version af begivenhederne på Paradepladsen genfindes i et par endnu

71 Prinz Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer: *Aufzeichnungen*, s. 66-68.

senere kilder, som formentlig er afhængige af prinsens fremstilling.⁷² Den lægges også til grund for senere fremstillinger på tysk side.⁷³

Imidlertid støder prinsens erindringer på mange punkter imod udsagnene i de samtidige kilder, både på dansk og slesvig-holstensk side.⁷⁴ For så vidt disse nævner begge taler, beretter de samstemmende, at general Lützow talte før prins Frederik. Lützow selv nævner kort, at han talte til den forsamlede garnison. Rømeling beretter mere detaljeret, at han fulgte generalen ind i midten af karréen, hvorfra generalen talte. Også ifølge Seyffarth talte generalen "in den Kreis der Truppen". De kort efter flygtede officerer Krieger, Ernst, Middelboe og Clausen fortalte ligeledes, at Lützow talte efter troppernes ankomst til Paradepladsen, men anførte dog, at hans tale var rettet til de sammenkaldte officerer. På samme linje ligger premierløjtnant Kühle, kaptajnsvagtimester Funch og Samwer. Om generalen talte til hele mandskabet eller alene til officererne er en nuance, som kan bero på forskellige opfattelser af rækkevidden af generalens stemme. Ifølge bl.a. Seyffarth, Funch, premierløjtnant Bonnichsen og major J. Schröder var generalen stærkt bevæget, hvilket kan have hindret, at hans stemme gik klart igennem til tropperne.

De nævnte samtidige beretninger er i hovedsagen også enige om, hvad generalen sagde: At han under de givne magtforhold nedlagde sin kommando og stillede enhver frit, om han ville slutte sig til den provisoriske regering eller gå hjem; selv ville han begive sig til sit fædreland. Denne erklæring besvarede officererne med et hurra, ifølge kaptajn S.H. Stockfleths beretning "idet vi øieblikkelig ikke nøiere overtænkte, om hermed var gjort nok, og endnu ikke vidste Noget om et egentlig Forræderie fra Prindsens Side". Derpå gik Lützow og Rømeling tilbage til Gouvernementshuset, der var besat med en borgervagt, hvorfor de betragtede sig som fanger.

Disse kilder samstemmer også om, at prins Frederiks tale lænede sig tæt op ad den provisoriske regerings proklamation med kraftig understregning af dens passus om den ufrie landsherre. De bekræfter således i det væsentligste den overfor citerede gengivelse af talen fra prinsens erindringer, også at ingen af de menige soldater trådte frem. Oberst Høst bemærkede dog: "Der sporedes vel nogen Vaklen i Geledderne, især af Underofficererne, men Pluraliteten blev roligt

72 Hirschfeldt: *Historische Rückblicke*, s. 46, Alberti: *Der 24. März 1848 in Rendsburg*, Hansen: *Der 24. März 1848*, s. 34.

73 Således hos Friedrich Schröder: *Rendsburg als Festung*. Neumünster: Wachholtz 1939, s. 220f samt Hoop: *Geschichte der Stadt Rendsburg*, s. 363f.

74 Således Rabbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 271 (Lützows ber. 24.3.1848); Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker s. 38f (Rømelings ber.), s. 46f (Chr. Mathiesens ber.) og s. 48f (Kriegers, Ernsts, Middelboes og Clausens ber.); RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, ber. fra Seyffarth, Høst, S.H. Stockfleth, Krieger, Vahl, Funch, H. Stockfleth, Kühle, Bonnichsen, Lunn, Späth, Wedege, Meincke og Strøm; LASH, Abt. 22 nr. 666, Johs. Schröders ber.; Samwer: *Die Erhebung Schleswig-Holsteins*, s. 14f. Også mht. indsigelser fra officererne bygger fremstillingen på disse kilder.

staaende, og jeg saa ingen træde frem". Talen blev modtaget med højlydt jubel af mandskabet. Jubelråbet hørtes også af generalen og stabschefen i gouvernementshuset, hvor det ifølge Lützow "zu meinen Ohren dringt und mir durchs Herz schneidet".

Premierløjtnant H. Stockfleth beretter, at prinsen oprindelig havde tænkt sig at stille mandskabet over for valget mellem at slutte sig til den provisoriske regering eller gå hjem, men at oberstløjtnant Baudissin havde frarådet dette med ordene: "Nein gnädigster Herr!, das geht nicht an, denn laufen sie alle nach Hause!".

Der var ikke andre end Lützow og prins Frederik, som talte til hele mandskabet, men ifølge premierløjtnant Kühle og sekondløjtnant Späth holdt oberst Seyffarth en tale for de to kompagnier fra hans egen bataljon, som var til stede på pladsen. Han opfordrede dem heri til at adlyde den provisoriske regering, da den var dannet i kongens navn. Ifølge premierløjtnant Bonnichsen opfordrede Seyffarth sine soldater til fortsat at være kongen tro. Den forskellige udlægning af oberstens tale karakteriserer den tvivl og tvetydighed, som prægede fæstningskommandantens adfærd den 24. marts. Han var tydeligvis forvirret af den provisoriske regerings påstand om, at den handlede i den ufrie konges navn.

Divergenserne mellem prins Frederiks erindringer og de samtidige beretninger træder igen tydeligt frem med hensyn til officerernes reaktion. Ifølge beretningen fra kaptajnerne Krieger og Ernst, premierløjtnant Middelboe og underlæge Clausen var der udbredt murren blandt officererne:

Den største Del af Officererne, i højeste Grad indignerede over Prinsens skammelige Fremgangsmaade og over, at det uden Indsigelse af vedkommende Kommandant og Afdelingskommandør saaledes blev ham tilladt at underminere Troppernes Troskab mod deres Konge, protesterede højt og lydeligt og forlangte af Prinsen at se en kongelig Ordre, idet han bestandig paastod, at han handlede i Kongens Navn. Til Svar herpaa sagde han: "Mine Herrer, De kunne jo læse det i Aviserne". Tillige erklærede Prinsen, at han kun havde talt til Mandskabet; med Officererne vilde han senere tale. Med faa Undtagelser stak alle Officererne Sablerne i Skeden og erklærede, at de under disse Forhold aftraadte.⁷⁵

Denne beretning kan være farvet af de fire officerers forsøg på at stille sig selv og deres kolleger i det bedst mulige lys under vidneafhøringerne i København, men støttes af flere andre vidneudsagn. Således trådte kaptajn Krieger, kaptajn Vahl, premierløjtnant Mathiesen, premierløjtnant Lunn, sekondløjtnant Wedege og underlæge Strøm ifølge egne vidneudsagn frem, da prinsen opfordrede dem, der ville drage mod nord, til at træde frem; men de fik af prinsen at vide, at opfordringen alene var rettet til mandskabet, ikke til officererne, som prinsen senere ville hen-

⁷⁵ Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, s. 49.

vende sig til. Det kan således ikke have sin rigtighed, når prinsen i sine erindringer skrev: "Kein Mensch rührte sich".

På samme måde forholder det sig med prins Frederiks stærke benægtelse af, at han skulle have påberåbt sig en avisartikel som grundlag for sin påstand om, at kongen var ufri. Løjtnant Mathiesen havde læst *Berlingske Tidendes* beretning om regeringsskiftet i København og kunne ikke i den finde belæg for påstanden om kongens ufrihed. Han sagde derfor ifølge sit eget udsagn til prinsen: "Das ist doch nur auf ein Gerücht, dass die provisorische Regierung sich diese Macht genommen hat". Hertil skal prinsen have svaret: "Das steht ja in der Staats-Zeitung", hvortil løjtnanten replicerede: "Ich kenne keine Staats-Zeitung", hvorefter prinsen præciserede: "oder in der Berlingschen Zeitung". Derpå vendte han sig bort, mens Mathiesen for sig selv sagde: "Berlingske Avis! Det er jo Løgn".⁷⁶ Mathiesens skildring af ordskiftet støttes af udsagn bl.a. fra underlæge Strøm, kaptajnvagtmester Funch, kaptajn S.H. Stockfleth og sekondløjtnant Späth; sidstnævnte mener endog, at Mathiesens opposition gjorde prinsen usikker. Heri støttes han af sekondløjtnant Meincke, der citerer prinsen for at have sagt: "Troer De mine Herre! At jeg er en Landsforædder? Troer De ikke at jeg tjener min Konge og mit Fædreland ligesaa tro som De. Det er jo netop for min Konge, jeg her handler!". Også Karl Samwer bekræfter i det væsentligste Mathiesens beretning. I dette tilfælde kan "avishistorien" således *ikke* have været en and.

Kaptajn S.H. Stockfleth berettede, at også han protesterede "høit og heftigt" over prinsens udlægning af *Berlingske Tidende*. Det bekræftes dog ikke af andre kilder. Det samme gælder selvsagt hans beretning om, at han i sine lommer havde et par skarpladte terzeroler, som han ville have skudt prinsen ned med på stedet, dersom denne ikke gentagende havde påstået, at han handlede i kongens navn.

Ordvekslingen mellem prinsen og premierløjtnanten mundede ud i, at de fleste officerer stak sablen i skeden og erklærede, at de trådte af. Oberstløjtnant grev Baudissin, kommandør for 16. linjeinfanteribataljon blev dog sammen med sine fire kompagnichefer, adjudanten og to sekondløjtnanter ved deres enheder og viste dermed, at de ville tjene den provisoriske regering. Dermed var begivenhederne på Paradepladsen forbi. Trods nogen opposition fra de danske officerer, var kuppet lykkedes. Klokken var da ca. 11. Mandskabet blev ført tilbage til deres kvarterer. Vagtparaden trak op med brigademusikken i spidsen, som igen og igen spillede "Schleswig-Holstein meerumschlungen". De bevæbnede borgere besatte hertugdømmets centralkasse og voldene, og portene blev lukket. De bevæbnede studenter fra Kiel ankom langt om længe med toget ved tolvtiden. De overtog bevogtningen af voldene. Artilleriet fik besked på at køre kanoner op på voldene. En ny parade blev beordret til kl. 16.45 om eftermiddagen.

⁷⁶ Se om Chr. Mathiesen i øvrigt Hans Neerbeck: "Prinsen af Nør i Rendsborg fæstning", *Sønderjyske Årbøger* 1956, s. 247-252.

Før dette efterspil til kuppet nærmere omtales, skal tendensen i prins Frederiks skildring af begivenhederne på Paradepladsen kort sammenfattes. Prinsen var blot den, som kom med nyheden om den provisoriske regerings dannelse og opfordrede generalen og garnisonen til at slutte op om denne, hvorpå han i bedste overensstemmelse med generalen på det nærmeste foranstaltede en afstemning blandt officerer og mandskab herom, med det resultat, at hele garnisonen sluttede sig til den provisoriske regering. Momentet af tvang mod og protester fra de danske officerer forbigås eller benægtes ganske. Denne ikke-revolutionære hovedtendens brydes imidlertid af, at prinsen også gerne ville stille sig selv i en heltepositur midt i begivenhedernes centrum. Derfor må han øge faren ved at fremstille sig selv som stående alene som et oplagt mål for et attentat fra de danske officerer. På sidstnævnte punkt fik prins Frederik i 1895 medhold af ingen ringere end A.D. Jørgensen, der fandt, at det havde været officerernes pligt at sætte livet på spil.⁷⁷ Til prinsens og rigsarkivarens bebrejdelser for fejhed kan man imidlertid kun sige: Det er let at forlange heltegerninger bagefter – især af andre.

EFTERSPIL:

PERSONLIGE KONSEKVENSER

Efterspillet har ry for at være det artigste. Sådan blev det ikke for hovedaktørerne i Rendsborg den 24. marts 1848.

Lützow og Rømeling betragtede sig som fanger, men fik lov til at slå sig ned som privatmænd i Slesvig by. Efter Malmøvåbenhvilen af 26. august 1848 blev de beordret til København. Lützow blev i januar 1849 suspenderet og sat på halv gage og en undersøgelse af hans forhold i Rendsborg bebudet. Før den blev påbegyndt, døde Lützow i april 1850. Rømeling, der var syg og nedbrudt over begivenhederne, fik sin afsked fra hæren i januar 1849. Han kom til at medvirke ved undersøgelsen mod oberst Seyffarth og levede til 1856.⁷⁸

Oberst Seyffarth gik i første omgang ind på at tjene den provisoriske regering og medvirkede ved indsamlingen af erklæringer fra officererne og opstillingen af styrkelister. Det var næppe med større glæde; den 25. marts sagde han til kaptajnvagtmester Funch, at han var led ved det hele og ønskede, at han var død. Den 26. marts fik Seyffarth at vide, at prinsen ønskede hans tilbagetræden som kommandant i Rendsborg, men at han i stedet ville få en anden post. Det fik Seyffarth til helt at tage sin afsked. Den blev bevilget mod at han slog sig ned i Hamborg. Senere rejste han til København. Her blev han af krigsretten den 5. februar 1853 idømt dødsstraf for sin passivitet om formiddagen den 24. marts 1848, men dommen blev aldrig forkyndt for ham endsige eksekveret. I stedet vedtog

⁷⁷ Jfr. note 1.

⁷⁸ Vaupell: *Læssøes Levned og Aktstykker*, Aktstykker s. 41-44 (Rømelings ber.); *Dansk Biografisk Lexikon*, København: Gyldendal 1887-1905, X, s. 571f og XIV, s. 479-481.

statsrådet at fratage Seyffarth charge og ordener. I 1855 fik Seyffarth sin afsked i nåde, men uden pension. Efter Seyffarths død i 1858 fik enken hans pension.⁷⁹

De øvrige officerer i Rendsborg, som den 24. marts gik i den provisoriske regerings tjeneste, blev landsforvist. Amnestien af 29. marts 1852 omfattede alle menige og underofficerer fra den slesvig-holstenske hær og officerer, som var antaget efter den 24. marts 1848; "de derimod, der den 24de Marts 1848 stode i Vor Tjeneste som Officerer, men glemmende Ed og Pligt, ere traadte i Oprørets Tjeneste, ere undtagne fra denne Amnestie, og ville være at anholde, hvor de antræffes indenfor Vort Monarchies Grændser".⁸⁰ Fra Rendsborg drejede det sig i alt om seks officerer fra 14. linjeinfanteribataljon, otte fra 15. og ni fra 16., hvortil kom fire fra artilleribrigaden og fire fra ingeniørkorpset samt Cæsar du Plat fra generalkommandoen.⁸¹

Landsforvisning blev også straffen for kuppets hovedperson, prins Frederik, men forinden havde han en dårlig hånd som den provisoriske regerings krigsminister og kommanderende general. Slaget ved Bov den 9. april 1848 var et forsmædeligt nederlag for slesvig-holstenerne og prinsen. Dertil kom samarbejdsproblemer med de andre ministre. Efter den preussiske intervention i april 1848 blev preusseren E. von Bonin kommanderende general på en måde, som krænkede prins Frederik. I september 1848 trådte han ud af den provisoriske regering. Prins Frederiks rolle i den slesvig-holstenske opstand var dermed udspillet. Sammen med sin storebror hertug Christian August blev han lagt stærkt for had i Danmark og i 1851/52 udelukket fra amnestien. I 1852 flyttede prins Frederik til England, i 1854 til Frankrig. Efter krigen i 1864 blev han af den østrigske kejser i 1865 udnævnt til fyrste af Nør, men han nåede ikke at nyde titlen længe, for senere samme år døde han i Beirut på en rejse til Ægypten.⁸²

For godsejer Wilhelm Hirschfeldt fik hans medvirken i kuppet derimod ingen følger, idet det lykkedes at holde den skjult for danske myndigheder.⁸³

KONKLUSION

Bedømt ud fra de samtidige kilder var kuppet mod Rendsborg fæstning ikke den heltegerning, som det blev gjort til i den ældre slesvig-holstenske litteratur, herunder prins Frederik erindringer. Risikoen for prinsen og de deltagende jægere og frivillige var ringe. Derimod virkede flere faktorer til kupmagernes fordel i en

79 RA, Generalauditørens arkiv nr. 104A, ber. fra Seyffarth og Funch; Rahbek: *Dansk Militærpolitik*, s. 195-200.

80 *Chronologisk Samling af de i Aaret 1852 emanerede Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig*, Slesvig: Taubstummen-Institut 1856, s. 41f.

81 *Die vormärzlichen Schleswig-Holsteinischen Officiere*, s. 12. Navneliste som bilag 5 i *Den dansk-tydske Krig*, I, bilag s. 11-17.

82 Schultz Hansen: Frederik af Nør, s. 158-161.

83 Hirschfeldt: *Historische Rückblicke*, s. 47.

sådan grad, at kuppet nærmest var at sætte skulderen mod en åben dør. En beskedne restrisiko skal senere omtales.

For det første kom kuppet som en overraskelse for de ledende danske officerer. Deres forestillinger var begrænset til scenariet fra den forrige ”krig”, der her ikke var slaget ved Sehested i 1813, men folkeforsamlingen i Nortorf i september 1846, hvor regeringen havde sat militæret ind for at forhindre et protestmøde imod Christian 8.s ”*åbne brev*”, hvilket skete uden blodsudgydelse. Deres forbedelser rettede sig derfor imod at imødegå civile optøjer, i første række i Rendsborg by, mens et militært kup med deltagelse af regulære hærenheder lå uden for deres horisont. Derfor tog de ingen skridt til at sætte fæstningen i krigsmæssigt beredskab. Også tidspunktet for kuppet var en overraskelse. De ledende officerer troede at have tid endnu nogle dage til den slesvig-holstenske deputations hjemkomst til Kiel med kongens svar på kravene fra Rendsborgmødet.

For det andet tvivlede de ledende danske officerer på troppernes loyalitet. De regnede ikke med den, hvis modstanderne var soldaternes egne, dvs. landbefolkningen. Hertil må henføres andre militære enheder fra Hertugdømmerne, eftersom værnepligten alene påhvilede landboerne. Derimod troede officererne fortsat på troppernes lydighed, når det gjaldt optøjer i bybefolkningen. De spredte oplysninger om troppernes ulyst til at aflevere skarpe patroner den 24. marts tyder på, at denne tillid var berettiget. Ellers gav ordrene i krigsrådet den 23. marts heller ingen mening.

For det tredje var general Lützwow en overkommelig modspiller. Det fremgår tydeligst af hans beslutning om at udlevere de 400 geværer til borgerne i Rendsborg. Prisen for den derved vundne ro var høj. Dels blev fæstningens beredskab mod uro i Rendsborg alvorligt svækket, netop som generalen havde lagt op til, at det skulle styrkes, dels må det have virket stærkt demoraliserende på stabsofficerer, fæstningskommandant og brigade- og bataljonskommandører at se deres chef springe op som løve og falde ned som lam. Stabschefen oberst Rømeling synes således smittet af chefens fatalisme, men hans passivitet kan også stamme fra, at den situation, han tidligt havde set komme og forgæves foreslået forholdsregler imod, nu indtraf, uden at generalkommandoen havde fået ressourcer til at imødegå den. Fæstningskommandanten oberst Seyffarth synes tyntet så stærkt af generalens tilstedeværelse, at han ikke formåede at tage noget selvstændigt initiativ.

Den nævnte beskedne restrisiko for kupmagerne lå i en misforståelse eller en bevidst tilsidesættelse af ordren til tropperne om at møde uden skarpe patroner på Paradepladsen. Ét var imidlertid at medbringe skarpe patroner, et andet at skyde. Det forudsatte enten en ordre fra en officer – eller at et enkelt gevær gik af ved en fejltagelse og satte en kædereaktion i gang. Et fejlskud forbliver en mulighed, hvorimod en ordre måtte komme fra en enkelt eller en lille gruppe af lavere rangerende danske officerer, som både havde tilstrækkeligt overblik over situationen og var parate til at sætte liv og førlighed på spil. Det sidste forudsatte det

første – og det første var ikke tilfældet. Dertil kommer, at soldaterne næppe ville have adlydt en ordre om at skyde på jægerne fra Kiel. Med vor viden om stemningen er sandsynligheden størst for, at holdningen havde været den, som siden blev udtrykt af generaloberst Hans von Seeckt ved Kapp-kuppet i marts 1920 i Tyskland med ordene: "Truppe schießt nicht auf Truppe". Dette gælder også beredskabsstyrken i Arsenalet, dersom den var blevet alarmeret. Derimod er det ikke godt at vide, hvad der kunne være sket, såfremt styrken her ved kuppets begyndelse var blevet forsøgt overrumplet af jægerne fra Kiel på samme måde som hovedvagten.

Krævede kuppet trods restrisikoen ikke det store personlige mod, var veltilrettelagt spin og behændigt skuespil ikke af vejen. Den provisoriske regerings påstand om at regere på vegne af den ufrie landsherre i de oprørske københavneres vold blev nærmest skamredet af prins Frederik og forårsagede tydeligvis forvirring hos mange officerer. Med sin nære forbindelse til kongeslægten, sin fortid som statholder og kommanderende general, sin sans for store armbevægelser og sin danske generalsuniform som et velvalgt kostume var prinsen den rette til at spille rollen som kuppets frontfigur. Skal vi tro de enkeltstående udsagn, afværgede to sufflører, at prinsen faldt ud af rollen: godsejer Hirschfeldt talte ham fra forud at sende et brev til Lützow og Rømeling, og oberstløjtnant Baudissin frarådede ham at give tropperne muligheden for at gå hjem. Improvisation var ej heller prinsens stærke side; det fremgår af hans usikre håndtering af indsigelser fra yngre danske officerer i femte akt, hvor han ikke lykkedes så godt med at inddrage aviser i sin argumentation. Men bortset fra disse kiks spillede prinsen sin hovedrolle godt. Selv om den altså ikke var så stor som i hans egne erindringer. Her er den tydeligvis overspillet.

Med sin hovedrolle i kuppet påtog prinsen sig et stort ansvar for den kommende væbnede konflikt mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Eftertiden må dog skrive ham til gode, at han trods alt gik civiliseret frem den 24. marts. De ledende danske officerer led ingen personlig overlast, og det samme gjaldt resten af officerskorpset med de tre valgmuligheder, det fik stillet foran sig. Prinsen kunne have valgt at beholde samtlige danske officerer som krigsfanger – eller som gidsler. En sådan fremgangsmåde lå imidlertid datiden og i hvert fald prins Frederik fjernet.

HANS SCHULTZ HANSEN
DR. PHIL., ARKIV- OG FORSKNINGSLEDER
LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND
TILLIGE ADJUNGERET PROFESSOR VED INSTITUT
FOR GRÆNSEREGIONSFORSKNING, SDU

DANSK ABSTRACT

Den slesvig-holstenske opstands afgørende revolutionære handling i 1848 var prins Frederik af Nørs kup mod fæstningen i Rendsborg den 24. marts. En rekonstruktion heraf må bygge på samtidige beretninger fra danske officerer og på nogenlunde samtidige beretninger fra slesvig-holstensk side, frem for prinsens upålidelige og tendentiøse erindringer fra 1861.

Kuppet mod fæstningens ca. 1.250 mand blev udført af 250 jægersoldater, som havde sluttet sig til den slesvig-holstenske provisoriske opstandsregering, støttet af ca. 100 civile fra Kiel og omegnen af Segeberg. I spidsen stod regeringens krigsminister, prins Frederik. Kupstyrkerne kom til Rendsborg med jernbanen og kom uhindret ind i fæstningen og overmandede hovedvagten. Prinsen opsøgte den kommanderende general for Hertugdømmerne, G. Lützow, der med stab var indkvarteret i Gouvernementshuset. Lützow overgav nødtvungent sin kommando til prinsen.

Generalen gav ordre til tropperne om at samles ubevæbnet på Paradepladsen. Her meddelte han sin beslutning. Prinsen fremhævede, at den provisoriske regering handlede på vegne af den danske konge, som af folkestemningen i København var blevet påtvunget et nyt ministerium. Prinsen gav dem, som ikke ønskede at tjene den provisoriske regering, mulighed for at træde af. Dette valgte flertallet af officererne, hvoraf nogle forgæves protesterede imod prinsens kup.

Kuppet var ingen risikabel aktion. De danske officerer var uforberedt på en sådan aktion på dette tidspunkt og tvivlede med rette på, om mandskabet ville skyde mod andre soldater fra Hertugdømmerne.

ENGLISH ABSTRACT

The crucial revolutionary act during the Schleswig-Holstein rising of 1848 was the coup against the Rendsburg fortress, led by Prince Frederik of Noer on March 24th. A reconstruction of this has to build upon contemporary reports from Danish officers and fairly contemporary reports from the Schleswig-Holstein part, while the memoirs of the prince from 1861 are unreliable and biased.

The coup against approximately 1.250 soldiers in the fortress was carried out by 250 chasseurs that had joined the provisional cabinet of the Schleswig-Holstein rising. They were supported by about 100 civilians from Kiel and the area around Segeberg. Their leader was the minister of war in the cabinet, Prince Frederik. The coup force arrived at Rendsburg by train and could without hindrance invade the fortress and overpower the central guard. The prince went to see the commander-in-chief for the Duchies Schleswig and Holstein, General G. Lützow, who together with his staff was in quarter in the *Gouvernementshuset*. Lützow reluctantly handed over his command to the prince.

The general ordered the troops to assemble unarmed on the *Paradepladsen*. Here, he announced his decision. The prince underlined that the provisional cabinet acted on behalf of the Danish king, who by the mob in Copenhagen was forced

to change the government. The prince gave those who did not want to serve the provisional cabinet the opportunity to fall out. The majority of the officers choose to do so, some of them unsuccessfully protesting against the coup of the prince.

The coup was no high-risk operation. The Danish officers were unprepared against this kind of action at this time, and they rightly doubted, if the soldiers would fire against other soldiers from the Duchies.

DÖ FÖR DANMARK

BERÄTTELSEN OM DEN PATRIOTISKA OFFERDÖDEN I DANSK OFFENTLIG DEBATT OCH POPULÄRKULTUR, 1940-2012

■ ANDREAS MARKLUND

Den 29 juni 1944 blev åtta danska motståndsmän ur den jylländska Hvidstensgruppen avrättade av en tysk exekutionspatrull i Ryvangen utanför Köpenhamn. Dagen därpå kunde man i samtliga danska dagstidningar läsa en så kallad tvångsartikel som "fra officiell Tysk Side" meddelade: "Otte sabotører dødsdømt og henrettet".¹ I den underjordiska motståndspressen överskuggades händelsen av den stora och blodiga "folkestrejk" som vid samma tid utbröt i huvudstaden, men vissa motståndstidningar lyckades ändå skapa spaltutrymme åt "de otte patrioter". Till exempel publicerade *De frie danske* en känsloladdad nekrolog över gruppleadaren Marius Fiil och hans familj, av vilka både sonen och svärsonen ingick bland de avrättade. Dödsrunan drog paralleller till legendariska hjältefigurer som Nils Ebbesen och Göingehövdingen, och framhävde de band som i dödsögonblicket hade skapats mellan de avrättade motståndskämparna och nationen: "For disse Navne, som vi måske tror at befri os fra Berøring med, er i Sandhed vore nærmeste, det er Brødre og Søstre, der havde Styrke og Trofasthed til at sætte sig ud over Følelsens Snæverhed. De er Nationens Martyrer."²

Hvidstensgruppens döda var långt ifrån ensamma om att utropas till martyrer i ockupationstidens danska medier. Andra döda landsmän som hyllades i motståndspressen var diktarprästen Kaj Munk och överste Svend Paludan-Müller, men även nazisympatisörerna hade sina martyrer. Cirka 2 000 danskar stupade som SS-frivilliga på östfronten, och deras dödsrunor var ofta utformade som tributer till den patriotiska offerdöden. Den nazistiska jultidningen *Jul i Norden* beskrev dem exempelvis som "unge idealister, som en Nation ikke kan undvære, om den vil holde sig ung og frisk, de er så at sige Nationens salt."³ En mindre kontroversiell grupp martyrer – som under kriget hyllades av såväl nazister och

1 Se till exempel förstasidan av *Politiken*, 30/6 1944: "Otte Sabotører dødsdømt og henrettet".

2 *De frie Danske*, Nr 10 1944: "En folkelig skikkelse, et historisk eksempel på Jyllands sejhed under fremmedherredømmet".

3 *Jul i Norden*, december 1944: "Tapre danske Frivillige, som faldt i Kampen mot Bolchevismen, til ærefuldt Minde". Bovrup: D.N.S.A.P.s Forlag, s. 30.

motståndsfolk som regering och myndigheter – var de tretton soldater som hade stupat i samband med den tyska invasionen av Danmark.

Många av dessa martyrer är numera förträngda ur det kollektiva minnet, och danskarna på östfronten betraktas idag som landsförrädare snarare än unga idealister. Motståndsrörelsens *faldne* har dock aldrig helt försvunnit från det offentliga rummet. Liksom i många andra delar av Europa blev de hyllade i tiden närmast efter kriget med olika former av minnesplatser och monument, där politiker och anhöriga höll känsloladdade tal och lade ned kransar i nationens namn.⁴ I våra dagar har berättelser om ockupationstidens "faldne frihedskæmper" närmast blivit en stapelvara, både i populärkulturen och den bredare danska samhällsdebatten. Ett exempel är den omtalade succéfilmen *Hvidsten Gruppen* (2012), där martyriets centrala narrativa betydelse framgår redan av undertiteln – *Nogle må dø for at andre kan leve*.⁵ Filmen slutar med avrättningen i Ryvangen, efter att "de otte" har sjungit den välkända psalmen *Altid Frejdig når du går* (1867) med betoning på orden "Kæmp for alt, hvad du har kært, dø om så det gælder" – en strof som under kriget hade varit flitigt nyttjad i såväl motståndsrörelsens som de danska nazisternas medier.

Filmen om Hvidstensgruppen har följts upp med flera nya böcker om den danska motståndsrörelsen. En av de mer uppmärksammade våren 2012 var *De sidste timer*: en samling avskedsbrev och tillhörande kortbiografier över mer än hundra avrättade motståndskämpar, inklusive "de otte" från Hvidstensgruppen. Boken var intressant nog en nyutgåva av ett verk som ursprungligen hade utkommit 1945, omedelbart efter andra världskrigets slut. Att dess tema var döden och det nationella martyriet betonades både i medierna och i det nyskrivna förordet av landets tidigare försvarsminister Søren Gade (2004-10). Exempelvis framhävde den sistnämnde boken som en hyllning till dem "som ofrede deres liv, længe før vi blev født, for at der stadig den dag i dag er et land, som hedder Danmark."⁶

Syftet med denna artikel är att skärskåda berättelsen om den patriotiska offerdöden och dess betydelse för skapandet av nationella identiteter i Danmark. Då ämnet är laddat bör det redan nu fastslås att fenomenet ingalunda är unikt för det danska fallet, tvärtom – många som forskat i nationalismens historia har slagits av dess besatthet vid död, våld och lidande.⁷ Åtminstone i den västliga kultursfären har villigheten att dö och lida för sitt land länge haft en särstatus bland patriotiskt berömliga handlingar. Ja, i själva verket är berättelsen om den patrio-

4 Claus Bryld & Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag 1998, s. 260ff.

5 Filmen blev en stor publikframgång och sågs av mer än 600 000 danskar på bara några veckor. Se <http://www.b.dk/kultur/600.000-har-set-hvidsten-film> (30/8 2012.)

6 *De sidste timer. Afskedsbreve fra frihedskæmperne 1943-1945. Forord af Søren Gade*. Köpenhamn: Kristeligt Dagblads & Frihedsmuseets Venners Forlag 2012, s. 5.

7 Se till exempel Michael Billig: *Banal Nationalism*. London: Sage Publications 1995, s. 1ff.

tiska offerdöden – *pro patria mori* – väsentligt äldre än nationalismen som sådan. Den har rötter i antikens grekiska stadsstater och började sammanflätas med kristendomen under korsfarartiden, då kyrkan utlovade syndernas förlåtelse åt korstågens deltagare och gjorde korsfarardöden till ett kristet martyrium.⁸ Såväl *patria*-begrepp som martyrkult övertogs med tiden av de europeiska furstestaterna, och i nordisk statspropaganda blev berättelsen om den patriotiska offerdöden – för Gud, kung och fädernesland – ett viktigt tema under den tidigmoderna periodens stormaktsuppgörelser.⁹

I samband med 1800-talets nationalistiska genombrott började hyllningarna av ”fallna patrioter” att kopplas ihop med berättelserna om *folk* och *nation*. Den amerikanske historikern George Mosse har visat hur de soldater som stupade i 1800-talets krig fick en status som ”helgon och martyrer” i ett slags världslig eller civil religion där nationalstaten stod i centrum. Med utgångspunkt i den mytologiserade soldatdöden – som Mosse kallar *the Myth of the War Experience* – renderades nationalstaten en andlig dimension och kunde föreställas som ett förbund mellan döda och levande.¹⁰ Kulmen av de fallna som nationens martyrer nådde sin kulmen under åren efter första världskriget, då berättelsen om den patriotiska offerdöden iscensattes offentligt genom mängder av ceremonier, monument och krigskyrkogårdar.¹¹

Andra världskrigets slut har ofta framhållits som en vattendelare i sammanhanget, åtminstone vad gäller europeiska förhållanden. Enligt Mosse var det inte längre möjligt att använda soldatdöden som nationalmytologiskt fokus efter 1945, eftersom kriget och militären hade förlorat sin heroiska lyster efter *Holocaust* och de amerikanska atombomberna över Japan.¹² Den danska historikern Ulf Hedetoft menar således att efterkrigstidens nationella ritualer och ceremonier blev föremål för en omfattande avmilitarisering, till fördel för manifestationer som i stället tog utgångspunkt i vardagens banala nationalism.¹³

Synen på andra världskriget som brytpunkt för den militaristiska nationalismen har kritiserats av andra historiker, bland andra britten John Hutchin-

8 Ernst Kantorowicz: "Pro Patria Mori in Medieval Political Thought", *The American Historical Review* 56 1951, s. 472ff.

9 Andreas Marklund: "The Manly Sacrifice. Martial Manliness and Patriotic Martyrdom in Nordic Propaganda during the Great Northern War, 1700-21". *Gender and History* 25:1 2013.

10 George Mosse: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press 1993 (1991), s. 7. För ett danskt perspektiv på det tidiga 1800-talet, se Thomas Lyngby: *Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*. Köpenhamn: Museum Tusculanum 2001, s. 81ff.

11 Till exempel Jay Winter: *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press 2000 (1995), s. 223ff.

12 Mosse, s. 222f.

13 Ulf Hedetoft: "Nationalism as Civil Religion and Rituals of Belonging before and after the Global Turn", i Margit Warburg & Brian Arly Jacobsen: *Holy Nations and Global Identities. Civil Religion, Nationalism and Globalisation*. Leiden: Brill 2009, s. 262.

son. Mosse var enligt Hutchinson alltför fokuserad på situationen i det besegrade Tyskland, därför missade han de heroiserande och delvis militaristiska inslag som levde vidare i krigsminneskulturen på andra platser i Europa.¹⁴ Förvisso ledde andra världskriget i många länder till en kompromettering av det politiska etablissemangen, men det hindrade inte utvecklingen av en krigets mytologi som istället hyllade *nationen* och befolkningen för dess patriotiska uppoffringar och hjältemod.¹⁵ Exempel på detta är den gaulistiska *Résistance*-myten i Frankrike och den brittiska mytologiseringen av *the Blitz*.¹⁶ Även Danmark kan anföras till denna grupp av länder. I sin omfattande studie av den danska krigsminneskultur som tog form efter andra världskrigets slut påpekar historikerna Claus Bryld och Anette Warring att det dominerande konstnärliga uttrycket var jämförelsevis "heroiserende og nationalt højstemt".¹⁷

I denna undersökning vill jag undersöka hur berättelsen om den patriotiska offerdöden har använts i Danmark från andra världskriget fram till våra egna dagar. Fokus vilar på det som på engelska kallas *public discourse*, det offentliga samtalet, i detta sammanhang definierat som en bred och medieburn samhälls- diskussion, avläsbar i såväl statsretorik och politisk debatt som populärpress och biofilmer. Angreppssättet är kulturhistoriskt och jag undersöker hur bärande ord och begrepp som *faldne*, *martyrer* och *offer* har använts till att bygga upp meningsskapande narrativa sammanhang som jag i analysen kallar *berättelser*.

Slutligen bör det påpekas att ämnet som sådant oundvikligen kommer att föra mig in i den laddade danska debatten om ockupationstiden och dess efterliv som kollektivt minne.¹⁸ Emellertid är det inte ockupationstiden i sig som står i fokus, utan martyriets betydelse för den danska identitetsformeringen.

DÖDEN OCH NATIONEN I FORSKNINGEN

Den internationella forskningen om nationella identiteter visar att det föreligger ett nära samband mellan död i krig och framväxten av det nationella, oavsett om man studerar de institutionella eller mera känslomässiga dimensionerna av

14 John Hutchinson: "Warfare, Remembrance and National Identity", i Athena S Leoussi & Stephen Grosby: *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*. Edinburgh: Edinburgh University Press 2007, s. 44.

15 Ibid., s. 50f.

16 Den franska mytbildningen omkring andra världskriget undersöks grundligt och auktoritativt i Henry Rousso: *Le Syndrome de Vichy de 1944 à Nos Jours*. Paris: Seuil 1990 (1987). För det brittiska fallet, se exempelvis Angus Calder: *The Myth of the Blitz*. London: Pimlico 1992.

17 Bryld och Warring: *Besættelsestiden*, s. 263

18 För en uppdaterad redogörelse för debatten och dess huvudpositioner, se Uffe Østergård: "Swords, shields or collaborators? Danish historians and the Debate over the German Occupation of Denmark", i Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling, *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited*. Lund: Nordic Academic Press 2011.

processen.¹⁹ I sin berömda *Imagined Communities* brottas socialantropologen Benedict Anderson med frågan om hur nationalismen under de senaste 200 åren har kunnat förmå "so many millions of people" att inte bara döda utan även låta sig dödas för nationen.²⁰ Hans förklaring är att nationalismen har övertagit vissa grundläggande existentiella och meningsskapande funktioner från de gamla världsreligionerna. Liksom exempelvis kristendomen och islam har den en förmåga att ge mening åt tillfälliga skeenden genom att förläna dem ett högre ändamål – "to turn chance into destiny."²¹ En viktig del av detta är just förklarandet av döden, och här finner Anderson en väsentlig del av nationalstatens attraktionskraft som "föreställd gemenskap".

Berättelser om döden och dödbringande konflikter har således utvecklats till bärande beståndsdelar i nationalstatens mytologi.²² Hutchinson talar i sammanhanget om "institutionaliserade minnen av krig".²³ Med hänvisning till den prominenta nationalismforskaren Anthony D Smith framhäver han kriget som en av "the major contributors to the stock of collective myths and memories".²⁴ Genom hyllningar av soldater som offrat sig i krig har det skapats föreställningar om nationen som en allomfattande moralisk gemenskap som överskrider alla sociala och politiska klyftor. De amerikanska forskarna Carolyn Marvin och David W Ingle är inne på samma linje i sin uppmärksammade men kontroversiella *Blood Sacrifice and the Nation*. Soldatens död i krig utgör ingenting mindre än nationsbildningens innersta drivkraft, om vi ska tro Marvin och Ingle.²⁵ Nationen hålls samman genom patriotiska ritualer som hyllar "the sacrificed body of the citizen", därför menar de också att nationen kan definieras som "the shared memory of blood sacrifice, periodically renewed."²⁶

Flera forskare har kritiserat Marvins och Ingles studie som ensidig och aningen spekulativ, bland andra nämnda Hutchinson.²⁷ Inte desto mindre ger undersökningen ett intressant perspektiv på hur berättelser om död och förfädernas uppoffringar har kunnat användas integrativt i statssanktionerade ritualer till att

19 Till exempel Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård: *Den globala nationalismen. Nationalistatens historia och framtid. Andra upplagan*. Stockholm: SNS Förlag 2006 (1998), s. 172-183.

20 Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised Edition*. London: Verso 2006 (1991), s. 7.

21 Ibid., s. 12. Se även Lyngby: *Patriotisme*, s. 104f.

22 När jag i analysen använder mig av begreppen *myter* och *mytologi* har detta naturligtvis ingenting med falskt eller sant att göra. Myten ses istället som ett övergripande narrativt och kosmologiskt ramverk omhandlande nationens ursprung, framtid och innersta beskaffenhet.

23 Hutchinson: *Warfare*, s. 46.

24 Ibid., s. 47.

25 Carolyn Marvin & David W Ingle: *Blood Sacrifice and the Nation. Totem Rituals and the American Flag*. Cambridge: Cambridge University Press 1999, s.1.

26 Ibid., s. 4.

27 Hutchinson: *Warfare*, s. 45f.

sammanfläta medborgarna i föreställda gemenskaper. I en artikel om nationalismen som "civil religion" beskriver Ulf Hedetoft hur de nya nationella ritualerna under 1800-talet ofta tog utgångspunkt i kristendomens symbolspråk, inte minst berättelsen om den allsmäktiga fadern som offrar sin son för mänsklighetens fromma. I den nationalmytologiska versionen var det emellertid staten som trädde in i rollen som fadern (Gud), medan medborgarna föreställdes som de ofervilliga söner.²⁸

Men hur har detta tagit sig ut i Danmark? Hedetoft skriver i en annan artikel att landet i modern tid har präglats av en "mentality of defeat".²⁹ Efter de stora militära nederlagen 1814 och 1864 utkristalliserades en säregen nationell mytologi där kriget och det militära i allt väsentligt kom att stå för något odanskt, i första hand relaterat till Tyskland och sydgränsen. Det nationella identitetsskapandet har istället kretsat omkring föreställningar om danskheten som fredlig och moraliskt överlägsen – en självbild som på ett mer eller mindre systematiskt sätt har kontrasterats mot det "krigiska" tyska grannlandet.³⁰ I sammanhanget bör det påpekas att Hedetofts artikel är från början av 1990-talet, några kritiska år innan "den aktivistiske udenrigspolitik", men den pekar ändå på ett viktigt spår i forskningen om dansk nationell identitet.³¹ Flera undersökningar framhäver fredlighet och nationell konsensusanda som centrala för den danska självbild- en, ofta kombinerade med en självförhärlikande "litenhet" i förhållande till Tyskland och andra stormakter.³² Ett viktigt identitetsskapande fokus har i sammanhanget varit enväldets fall och *Grundlovens* antagande (1848-49): ett maktskifte som till skillnad från i många andra länder kunde genomföras utan revolution eller blodsspillan.³³ Och vid *Grundlovsdage* och andra nationella manifestationer är det inte ovanligt med hänvisningar till NFS Grundtvigs *Langt Højere Bjerger/Danmarks trøst* (1820) där kriget beskrivs som en löjlig stormaktslek, medan danskheten kopplas till det stilla och jordnära: "Vi er ikke skabte til højhed og blæst, ved jorden at blive, det tjener os bedst".

28 Hedetoft: *Nationalism*, 2009, s. 254f.

29 Ulf Hedetoft: "Mentalities of War in three EC Countries." *Journal of Peace Research* 1993, s. 291f.

30 Ibid., s. 292.

31 Mer om den aktivistiska utrikespolitiken och dess identitetsskapande betydelse längre fram i artikeln.

32 Historikern Uffe Østergård beskriver "humble assertiveness" som ett kärnelement i den moderna danskheten. Se Uffe Østergård: *Peasants and Danes. Danish National Identity and Political Culture*. Århus: Centre for Cultural Research, 1990, s. 19. Se även Inge Adriansen: *Nationale symboler i Det danske Rige 1830-2000. Bind II: Fra undersætter til nation*. Köpenhamn: Museum Tusculanum 2003, s.296-308.

33 Visserligen blev det inbördeskrig i Slesvig-Holstein, men själva maktskiftet i huvudstaden var fredligt och oblodigt. I minneskulturen omkring *Grundlovsdagen* har detta utvecklats till en berättelse om "en særlig dansk konsensustradition". Se Anette Warring: *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejringer gennem 150 år*. Århus: Århus Universitetsforlag 2004, s. 228.

I denna undersökning hoppas jag kunna visa att krig och i synnerhet dödsfall i krig i perioder också har utgjort ett fokus för den nationella identitetsformeringen i Danmark. Grundtvig skrev även krigsförhärlikande visor och som flera tidigare historiker betonat har krigsminneskulturen omkring andra världskriget fått en framträdande position i det danska offentliga rummet.³⁴ En viktig fråga för undersökningen blir således hur berättelsen om den patriotiska offerdöden har samspelat med ett identitetsskapande som istället framhäver fredlighet, konsensusanda och vilja till kompromisser.

KAMPEN OM DE FALLNA UNDER ANDRA VÄRLDSKRIGET

Berättelsen om den patriotiska offerdöden florerade i Danmark under de mörka åren 1940-45, och det var inte bara väpnade ytterlighetsgrupper som förhärlikade det nationella martyriet. Det ädla och föredömliga i att *dø for fædrelandet* framhävdes även i bredare sammanhang som radiosändningar, sångböcker, officiella minnesceremonier och nationella dagstidningar.

En nyckelfras när berättelsen tillämpades i praktiken var att det aktuella dödsfallet inte hade varit "forgæves". Ett martyrium skapades genom att någons bortgång begåvades med ett högre ändamål. Detta i sin tur byggdes upp genom referenser till religionen, historien och olika former av nationella värderingar, ofta kopplade till den danska flaggan.³⁵ Paralleller till tidigare danska krig var vanliga, i synnerhet de slesvig-holsteinska under 1800-talet. Ett exempel är minnesceremonierna över de danska soldater som stupade den 9 april 1940 när Danmark angreps av Nazityskland. Flera dagstidningar och veckotidningar som *Billedbladet* hade långa reportage om de känsloladdade ceremonierna, med bilder av flaggparader och flagginsvepta kistor. Talen till de döda återgavs i citat- eller referatform, ofta med ett framhävande av det centrala ordet *offer*. Till exempel kunde man på förstasidan av *Politiken* läsa att de döda soldaterna fick med sig "en inderlig Tak for det Offer, de bragte Fædrelandet".³⁶ *Berlingske Tidende* citerade delar av den predikan som sockenprästen i Kliplev – där flera av soldaterna hade stupat – hade hållit vid en av begravningsceremonierna. Gravtalet tog utgångspunkt i Nya Testamentets 1 Pet 4:19 om att de som lider "efter Guds vilja" skall överlåta sina själar åt "den trofaste Skaparen". Som avslutning användes en strof ur Grundtvigs *Det var en sommermorgen* (1850) – ett citat som blev återgivet i sin helhet i tidningen:

34 Se inte minst Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, men även Inge Adriansen: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, Mindesmærker og Mødesteder*. Köpenhamn: Museum Tusculanums Forlag 2010, s. 123-137.

35 Se även Andreas Marklund: "Under the Danish Cross. Flagging Danishness in the years around World War II." *Scandinavian Journal of History* pp. 38:1 2013, s. 89-110.

36 *Politiken*, 12/4 1940: "Mindehøjtideligheder for de faldne danske Soldater".

Guds Fred med vore Døde i
 Danmarks Rosengård,
 Guds Fred med dem, der bløde
 af dybe Hjertesaar.
 Vor Kærlighed med alle,
 de store og de små,
 som vilde stå og falde
 med Løven askegrå.³⁷

Sången som de högstämda orden stammade från var inte någon egentlig psalm, utan en krigsvisa som Grundtvig hade skrivit kort efter slaget vid Isted Hede – en blodig drabbning vars många fallna hade hedrats genom uppförandet av den så kallade *Istedløven* i Flensborg 1858-62.³⁸ När visan citerades 1940 kunde "Løven askegrå" sannolikt förstås som en hänvisning till detta minnesmonument, även om texten var äldre än skulpturen och ursprungligen anspelade på lejonen i det danska riksvapnet. Men oavsett hur *løven* tolkades i samtiden så framhävde gravtalet en tydlig linje mellan förfädernas offer i Danmarks namn och de soldater som hade stupat vid den tyska invasionen.

Såväl gränsstriderna som det aktuella gravtalet ägde rum i *Sønderjylland*, vilket också var den del av Danmark som hade bevittnat flest krig och oroligheter under 1800-talets nationsbyggande. Detta betonades i dramatiska ordalag när prästen i Kipleh höll sin likpredikan: "Denne Landsdel har gennem mange Aarhundreder drukket Blod af Mennesker, der kæmpede for deres Land".³⁹ Prästen formulerade ett positivt samband mellan det blod som hade spillts på de sydjylländska jordarna och kärleken till den danska nationen. Ja, *Sønderjyllands* våldssamma historia hade gjort "Landet dyrbarere for os", och de tretton fallna den 9 april var nu en del av ett större martyrpanteon som bidrog till att hålla nationen samman: "Også disse Mænds Blod er med til at knytte vore Hjerter til denne Landsdel."⁴⁰

Talet blev alltså återgivet i *Berlingske Tidende*, men ett sådant uttryckligt fokus på blod och blodsspillan var relativt ovanligt i de bredare medierna medan kriget ännu pågick. I motståndsgruppernas och de danska nazisternas publikationer var det däremot vanligt förekommande. I synnerhet de sistnämnda formulerade sig i ett språk som gjorde äkta danskhet till en fråga om att offra blod och liv för nationens fromma. Såväl 1800-talets krigshjältar som "de tretton" kom till användning i dessa identitetsskapande berättelser. En av ledargestalterna i nazistpartiet DNSAP, advokaten Holger Bryld, uttalade sig i nazitidningen *Fædre-*

37 *Berlingske Tidende*, 12/4 1940: "Seks faldne danske Soldater bisat".

38 Adriansen: *Erindringssteder*, s. 346ff.

39 *Berlingske Tidende*, 12/4 1940.

40 Ibid.

landet om behovet av att uppföra ett "ærestempel" för "heltene fra 9. April" på den plats "der blev vædet med vore pligttro Brødres Blod".⁴¹ Monumentet skulle vara av samma dignitet som dem "vore helte" från Dybbøl och Isted Hede hade fått, och Bryld drömde om att ungdomen här skulle lära sig "om Pligten mod Fædrelandet, om Offervilje och Heltemod."⁴²

Döden och lidandet under 1800-talets krig genomsyrade även den nationella danska sångskatten. Många av landets så kallade *fædrelandssange* stammade från tiden kring de slesvig-holsteinska krigen, och de ombesjög en dansk nationell identitet som uttrycktes genom död och uppoffringar på slagfältet.⁴³ Sångerna fick ånyo en starkt patriotisk laddning under ockupationstiden, då stora delar av befolkningen deltog i så kallade allsångsmöten där man visade sitt nationella – och antityska – sinne genom att sjunga och demonstrera sin respekt för Dannebrogen.⁴⁴ Periodens mest utbredda allsångsbok, *Dansk Folkesangbog – Udsendt paa Kong Christian Den Tiendes 70 Aars Fødselsdag 26. September 1940*, innehåller flera sånger som hyllar döden för fäderneslandet. En handfull exempel är de omförmälda *Guds Fred med vore Døde* och *Altid Frejdig når du går* samt *Slummer sødt i Slesvigs jord* (1850) – som innehåller de ofta citerade orden: "Skøn er Døden, som I fik, ingen skønnere der findes".⁴⁵ Många av dessa, inklusive den sistnämnda, sjöngs in på grammofon av den ytterst populära tenorsångaren Aksel Schiøtz, som under andra världskriget fick en status som "Danmarks stemme".⁴⁶

Överhuvudtaget var respekten för omkomna landsmän en viktig del av det offentliga samtalet i andra världskrigets Danmark. När kung Christian X höll sitt första radiosända nyårstal till nationen, den 1 januari 1941, var döden för fäderneslandet ett framhävt tema:

I denne stund går mine tanker til dem, som i det forløbne år haver mistet deres kære, som satte deres liv til i fædrelandets tjeneste [min kursivering], der være sig til lands som til vands. I dyb ærbødighed ærer jeg deres minde, og den indsats disse mænd have gjort vil til fjerne tider minde om at de ofrede deres liv som fædrelandets værdige sønner.⁴⁷

41 *Fædrelandet*, 17/11 1940: "Heltene fra 9. april må have et værdigt Minde-Kapel, hvor dansk Ungdom sætter Æresvagt".

42 Ibid.

43 För en genomgång av *fædrelandssangene* ur ett identitetshistoriskt perspektiv, se Adrian- sen: *Symboler*, s. 59-98.

44 Palle Roslyng Jensen: *Danskerne og besættelsen. Holdninger og og meninger 1939-1945*. Köpenhamn: Gads Forlag 2007, s. 116ff.

45 *Dansk Folkesangbog – Udsendt paa Kong Christian Den Tiendes 70 Aars Fødselsdag 26. September 1940*. Odense: Flensted's Forlag 1940, s. 81f.

46 Till exempel Roslyng Jensen: *Danskerne*, s. 115.

47 Talet kan höras online på <http://www.dr.dk/bonanza/radio/serie/begivenheder/kongelige.htm?AssetId=58655>. (30/6 2012). Det blev också citerat på framsidan av de stora danska

Kungens minnesord omfattade såväl de tretton omkomna danska soldaterna som de sjömän som hade gått förlorade i konvojer och liknande ute på de krigshärjade världshaven. Och nyårstalet var ingalunda den enda markeringen av offentlig respekt för dessa krigets offer, utan det organiserades mängder av minnesceremonier och särskilda gudstjänster som ofta uppmärksammades i landets medier.⁴⁸

Vilka konsekvenser hade detta för den nationella gemenskapen och identitetsformeringen i Danmark? Jo, för det första gjorde kopplingen till *fædrelandet* – detta ålderdomliga uttryck för nationen och det nationella – att det våldsamma slut som dessa människor hade mött i någon mån kunde förklaras eller i varje fall göras meningsfullt. Vi erinrar oss Benedict Anderssons tes: att en väsentlig del av nationalismens dragningskraft ligger i dess förmåga att förvandla tillfälligheter till meningsfulla skeenden, styrda av ett högre ändamål. Dödsfallen hade alltså inte varit "forgæves". Detta meningsskapande bör ha varit särdeles viktigt i förhållande till "de tretton", med tanke på stridernas traumatiska utfall – den danska kapitulationen. Berättelsen om den föredömliga döden för fäderneslandet gjorde det möjligt att dra fram något positivt även ur ett militärt nederlag, i kraft av soldaternas moraliska exempel.

Minst lika viktigt som förklarandet av döden var dock att döden i sin tur gav mening åt nationen. De osjälviska offren "i fædrelandets tjeneste" visade vid denna kritiska tidpunkt i historien att det fortfarande existerade ett Danmark därute; ett Danmark som det var värt att leva, kämpa och i värsta fall dö för. Fokuseringen på de döda stärkte kontinuiteten och känslan av sammanhang i det danska nationella rummet. Döda och levande blev del av samma berättelse, förenade i kärleken till fäderneslandet. Det var en gemenskap med usträckning i både tid och rum, och den manade till respekt för gångna generationer, i synnerhet de som offrat sig för nationens högre goda.

I ockupationsårens officiella statspropaganda – till vilken man bland annat kan räkna de kungliga nyårstalen och de kraftigt censurerade dagstidningarna – var denna föreställda gemenskap nära kopplad till kraven om sammanhållning och ett värdigt uppförande, vilket i första hand handlade om att inte agera på ett sätt som irriterade ockupationsmakten. I det omförmålda radiotalet uppfordrade kungen sina lyssnare till "obetinget samdrægtighed", och påminde dem om att uppträda "fuld ud korrekt, under de forhold hvorunder vi befinder os". Efter kungen övertogs mikrofonen av inrikesminister Knud Kristensen, som inskärpte betydelsen av nationell sammanhållning och att danskarna inte började dela upp sig i "stridende Interessegupper og kunstigt adskilte Klasser." Bägge talen fick stor uppmärksamhet i den regeringstroga dagspressen, bland annat skrev *Jyllandsposten* en samlande kommentar som framhävde att "ægte Landsmands-

dagstidningarna, se till exempel *Politiken*, 2/1 1941: "Kongens alvorsfulde Tale i Radioen til alle Danske".

48 Se till exempel *Nationaltidende*, 2/1 1940: "Gribende Mindehøjtid for 61 danske Søfolk".

kab og Fædrelandssind" handlade om att inrätta sig efter helhetens krav.⁴⁹ Alltså: genom att åsidosätta sina egna känslor och behov för den överordnade nationella gemenskapen, tjänade man den sak som "fædrelandets værdige sønner" hade dött för. Detta var också ett slags offer för fäderneslandet – och det var i förmågan att stå samman och hålla huvudet kallt som det genuint danska stod att finna.

Men samlingsregeringens tolkning av offret för fäderneslandet stod långt ifrån oanfäktad. DNSAP försökte vinna gehör för sin mer militanta version när partiet den 17 november 1940 organiserade en nationell minneshögtidlighet för de tretton stupade soldaterna. I huvudstaden inleddes ceremonin i Forumgallerian där partiledaren Frits Clausen hedrade de fallna som nutidens vikingar och kritiserade regeringen – "Aprilforbryderne" – som nu "vil have Eneret på at hædre dem, de sendte i Døden den 9. april."⁵⁰ Därpå marscherade ett tåg på flera tusen nazistsympatisörer till *Den lille Hornblæser* vid Rådhuspladsen – ett minnesmonument relaterat till de slesvig-holsteinska krigen – där partiledningen lade ned tretton kransar och tackade "dem, som med deres Blod vidnede, om Troen på Danmarks Evighedsværldi."⁵¹ Manifestationen väckte känslor över hela landet, och i Köpenhamn och flera mindre städer bröt det ut gatuslagsmål mellan nazister och upprörda åskådare. *Politiken* beskrev manifestationen som "en Besudling af de Faldnes Minde"⁵² och enligt *Jyllandsposten* gjorde nazisterna en grov "Fejlbetømmelse af dansk Mentalitet" när de försökte göra partipolitik av "de unge danske Soldater, som den 9. April faldt for deres Fædreland".⁵³

Nazisterna hade också egna martyrer som på grund av ockupationen och den tyska censurpolitiken även fick utrymme i de officiella medierna. När den danske SS-officeren Christian von Schalburg stupade på östfronten publicerade samtliga danska dagstidningar ett telegram från Ritzau som meddelade att ledaren för *Frikorps Danmark* hade "fundet Heltedøden på Østfronten".⁵⁴ Telegrammet citerade även den högste tyske representanten i Danmark, diplomaten Cecil von Renthe-Fink, som fastslog att "navnet von Schalburg vil leve videre som symbol på de Nordiske Folks samhörighed."⁵⁵ Von Schalburg hedrades vid en minneshögtid i Köpenhamn som uppmärksammades i både radio och tidningar. Den danske utrikesministern fanns med bland deltagarna och han uttryckte regeringens respekt för den fallne: "I den danske regerings navn nedlægger jeg denne Krans på en tap-

49 *Jyllandsposten*, 3/1 1941: "Samling om Folkets store Problemer".

50 *Fædrelandet*, 18/11 1940: "Den nationale Minde-Appel i Forum blev en gribende Mindehøjtid for vore Faldne".

51 Ibid.

52 *Politiken*, 18/11 1940: "Provokationerne maa høre op".

53 *Jyllandsposten*, 19/11 1940: "Gade-spektakler og Folkestyre".

54 Till exempel förstasidan av *Politiken*, 6/6 1942: "von Schalburg er faldet i Rusland".

55 Ibid.

per Mands bære.”⁵⁶ Ett genomgående tema i de många åminnelsetalen var framhållandet av von Schalburg som ”glødende Patriot” – en man som med nazistledaren Clausens ord hade eftersträvat ”at gøre en virkelig indsats for sit danske Folk”.⁵⁷ Martyrtemat utbroderades i nazisternas egna medier, där von Schalburg och andra omkomna SS-frivilliga gjordes till symboler för en kraftfull och urgammal form av danskhed som låg latent hos befolkningens manliga segment: ”Den Ånd og det Mod, vore Drengene udviste, slumrer hos alle danske mænd, men den blev vækket hos disse unge”.⁵⁸

Motståndsrörelsens omkomna fick däremot ingen martyrstatus i de officiella medierna. Orsaken var delvis den tyska censuren, men frånvaron handlade också om att det politiska etablissemangen länge behandlade motståndsgrupperna som kriminella orosstiftare.⁵⁹ Detta betyder emellertid inte att de dödade motståndskämparna blev fullständigt ignorerade i medielandskapet. Avrättningar av ”sabotører” och andra ”forbrydere” kunde bland annat användas som nazistisk skrämselpropaganda, vilket alltså blev fallet med den tidigare nämnda Hvidstensgruppen. Mordet på motståndssikonen Kaj Munk hamnade på framsidan av samtliga stora dagstidningar, men nyheten var placerad sida vid sida med mordet på en fiskhandlare i Slagelse – tillika medlem av ”det nationalsocialistiske Parti”. Texten om Munk i Ritzaus nyhetstelegram var sober och fåordig, utan associationer till vare sig motståndsrörelsen eller ockupationsmakten.⁶⁰

I de underjordiska motståndstidningarna, däremot, fick Munk närmast omedelbart en Kristusliknande martyrstatus. *Studenternes Efterretningstjeneste* publicerade en nekrolog med överskriften ”Kaj Munk – Om et Folk vil leve må nogen kunne dø”.⁶¹ Och i *De frie Danske* var större delen av januarinumret 1944 dedikerat åt mordet, bland annat innehöll det dikten ”Kaj Munk er dræbt” där sista orden lød: ”Blodet blev vort spor, men det skal frelse Danmarks dyre Jord.”⁶² Budskapet var att det spillda offerblodet skulle föranleda en intensifiering av motståndskampen och därigenom ”frelse” landet från tyskarna. Det våldsamma dödsfallet fick sålunda karaktären av ett ställföreträdande offer i biblisk bemärkelse – ett blodsoffer för hela nationens frälsning. Parallellerna till Kristus och offret på kor-

56 Mikkel Kirkebæk: *Schalburg – Den patriotiske landsforræder*. Köpenhamn: Gyldendal, 2008, s. 351ff.

57 *Fædrelandet*, 19/6 1942: ”Mindefesten for v. Schalburg blev ogsaa en Tak for den menige Frivilliges Indsats”.

58 *Jul i Norden*, december 1942: ”Paa Vagt for Danmark – Danske Drengene i det Germanske Vaabenfællesskab”. Bovrup: D.N.S.A.Ps Forlag, s. 8.

59 Till exempel Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen & Jakob Sørensen: *Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45*. Köpenhamn: Høst & Søn 2005, pp. 313ff.

60 ”Forfatteren, Pastor Kaj Munk, blev i Går opsøgt i sit hjem i Vedersø af fire Mandspersoner, der erklærede at være Myndighedspersoner, og at de havde til Opgave at anholde ham” Se till exempel *Politiken*, 5/1 1944: ”Kaj Munk myrdet”.

61 *Studenternes Efterretningstjeneste*, 17/1 1944, Meddelelse Nr. 114.

62 *De frie Danske*, januari 1944: ”Danmarks store søn – Kaj Munk”.

set var ofta explicita, vilket givetvis hjälptes av att den omkomne själv hade varit verksam som präst. Exempelvis publicerade *De frie Danske* en nyårspredikan av Munk från 1943, *Kristus og Danmark*, som med fokus på korset i de nordiska flaggorna manade till aktiv och skoningslös motståndskamp: "Før os, Kors i vort Flag, til at kæmpe på Linje med det lænkede Norge och det blødende Finland i Nordens Kamp mod den Ide, der er modsat alle vore".⁶³

Den kompromisslösa kampen för Danmarks befrielse var sensmoralen i berättelsen om Muncks martyrium. Genom att lovprisa hans patriotism och villighet att offra sig kunde motståndsmidierna göra hans död till ett föredöme: om danskarna i allmänhet vore mer som Munk skulle tyskarna snart vara utslängda ur landet. Även motståndsmän som dog med vapen i hand kunde användas som exempel på eftersträvensvärda hållningar. I en nekrolog över överste Svend Paludan-Møller – som omkom i en eldstrid med Gestapo – inflikade den ledande motståndstidningen *Frit Danmark* några allmänna rader om den patriotiska offerdöden:

Dagligt sætter danske Mænd Livet til i Kampen for Danmarks Frihed. Selv regner de det for en naturlig Sag, at modige Mænd gør deres Pligt, men vi ved, at Historien vil hædre dem med Navnet: Helte.⁶⁴

Historien skulle ge dem rätt och erkänna dem som hjältar, men för martyrer-na själva hade det bara handlat om en sak – plikten mot fäderneslandet. Berättelsen om den patriotiska offerdöden togs sålunda i bruk för att formulera och mana fram en militant och aktivistisk form av danskhet; en nationell identitet som krävde handling och en vilja till stora uppoffringar, även de som betalades med liv och blod.

Denna militanta syn på det nationella identitetsskapandet var intressant nog något som de kämpande motståndsgrupperna delade med sina fiender omkring DNSAP. Bägge sidor i konflikten fördömde samlingsregeringens passiva och konsensussökande linje som odansk och falsk, och dess användning av nationella symboler och berättelser – såsom kungahuset, flaggan och "de tretton fra den 9. april" – avfärdades som ett ytligt och cyniskt spel med befolkningens nationella känslor. I nazipressen blev den bredare danska patriotismen ofta förlöjligad med uttrycket "Knaphulsdanskere", efter de flaggformade märken med kungens monogram som många i landet bar på sina ytterkläder för att markera sin nationella inställning.⁶⁵ Liknande smädelser förekom i motståndspressen, till exempel tog

⁶³ Ibid.

⁶⁴ *Det illegale Frit Danmark*, Nr. 5 Augusti 1944: "En helts død". Köpenhamn: Gyldendal 1946, s. 389.

⁶⁵ Se till exempel *Nationalsocialisten*, 7/12 1940: "Uro indenfor Politiet": Häri konstateras bland annat att "Den lille Mand har bare at passe sin Alsang og sit Knaphulsflag – i modsat Fald er han en arg Landsforræder."

Frit Danmark avstånd från "alle sammenløbne, lunkne og statshovmodige, uden hensyn til, hvor nationale de er, naar det kun koster billige Ord".⁶⁶ För dessa grupper var den danska identiteten inte något som manifesterades genom "billige ord" eller flaggformade emblem. Nej, äkta patrioter visade sitt värde genom aktiv handling – och den handling som krävdes för att bevisa "et dansk sindelag" kom i stigande grad att baseras på våld och blodsoffer.

MARTYRKULT OCH ALIENERING

När den danska riksdagen återinvigdes efter ockupationen höll Christian X ett känsloladdat tal där han inledde med att citera den tidigare nämnda Grundtvigs-trofen: "Guds fred med vore døde, i Danmarks Rosengård."⁶⁷ Citatet är betecknande för stämningsläget i Danmark under den tidiga efterkrigstiden. De cirka 900 omkomna danska motståndskämparna hamnade i fokus för en offentlig martyrkult där både myndigheter och befolkning fick möjlighet att identifiera sig med motståndsrörelsen och dess självuppoffrande "frihedskamp". De östfrontsfrivilliga stämplades samtidigt som landsförrädare och trängdes ut i den kollektiva glömskan.⁶⁸

En kakafoni av starka och ofta motstridiga känslor genomsyrade det danska medielandskapet under sommaren och hösten 1945, liksom i många andra delar av det befriade Europa. Bilder, reportageserier och journalistiska kommentarer var sprudlande av glädje och tacksamhet till de allierade, men sida vid sida fanns häftiga yttringar av sorg, skam och hämndlystnad.⁶⁹ Majnumren av Danmarks största veckotidning *Billedbladet* har talande överskrifter som "Da Kongen atter kørte gennem København", "Landsforrædernes Regnskab", "I Fangelejrens Helvede" och "Solgt Landsmænds Liv for tyske Penge".⁷⁰ Under samma månad publicerade tidningen två dystra bildreportage om avrättningsplatsen i Ryvangen; en plats som enligt *Billedbladets* egen förutsägelse skulle bära vittne om "Fædrelandskærligheden og Troskabens Opopfrelse" i evärdlig tid.⁷¹ Den 29 maj 1945 öppnade tidningen med "En Sorgens Minde-Serie" om Hvidstensgruppens kärna, krögarfamiljen Fiil. Genom stämningsfulla bilder av livet på krogen byggde minnesartikeln upp en vemodigt heroiserande berättelse om stora offer och obefläckad danskhet: "Dansk var – og er – Hvidsten Kro, og dansk i Sind og Skind dens Beboere."⁷² Och med fokus inställt på den drabbade familjen bekräftades marty-

66 *Det illegale Frit Danmark*, Nr. 4 Juli 1943: "Folkets nationale Front", s. 61.

67 Bryld og Warring: *Besættelsestiden*, s. 280.

68 *Ibid.*, s. 261f.

69 Se även John T. Lauridsen: "Opgør og udrensning. De danske nazister efter befrielsen i 1945". *Den jyske historiker* 71 1995, s. 59–85.

70 *Billedbladet*, 8/5, 15/5 samt 29/5 1945.

71 *Ibid.*, 8/5 1945: "Den ukendte Valplads".

72 *Ibid.*, 29/5: "En Sorgens Minde-Serie".

riets högre mening: "Men de, der døde for at ryste det tyske, knugende Aag af Danmarks tyngede Skuldre, døde ikke forgæves."⁷³

Den 29 augusti 1945 organiserades en storslagen minnes- och begravningsceremoni i Ryvangen. 106 av de allt som 202 danskar som ockupationsmakten hade avrättat och grävt ned på platsen blev nu jordfästa på nytt i flagginsvepta kistor. Ceremonin backades upp med en nationell flaggdag och fick stor uppmärksamhet i medierna. Representanter för regeringen, motståndsrörelsen och de anhöriga lade ned kransar och höll tal till sina saknade som direktsändes i radion och återgavs i dagspressen.⁷⁴ Köpenhamns biskop höll en flammande likpredikan som med en inbäddad hänvisning till *Slumrer sødt i Slesvigs jord* hyllade det spillda offerblodet:

De fik den skønneste Død – Døden for Fædrelandet. Deres Hjerterblod randt i Danmarks Jord som et Offer for Danmarks Frihed. Nu tager Mor Danmark sine Sønner til sit Hjerter i Gravens Fred.⁷⁵

Den bibliska berättelsen om det renande sonoffret förstärktes här med 1800-talets nationalromantiska begreppsapparat. Särskilt notabel är personifikationen av nationalstaten, *Mor Danmark* – en kvinnlig pendang till det maskulina *Fædrelandet* som hade vunnit utbredning i tiden kring de slesvig-holsteinska krigen.⁷⁶ Det sjöngs också *fædrelandssange* från nationalromantikens gyllene era, och mineshögtiden avslutades med *Altid frejdig når du går* samt den nyskrivna *Danmarks Frihedssang (En vinter lang og mørk og hård)*.

Berättelsen om den patriotiska offerdöden blev nu allestädes närvarande i det offentliga rummet. Nästan alla danska städer och större samhällen fick minneslundar, femtemajstenar och andra monument som hyllade de omkomna motståndskämparna som nationalhjältar, vilket Bryld och Warring framhäver i sin undersökning. Och jämfört med andra europeiska länder var det dominerande estetiska uttrycket alltså både heroiserande och högtidligt nationalistiskt.⁷⁷ Många av monumenten hade inskriptionen "Faldet for Fædrelandet", ofta supplerat med citat ur de omförmälda fosterlandssångerna, i första hand stroferna "Kæmp for alt hvad du har kært, dø om så det gælder" och "Guds fred med vore døde, i Danmarks Rosengård".⁷⁸

Hyllningarna av motståndsrörelsen och den patriotiska offerdöden genomsytrade även populärkulturen i Danmark. Redan innan befrielsen hade det börjat utkomma så kallade sabotageromaner om kända motståndskämpar som riskade

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Se även Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, 297f.

⁷⁵ Citerat i *Politiken*, 30/8 1945: "Danmarks gribende afsked med Frihedskampens faldne".

⁷⁶ Se Adriansen: *Symboler*, s. 454ff.

⁷⁷ Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, s. 260ff.

⁷⁸ Ibid., s. 264-280.

livet för Danmarks befrielse, och under senhösten/vintern 1945 var det premiär för de första danska motståndsfilmerna: *Den usynlige Hær* (6/10) och *De røde Enge* (26/12). Den sistnämnda hade kvinotjusaren Poul Reichardts i huvudrollen som motståndsmannen Michael Lans, och även om hjälten överlever i filmen är döden för fäderneslandet ett viktigt tema. I en nyckelsscen ställs Lans inför frågan om eftervärlden kommer att tacka motståndsrörelsen, vilket ger anledning till en kortare filosofisk reflexion:

Nej, men jeg er også en dårlig patriot. Hver gang en af os dør, tvivler jeg på om det hele er ofret værd. Døden er jo total, uden håb. Når vi engang skal samles efter krigen for at feste til fredens ære, så må vi være blevet forbandet hårdkogte hvis vi ikke kom til at tænke på alle de andre, alle dem som ikke kom med. Der er jo egentlig dem, der arrangerer festen så glimrende for os.⁷⁹

På detta svarar gruppens ledare: "Jamen de får jo en værdig død, de bli'r jo helte!" – en förutsägelse som infrias i slutet av filmen då Lans vän och vapenbroder Dreyer ställs inför exekutionspatrullen i Ryvangen. Den dödsdömde frihetskämpen möter sitt öde med ett upphöjt lugn som bjärt kontrasterar mot det ynkliga slut som istället tillfaller filmens *stikker* (hulkande, bedjande, krälände). Som ett svar på huvudpersonens uttryckliga dödsångest bygger filmen alltså upp en mening åt *offret* genom visualiseringen av en heroisk hädanfärd. Och i pressen blev *De røde Enge* faktiskt mottagen som ett slags gravskrift över motståndskampens fallna. Två talande exempel är *Berlingske Tidende*, "En ægte og betagende Skildring af de Unge, som reddede Danmark",⁸⁰ och *Socialdemokraten*: "De røde Enge – Anden Juledags Bidrag til dansk Filmindustri Mindelund over danske Sabotører."⁸¹

Enligt Benedict Anderson finns det en föreställning om moralisk renhet kopplad till döden för nationen och hemlandet. Att dö för en förening eller ett politiskt parti har aldrig haft samma upphöjda status, då dessa baseras på frivilligt medlemskap och är kopplade till olika former av särintressen. Nationen föreställs däremot som något givet och naturligt, placerat över särintresset och den fria viljan. Ett dödsfall eller en liknande offerhandling som kan relateras till nationens namn får sålunda karaktären av något ödesbestämt och moraliskt oantastligt.⁸² Berät-

79 Jag har studerat den DVD-version av *De røde Enge* som Scanbox Entertainment har utgivit i samarbete med ASA Film. Därutöver har jag konsulterat det originalmanuskript som förvaras på Det danske Filminstitut: *De røde Enge: Drejebog ved Lech Fischer efter Ole Juuls Roman af Samme navn*, DTO 64/b.

80 *Berlingske Tidende*, 27/12 1945. Recensenten var översvallande positiv, liksom de flesta av sina kollegor, och utformade sin text till en hyllning av den idealistiska och offervilliga danska ungdomen – "en ungdom, som ikke blot er rede til bombastisk handling, men som handler ledet af haab og trang til at realisere idealer."

81 *Socialdemokraten*, 27/12 1945.

82 Andersson: *Imagined*, s. 144. Besynnerligt nog drar Andersson inga paralleller till det religiösa martyriet, men det gör å andra sidan Kantorowicz och Mosse i sina anförda arbeten om

telsen om den patriotiska offerdöden utgjorde därför ett utmärkt utgångsläge för smidandet av nya nationella myter och berättelser – något som den förödmjukade danska nationalstaten var i stort behov av efter 4-5 maj 1945. Många danska historiker har visat hur den så kallade konsensusmyten blev det dominerande ramverket för efterkrigstidens berättelser om Danmark under ockupationstiden.⁸³ Myten lade vikt på den nationella enigheten – mellan myndigheter, motståndsrörelse och befolkning i stort – i den gemensamma överlevnadskampen mot nazismen och tyskarna. Martyrkulten var en viktig komponent i denna nya nationella ursprungsmyt, då den skapade en form av retroaktiv förbindelse mellan "frihedskampen", de överlevande och Danmark som idé och överordnad gemenskap.⁸⁴ I hyllningarna av de döda och den offervilliga ungdomen – "de unge, som reddede Danmark" – kunde vanliga danskar, politiker och myndighetspersoner sluta sig samman och känna närhet till nationen i dess delvis transcendent och religiösa existensform. Den gemensamma respekten för de döda landsmännen kunde också fungera som ett incitament till att begrava gamla konflikter och oförätter. Blicken riktades istället framåt, mot den framtid som martyrerna hade tillförsäkrat nationen: "De ofrede deres Liv, for at vi skulde leve" och "[de] gav sig selv, for at Danmark og Danskerne kunde leve i Frihed" är varianter på ett uttryckssätt som var vanligt i medierna under sommaren och hösten 1945.⁸⁵

Efterkrigstidens martyrkult hade även betydelse för Danmarks internationella renommé. Dödsoffren bevisade nämligen på ett handgripligt sätt att det hade förekommit ett antinazistiskt motstånd under ockupationstiden, trots den kontroversiella samarbetspolitiken. Denna aspekt av den patriotiska offerdöden kan exemplifieras med en recension av *De røde Enge* i den kommunistiska *Land og Folk*. Tidningen – som hade en bakgrund i den underjordiska motståndspresen – var ytterst tillfreds med dramatiseringen av motståndskampen och betonade att det var "en Film, som vi virkelig kan være bekendt at vise udenfor Danmarks Grænser. En Film, der kan fortælle andre Nationer lidt om Kampen og dens Vilkaar herhjemme."⁸⁶ Således framstår det helt och fullt logiskt att *De røde Enge* representerade Danmark vid den återuppväckta filmfestivalen i Cannes, där den hösten 1946 vann det stora jurypriset.⁸⁷

Men det var inte alla danskar som accepterade martyrkultens premisser. I en radiointervju i augusti 1945 fördömde den socialdemokratiske riksdagspo-

"pro patria mori" och *the Myth of the War Experience*.

83 Østergård: *Swords*, s. 36.

84 Se även Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, s. 289.

85 Det första citatet är saxat ur *Politiken*, 30/8 1945: "Danmarks gribende Afsked med Frihedskampens Faldne"; det andra från *Berlingske Tidende*, 30/8 1945: "Danmarks store Mindedag for dem, der ofrede Livet".

86 *Land og Folk*, 27/12 1945: "Filmen om Modstandskampen og dens Vilkaar".

87 Se posten om *De røde Enge* i *International Movie Database*: <http://www.imdb.com/title/tt0038043/> (28/8 2012.)

litikern Hartig Frisch de så kallade *stikkerlikvideringerne* som regelrätta mord och beklagade att det hade skett en "ulykkelig Forraaelse" av dansk mentalitet under ockupationstiden. Några dagar senare tillade han i en tidningsintervju: "Det var slet ikke denne Mordserie, der sikrede Danmarks Frihed".⁸⁸ Kommentarna väckte ett offentligt ramaskri och Frisch blev föremål för hätska anklagelser i alltifrån *Land og Folk* till högkonservativa *Nationaltidende*. Berättelsen om den patriotiska offerdöden stod i centrum för skandalen. Genom att offentligt uttrycka tvivel om det heoriska i motståndskampen – ja, ifrågasätta om den överhuvudtaget hade varit meningsfull – hade Frisch lyckats underminera den moraliska renhet som berättelsen krävde för att fungera som gemensamhetsskapande nationalmyt. Därför blev han också utträngd ur det offentliga rummet.⁸⁹ Då Frisch hade gjort sig känd som passionerad antinazist var det svårt att utmåla honom som landsförrädare, men i många medier förvandlades han till själva sinnebildens av ett passivt och opatriotiskt medborgarskap. I *Land og Folk* kunde man läsa att den akademiskt lagde socialdemokraten hade ägnat ockupationstiden åt "det i hans Øjne mindre farefulde Studium af den græske Oldtid". Han hade njutit frukterna av "andres Indsats, Offervilje og Mod", men själv hade han inte ens "ofret sit Skæg".⁹⁰

Det bör också påpekas att den patriotiska hjältedöden hade en explicit manlig könskodning. Under ockupationstiden hade detta varit särskilt framhåvt i de nazistiska medierna, där villigheten att offra livet för Danmark kopplades ihop med maskulina krigardygder och egenskaper såsom fysisk styrka, virilitet och ära.⁹¹ Efterkrigstidens retorik var mindre bombastisk, men berättelsen om martyriet var i huvudsak uppbyggd av maskulina uttryck som "danske mænd" och "fædrelandets sønner".⁹² Även i sammanhang där det ingick kvinnliga motståndskämpar bland de hedrade var språkbruket i maskulinum. Exempelvis var det en kvinna bland de 106 återbegravda "patrioterne" i Ryvangen, ändå dominerades begravningstalen likaväl som medierapporteringen av könsspecifika formuleringar som "et sidste Farvel til de Mænd der gav deres Liv for at bevare vores Lands Frihed".⁹³

Könskodningen av martyriet bör delvis betraktas i ljuset av de köns- och familjekonservativa tendenser som präglade europeisk politik och samhällsdebatt

88 *Politiken*, 28/8 1945: "Hartvig Frish udtaler sig skarpt imod Stikker-Likvideringerne".

89 Bundgård Christensen, Lund, Wium Olesen & Sørensen: *Besat*, s. 686.

90 *Land og Folk*, 30/8 1945: "Dødsklodderne kimer igen".

91 Se det ovan anförda minnesreportaget i *Jul i Norden* 1942: "Paa Vagt for Danmark", s. 4-17.

92 Könskodningen i krigsminneskulturen noteras även av Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, s. 290f.

93 Citat från *Politiken*, 29/8 1945: "Hele Danmark mindes Frihedskampens Faldne". Den enda talaren i Ryvangen som explicit hyllade den kvinnliga motståndskampen ("disse danske Mænds og denne danske Kvindes Arbejde og Død") var intressant nog Valborg Hammerich, som också var den enda kvinnan i talarstolen.

i perioden omedelbart efter andra världskriget.⁹⁴ Men det manliga låg också in-
 kapslat i själva begreppsapparaten. Det centrala begreppet *fædreland* – *patria* –
 hade starka historiska kopplingar till militären och den europeiska fursterollen,
 och de föreställda *fäderna* i fäderneslandet hade länge dominerats döda kungar
 och manliga krigare. Kvinnorna hade istället fått sekundära och inte sällan ano-
 nyma roller som personifikationer av hemmafronten och det som männen skulle
 försvara.⁹⁵ Dessa kvarlevor hängde med i efterkrigstidens martyrkult, dock kan
 kvinnorollen i denna föreställda gemenskap varken beskrivas som passiv eller
 anonym. Snarare föreställdes danskorna som ett slags nationella stödtrupper,
 baserade i hemmet men kopplade till martyriet genom att aktivt stödjade sina kämp-
 pande män. I *De røde Enge* spelas denna roll av filmhjältens fästmö Ruth, som
 utan att personligen involvera sig i kampen fungerar som hans förtrogna och
 emotionella drivkraft – ”Han sørger ikke for sin egen Skyld, men for den Kvin-
 de, han elsker”, som en av nyckelscenerna beskrivs i filmmanuskriptet.⁹⁶ Press-
 sen nickade igenkännande till Ruth, och *Berlingske Tidende* poängterade att ”ne-
 top saadan var mange av Modstandskampens Kvinder, der havde det tunge Job at
 side hjemme og vente.”⁹⁷

Kvinnornas huvudsakliga funktion i martyrkulten var således att förkroppps-
 liga och ge röst åt hemmafronten. Inga spelade denna roll så övertygande som
 änkor och de berövade mödrarna. Det var tradition att någon av ”de faldnes
 mødre” höll tal till vid minneshögtiderna i Ryvangen. I augusti 1945 fick mot-
 stånds kvinnan Valborg Hammerich äntra talarstolen i egenskap av moder till en
 dödad motståndsmann, och när den så kallade *Mindelunden* skulle invigas 1950
 fylldes funktionen av mamman till den avrättade Kim Maltke-Bruun. Bland de
 änkor som figurerade i mediernas minnesreportage fanns *kromuttern* på Hvid-
 stens kro, Gudrun Fiil – ”Hun blev bøjet, men lod sig ikke knuse”⁹⁸ – och *enke-
 oberstinden* Ragna Paludan-Müller. Den sistnämnda intervjuades i *Nationaltiden-
 de* i samband med minneshögtidigheterna 1950, och hon uttalade sig här om sin
 makes drivkrafter: ”Min Mand og jeg var gift i 34 Aar, og jeg vidste han elskede
 vore Børn og mig. Men før os kom naturligvis Fædreland og Ære.”⁹⁹ Alltså: famil-
 jekärleken var viktig, men kärleken till fäderneslandet slog högre – och ingen kär-
 lekshandling var högre och ädlare än den frivilliga offerdöden för Danmark.

94 För efterkrigstidens ”back-lash” i en europeisk kontext, se Mark Mazower: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. New York: Vintage Books 2000 (1998), s. 268f.

95 Andreas Marklund: ”Bocken, räven och dygdiga damen. Könsmetaforer i svensk-dansk pro-
 paganda under Stora nordiska kriget”. *Historisk Tidsskrift* 2005:1, s. 97-104.

96 Originalmanuskript: *De røde Enge: Drejebog ved Lech Fischer efter Ole Juuls Roman af Samme Navn*, DTO 64/b, Det danske Filminstitut.

97 *Berlingske Tidende*, 27/12 1945: ”En ægte og betagende Skildring af De Unge, som reddede Danmark.”

98 *Billedbladet*, 29/5 1945: ”En Sorgens Minde-Serie”.

99 *Nationaltidende*, 5/5 1950: ”Jeg har aldrig tænkt på, at Tabet kunde være undgaaet”.

1950 var alltså året för den officiella invigningen av *Mindelunden* i Ryvangen, då Aksel Poulsens minnesskulptur över de fallna blev avtäckt i regeringens och kungafamiljens närvaro. Monumentet har en *pietà*-liknande komposition där nationen i form av en sörjande mor sitter med en fridfull död yngling i skötet. Som många historiker har noterat tidigare var detta ett monument som framhävde sorg och saknad snarare seger och heroiska bragder – något som faktiskt blev kritiserat i medierna.¹⁰⁰ Redan 1945 hade *Modstandsbevægelsens Kunstnerlige Udvalg* klagat i ett brev till regeringen att skulpturidén missade det centrala i berättelsen om de fallna, nämligen "at Døden her betød Bevægelsens og Folkets Sejr".¹⁰¹ Inte desto mindre utgjorde det nationella martyriet det centrala elementet i monumentet, accentuerat genom en inhuggen dikt av Kaj Munk: "Drenge I Drenge som døde, I tændte for Danmark i dybeste Nød, en lysende Morgenrøde." Trots att den militära heroismen var frånvarande blev dödsfallen inplacerade i en berättelse om patriotisk offerdöd genom kopplingen till hoppet och nationens framtid.

Detta pekar mot en viktig tendens i berättelsen om martyriet och offret för Danmark under 1950- och 1960-talen. Begrepp som *fædreland*, *blod* och *ære* to nades ned, och istället började offren att relateras till bredare och mer abstrakta ideal som frihet, rättvisa och mänsklighetens frigörelse. Statsminister Hans Hedtofts invigningstal i Ryvangen 1950 är symptomatiskt: "Vi er et Folk, der elsker Friheden og vil hævde vor nationale Ret, og vi står i evig Taknemligheds-Gæld til dem, der gik ud i forreste Linie i Kampen for vor Frihed og Ret!"¹⁰²

Frihetsbegreppet hade naturligtvis även ingått i martyrkulten under den tidigare efterkrigstiden, men då hade det i första hand handlat om återställandet av Danmarks nationella suveränitet. Vid tiden omkring högtidligheterna 1950 hade frihetsbegreppet utvidgats och fått nya internationella och ideologiska innebörder. *Socialdemokraten* skrev i en ledarkommentar att "frihedskampen" gick vidare som en kamp för "udvidelse af frihedens begreb, for en underbygning af demokratiet økonomisk, socialt og kulturelt."¹⁰³ I linje med detta framhöll tidningen att minnesceremonierna inte bara gällde "vore egne faldne" utan i lika hög grad "de millioner, hvis kampe og ofre gjorde ende på det nazistiske tyranni." Således lyftes motståndsrörelsens döda upp i ett bredare europeiskt sammanhang, i första hand definierat som ett USA-stöttat samarbete inom ramarna för "Atlantpagten" (NATO) och Marshallprogrammet.¹⁰⁴ Inplacerade i denna nya kontext bevisade martyrerne att Danmark hörde hemma i den "fria" (västliga) delen av världen, och att landet var redo att ta sitt "ansvar" som medlem av det nya moraliska världssamfundet. När statsminister Jens Otto Krag höll minnestal vid tjugårsju-

100 Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, s. 275f.

101 Citerat i Ibid. Se även Adriansen: *Erindringssteder*, s. 126.

102 Citerat i exempelvis *Berlingske Tidende*, 5/5 1950: "Vi staar i evig Taknemligheds-Gæld til dem, der gik ud i forreste Linie."

103 *Socialdemokraten*, 5/5 1950: "Fem år".

104 Ibid.

biléet 1965 refererade han följaktligen till FN och Danmarks ansträngningar för "at fremme fredens og udviklingens muligheder".¹⁰⁵

Fred och frihed blev successivt allt viktigare i retoriken omkring minneshögtiderna, dock fanns det inte någon konsensus om hur begreppen skulle tolkas. Precis som *Socialdemokraten* skrev *Land og Folk* att frihetskampen gick vidare, men i den kommunistiska versionen handlade denna om "en stadigt voksende modstandsvilje mod den nye, den kolde, den amerikanske besættelse".¹⁰⁶ Genom dunkelt hotfulla hänvisningar till "regnskabens dag" och "den endelige 5. maj – Danmarks egentlige befrielse" försökte tidningen appellera till den mer militanta och aktivistiska form av danskhed som nazisterna och motståndsrörelsen hade hyllat under ockupationstiden.

Den militanta tonen i *Land og Folk* var annars ganska sällsynt i berättelserna om de döda. Förvisso kunde nationalkonservativa medier utnyttja minneshögtiderna till att påminna om behovet av ett starkt försvar, men generellt var tendensen att martyrerna pacificerades och gjordes till exempel på överordnade frihetsvärderingar och civila medborgardygder.¹⁰⁷ Framställningen av ockupationstidens döda som "faldne krigere" fick i stigande grad konkurrens av en alternativ version där de i första hand framställdes som just precis offer – oskyldiga och i allt väsentligt icke-militära offer för nazismens terror. Koncentrationslägerfångar och andra civila dödsoffer blev gradvis allt viktigare vid sidan av motståndskämparna. 1950 invigdes *Den ukendte koncentrationslejrings graves grav* i Köpenhamn, och i det invigningstal som flera av tidningarna refererade blev de döda lägerfångarna hyllade som martyrer – "I har lånt os jeres liv, vi står i gæld."¹⁰⁸ Flera inslag i den uppmärksammade ceremonin följde martyrkultens etablerade liturgi, bland annat sjöng man *Alltid frejdig når du går* – presenterad i *Socialdemokratens* referat som "den salme, der er blevet symbolet for frihedskampens døde."¹⁰⁹ Samtidigt betonade det omförmälda invigningstalet att lägerfångarna hade dött för något som var större än fosterlandet: "Måske udførte I en bedrift. Men I udsatte jer ikke bare for at dø for jeres land. I forsvarede menneskeheden mod en onskab der truede hele verden."

Femton år senare, vid tjugårsjubiléet 1965, organiserades en återförening med över 1 000 överlevande koncentrationslägerfångar i *Frøslevlejren*. Begi-

105 Talet sändes på både radio och tv, tillsammans med de övriga festligheterna. Det refererades även i flera av tidningarna, även om det inte fick samma uppmärksamhet som tidigare. Se exempelvis *Berlingske Tidende*, 5/5 1965: "4. maj festene landet rundt".

106 *Land og Folk*, 5/5 1950: "Fem år efter".

107 Enligt Bryld och Warring fungerade de döda motståndskämparna som ett slags "stand-ins" för de danska soldater som inte var med i slutstriden mot Nazityskland, men detta tycks i första hand ha gällt den tidigare efterkrigstiden. Se Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, s. 286f.

108 Se exempelvis *Socialdemokraten*, 5/5 1950: "Da flammen tændtes ved Helligåndskirken".

109 Ibid.

venheten blev en *media event* och i tidningarna kunde man bland annat läsa hur Dannebrogen hissades över det tidigare koncentrationslägret – ”oven i købet på en ny flagstang”¹¹⁰ – och hur de församlade förenades i kramar och *fædrelands-sange*. Det berättades också om kransnedläggningarna i lägret, i åminnelse av såväl koncentrationslägrens döda som den lokale motståndsmannen Svend Paludan-Müller och den mördade svenska greven Folke Bernadotte – förknippad med både FN, Röda korset och de berömda ”vita bussarna”.¹¹¹

De civila dimensionerna av det patriotiska offret tecknades också upp i Frederik IX:s nyårstal. Under de första femton åren av kung Frederiks regeringstid stod offerbegreppet centralt i den kungliga retoriken, ofta kopplat till *genophbygningen* efter kriget. Inför 1950 talade han om de ”store Opgaver” som danskarna hade att lösa: ”Det kræver Ofre, fra forskellige sider, men de Ofre er ikke for dyrt betalt, når det gælder Fædrelandets Ve og Vel.”¹¹² Två år senare hedrade han dödsoffren vid den så kallade Holmenkatastrofen – då bland annat elva brandmän förlorade livet – och framhävde deras minne som ett föredöme för befolkningen: ”Lad disse være et lysende Eksempel på Pligtfølelse og Uforfærdethed. Maatte disse Egenskaber altid findes i vort Folk”.¹¹³ Normen var emellertid att offerbegreppet tillämpades i en mer överförd bemärkelse, liksom att *fædrelandet* gav plats för modernare och mer civila begrepp som *fællesskab* och *samfund*. Dessutom fanns det en tydlig tendens att förbinda *offret* med Danmarks internationella ansvar. Kungen poängterade 1951 att ”vi” måste ”påtage os de Ofre og Afsavn, som Sikringen af Freden kræver”¹¹⁴ – med hänvisning till det danska medlemskapet i NATO. Och i samband med Kongokrisen i början av 1960-talet talade han om FN:s utsända som ett slags fredens martyrer:

Det betydningsfulde arbejde for fred og tryghed i verden, som udføres af De forende Nationer, led et smerteligt tab ved generalsekretær Dag Hammarskjølds død. Mange andre har i det svundne år sat livet til i FN's tjeneste. Gid disse ofre ikke må være bragt forgæves.¹¹⁵

Det är notabelt att svensken Dag Hammarskjöld var det enda dödsoffer som nämndes vid namn, medan övriga blev hedrade med ett svepande och nationslöst ”Mange andre”. Faktum är att flera danska soldater gick förlorade i FN-tjänst under de åren – i Kongo, Cypern och på Gazaremsan – men dessa dödsfall fick ingen

110 *Aktuelt*, 6/5 1965: ”1000 fanger igen i Frøslev-lejren”.

111 *Ibid.*

112 Radiosänt nyårstal som reciterades i sin helhet i samtliga större tidningar. Se exempelvis *Jyllandsposten*, 2/1 1950: ”Ryg mod Ryg kan vi naa et Resultat”.

113 Till exempel *Berlingske Tidende*, 2/1 1952: ”Kongen minder om, at Fællesskab giver Styrke”.

114 *Jyllandsposten*, 2/1 1951: ”Vi vil holde Haabet højt, selv om det ser mørkt ud”.

115 *Ibid.*, 2/1 1962: ”Et udvidet Fællesmarked vil faa stor betydning”.

särskild uppmärksamhet i de kungliga nyårstalen. Själva FN-arbetet var annars ett viktigt tema och det framhävdes explicit som en källa till stolthet, men soldatdöden var i allt väsentligt ett icke-ämne – och de fallna FN-soldaterna kom aldrig att användas som patriotiska föredömen.

Oviljan att heroisera de döda FN-soldaterna är betecknande för utvecklingen i de identitetsskapande berättelserna. Hammarsköljds namn blev en del av gatubilden i Köpenhamn och flera andra städer, men de omkomna FN-soldaterna fick inget minnesmonument under hela efterkrigstiden.¹¹⁶ De passade helt enkelt inte in i den nya nationella självbilden. Precis som i Sverige började det danska FN-engagemanget att flätas ihop med en nyskandinavistisk metaberättelse där "Norden" framhävdes som en trygg och särdeles fredlig plats på jorden – utrustad med ett särskilt ansvar för världsfredens infinnande.¹¹⁷ FN-soldaterna figurerade ofta i populärpressen, men reportagen betonade det humanitära fredsuppdraget, bland annat genom återkommande formuleringar som "Frivillige fredsvogtere" och "På vagt for freden".¹¹⁸ En märgfull bildtext från *Billedbladet* 1964 kan exemplifiera framställningen: "Almindelig ophidselse præger grækere og tyrker. De danske FN-folk har bevaret roen og koldblodigheden. Det er deres chance for at bidrage til den fred, som grækere og tyrker officielt længes efter, men som de ikke drømmer om at stile mod."¹¹⁹ Exempler kan mångfaldigas, men poängen är att de nordiska FN-soldaterna föreställdes som ett slags fredens ambassadörer, medan kriget och det militära våldet projicerades på andra länder och befolkningsgrupper. Berättelsen om den patriotiska offerdöden – med dess militära och delvis krigsförhärlikande inslag – var svår att förena med detta nya fokus i det dansk-nordiska identitetsskapandet.

Överhuvudtaget är det tydligt att den patriotiska hjältedöden gradvis förlo-
rade sin gemensamhetsskapande funktion. I den internationella forskningen om effekterna av andra världskriget betonas 1960-talet som ett avgörande decennium, då krigets "formative influence" över samhällsdebatten började avta.¹²⁰ Detta framstår i högsta grad relevant för synen på det nationella martyriet. Mellan 1960 och 1992 producerades det exempelvis inga nya danska biofilmer som he-

116 Adrianssen: *Erindringssteder*, s. 134ff.

117 För en kritisk granskning av det svenska fallet, se Bo Stråth: "Poverty, Neutrality and Welfare. Three Key Concepts in the Modern Foundation Myth of Sweden", i Bo Stråth: *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*. Bryssel: Peter Lang 2000, s. 393ff.

118 Søren Hein Rasmussen: *Den kolde krigs billeder*. Köpenhamn: Gyldendal 2009, s. 262ff. Uttrycket "Frivillige fredsvogtere" användes som överskrift till ett reportage om FN-styrkan på Cypern i *Billedbladet*, 22/5 1964.

119 *Billedbladet*, 5/6 1964.

120 Frank Biess: "Introduction: Histories of the Aftermath", i Frank Biess & Robert G Moeller (red.): *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War in Europe*. New York/Oxford: Berghahn Books 2011, s.4.

roiserade "frihedskampens faldne".¹²¹ Periodens sista film på temat var *Frihedens pris*, som intressant nog baserades på utvalda avskedsbrev ur den omförmälda *De sidste timer*. Enligt filmprologen handlade den om "det vigtigste af alt – det enkelte menneskes stillingstagen til ret og uret, til livet og til døden", och liksom *Hvidsten Gruppen* 52 år senare slutade den med en avrättningsscen i Ryvangen.¹²² Filmen blev dock långt ifrån samma publikframgång som *Hvidsten Gruppen* och *De røde Enge*, och den veneration som hade präglat mottagandet av den senare var i stort sett frånvarande 1960. Till och med en gammal motståndstidning som *Land og Folk* – som hyllade ambitionen att "skabe et monument over denne frihedskamp, og den ungdom, som satte livet ind" – konkluderade att "Det velmente rækker ikke til."¹²³

De växande svårigheterna att nå ut till ungdomen blev ett viktigt nytt tema i medierapporteringen omkring krigsminneshögtiderna. "Ingen begivenhed sætter så skarpt et skel mellem generationer som en krig, og ingen krig har gjort det så tydeligt som 2. verdenskrig", skrev *Information* i en ledare 1965.¹²⁴ Konstaterandet utvecklades till en melankolisk förutsägelse om ungdomens alienering från minnet av de fallna: "Med den trang til at mene det modsatte, som er ungdomens, må de store mindedage vække en vis form af irritation, der gradvis vil blive til ligegyldighed. Lad de døde begrave deres døde ..." ¹²⁵ Samma år lotsade *Ekstrabladet* två unga "stud. mag.'er" mellan olika minnesplatser i Köpenhamn. Nittonåriga Nanne Gravesen förklarade att hon gott kunde bli rörd av "lysene, faklerne", men att hon i grund och botten var skeptisk:

Jeg tror også, man går over gevind, når man vil tage hele den danske befolkning med, i kampen for frihed og alt det der ... Personlig har jeg aldrig haft eller oplevet nationalfølelse, og jeg har ikke oplevet besættelsestiden, derfor forekommer talerne den 4. maj mig intetsigende, hule og forlorne [...] ¹²⁶

Gravesen kan naturligtvis inte göras till talesperson för en hel generation, men det är tydligt att många av 1960-talets unga vuxna – som saknade direkta erfarenheter av ockupationen – hade svårt att relatera till den högstämda martyrkulten. Istället för att inspirera till "nationalfølelse" började berättelsen om den patriotiska hjältedöden att ge upphov till fredsdemonstrationer och antiauktoritära protester. Redan 1965 bröt det in Vietnamdemonstranter under minnesce-

121 Morten Lunau: *Når dansk film fortæller historie. En komparativ analyse af historiske temaer og tolkninger i danske spillefilm omhandlende besættelsestiden*. Opublicerat kandidat-speciale vid Saxo Institutet: Afd. for historie, Köpenhamns universitet 2010, s. 55ff.

122 Ibid., s. 36f.

123 *Land og Folk*, 12/5 1960: "Ny dansk modstandsfilm".

124 *Information*, 5/5 1965: "Til de unge".

125 Ibid. De tre punkterna är inte tillagda av mig, utan ingår i citatet.

126 *Ekstrabladet*, 5/5 1965: "4-maj-festen hul og forlorn".

remonierna i huvudstaden, och vid det så kallade *Mindeankeret* i Nyhavn blev det slagsmål mellan fredsaktivister och en grupp äldre sjömän.¹²⁷

Förändringarna handlade delvis om att 1960-talets ungdom tolkade det omhuldade fredsbegreppet på ett mera pacifistiskt sätt än föräldragenerationen. Ofta fanns där också en koppling till den antiamerikanism som kännetecknade anti-Vietnamkrigsrörelsen och den "nya vänstern".¹²⁸ Den tacksamhet mot USA som låg inbakad i krigsminneskulturen kunde därför uppfattas som naiv och förljugen, i synnerhet som tv-skärmarna samtidigt fylldes med grafiska bilder av kriget i Vietnam.¹²⁹ Även könsdimensionen bör framhållas som en alierande faktor. Berättelsen om den patriotiska offerdöden vilade på traditionella köns- och familjeideal, och i en tid av kvinnofrigörelse och antipatriarkala auktoritetsuppror bör detta ha bidragit till en kraftig minskning av dess integrativa funktioner.

Fyrtioårsjubiléet för befrielsen i maj 1985 blev ett traumatiskt ögonblick i dansk mediehistoria. Minneshögtiderna direktsändes i radio och tv med kommentarer av den legendariske radiomannen Gunnar "Nu" Hansen – som också hade varit en röst i etern under befrielsedagarna 1945. Omkring 25 000 människor samlades på Rådhusplatsen i Köpenhamn vid halvniotiden på kvällen den 4 maj 1985. *Frihedsbudskabet* från BBC spelades upp via högtalare och folkmassan stämde upp i *Danmarks Frihedssang*, men stämningen förändrades drastiskt till det sämre när den borgerliga statsministern Poul Schlüter anträdde talarstolen. Minnestelet överröstades av burop och protestsånger, och talarstolen blev bombarderad med improviserade projektiler som tomater, ägg och flaskor, varför Schlüter tvingades söka skydd bakom polisens plexiglassköldar. Exakt vilka som låg bakom angreppet är oklart. Medierna talade om en salig blandning av fredsdemonstranter, bz-aktivister, punkare och skinheads, medan regeringspartiet *Konservative* lade skulden på kommunistpartiet DKP.¹³⁰ Kommunistpartiets ordförande tog avstånd från själva våldshandlingarna, men samtidigt är det obestridligt att partiorganet *Land og Folk* hade dragit paralleller mellan ockupationstidens "heltemodige" motståndskamp och den samtida kampen mot "Schlüter-regeringens brutale klassepolitik" i sitt weekendnummer för den 4-5 maj 1985.¹³¹

Under dagarna som följde var medierna i chock. *Berlingske Tidende* talade om "Skammens aften" och beskrev händelseutvecklingen som en "ejendomme-

127 Nils Arne Sørensen: "En traditions etablering og forfald. Befrielsen fejret 1946-1985". *Den jyske historiker* 71 1995, s. 121.

128 Se Kim Salomon: *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*. Stockholm: Prisma 1996, s. 5ff.

129 Nils Arne Sørensen: "En traditions", s. 120f.

130 *Information*, 6/5 1985: "DKP står bag 4. maj-aktion".

131 *Land og Folk*, 4-5/5 1985: "Intet lært?"

lig, ganske udansk oplevelse”,¹³² medan kvällstidningen *BT* pryddes sin förstasida med ett i sammanhanget synnerligen kraftfullt fördömande: ”Schlüter: Det er rene nazi-metoder”.¹³³ Många kommentatorer drog referenser till *de faldne*, som menades ha blivit vanärade av köpenhamnarnas fasoner. Ett exempel är ledarkommentaren i *BT*: ”Poul Schlüter fik måske et æg på frakken, men det var ikke ham, demonstranterne ramte. Hånen ramte de mennesker, som døde eller som blev invalideret i kampen for, at Danmark kunne forblive frit.”¹³⁴ Respekten för *de faldne* kunde alltså fortfarande åberopas som argument i den offentliga debatten, men händelserna på Rådhuspladsen visar samtidigt att martyrkulten från den tidiga efterkrigstiden hade förlorat sin kraft att samla nationen.

DE FALLNAS ÅTERINTÅG I BERÄTTELSENA OM DANMARK

Efter millenieskiftet har berättelsen om den patriotiska offerdöden åter börjat inta en framskjuten plats i definitionerna av Danmark och det danska. De tydligaste uttrycken är flaggdagen ”for Danmarks udsendte” som infördes 2009 samt det nyinvigda minnesmonumentet över ”Danmarks internationale indsats” (2011). Bägge bygger vidare på efterkrigstidens berättelser om Danmarks internationella ansvar, men till skillnad från tidigare är åminnelsen av de fallna ett viktigt narrativt element. Exempelvis har minnesmonumentet ett särskilt minnesrum där namnen på 107 danskar som stupat i utlandstjänst sedan 1948 står inhuggna. I samband med invigningsceremonierna höll Folketingets *formand* ett tal på Christiansborgs slottsplats där han refererade till monumentet som minnesmärke för de fallna och betonade dess betydelse som nationell samlingspunkt: ”Mindet for vore faldne har nu fået den rette plads på Kastellet ved indvielsen af Monumentet for Danmarks Internationale Indsats. Vi har vist, at vi står sammen – som nation – og værner om mindet om vore faldne.”¹³⁵

Striden och döden under de internationella operationerna har således integrerats i den officiella danska självbilden. Våra dagars berättelse om den patriotiska offerdöden skiljer sig dock på viktiga områden från de versioner som formulerades i tiden omkring andra världskriget. Förutom att *offret* på ett tydligare sätt än förr är relaterat till en internationell eller *global* kontext – och kampen för demokrati och mänskliga rättigheter – bör det framhållas att retoriken saknar dödsförhålligande formuleringar à la ”den skønneste død” eller lovprisningar av det spillda offerblodet. Martyrdöden framställs alltså inte som något eftersträvarsvärt i sig själv.

132 *Berlingske Tidende*, 5/5 1985: ”Skammens aften”.

133 *BT*, 6/5 1985, citat på förstasidan.

134 *BT*, 6/5 1985: ”En skamplet”.

135 ”Folketingets formands tale på Christiansborg Slotsplads på flagdagen den 5. september 2011”: <http://www.ft.dk> (27/9 2012.)

De maskulina dimensionerna är inte heller lika dominerande som förr. Förvisso har soldatkulturen fortfarande en manlig slagsida, men i 2000-talets version av den patriotiska offerdöden är kvinnorna inkluderade bland de fallna och stridande. Minnestalen är idag noga med att framhäva bägge könens andel i uppoffringarna, till exempel i drottning Margrethe II:s tal vid invigningen av det nya minnesmonumentet: "Det er navnene på mænd og kvinder, der betalte den højeste pris, nemlig med deres liv. De har alle ydet en indsats, som ikke kan gøres op i kroner og øre."¹³⁶

Offerdödens återkomst i det nationella identitetsskapandet ska betraktas i ljuset av den större kursomläggning som har genomförts inom Danmarks utrikes- och säkerhetspolitik efter kalla krigets avslutning. Som en konsekvens av denna "aktivistiske udenrigspolitik" – som bland annat syftar till att göra Danmark mera synligt i internationella konfliktområden – har ett stigande antal danskar blivit utsatta för livsfara och tvingats betala det som i kransnedläggningsretoriken kallas "den højeste pris".¹³⁷ Flera danska soldater omkom under 1990-talet på Balkan, men det var i synnerhet efter inträdet i Afghanistankonflikten 2002 som Danmarks militära *body count* började stiga. Bilder av flagginsvepta kistor blev allt vanligare i medierna och i våra dagar har soldatdöden blivit ett centralt men också ytterst ömtåligt tema i det offentliga samtalet.¹³⁸

En viktig dimension i den nya minneskultur som skapats i kölvattnet på "den aktivistiske udenrigspolitik" är att ge tröst åt anhöriga och hemvändande krigsveteraner genom att inplacera dödsfallen i ett meningsskapande sammanhang. På Danmarks nya flaggdag den 5 september har det sedan 2009 hållits särskilda minnesgudstjänster för *de faldne* i Holmens Kirke. Här ges döden för nationen form och innehåll genom predikningar, tal och sånger, bland annat den numera kanoniserade *Altid frejdig når du går*. Såväl kungafamiljen som statsministern är närvarande vid högtiderna, tillsammans med de stupades anhöriga och kollegor från försvarsmakten samt journalister från de stora danska mediebolagen. Vid minnesceremonin 2011 tackade statsminister Lars Løkke Rasmussen "vore udsendte" för deras osjälviska kamp för "vores fælles værdier", i synnerhet de "mænd og kvinder, der har mistet livet i deres indsats for Danmark."¹³⁹ Vid den första högtiden 2009 blev namnen på de 91 danskar som stupat i utlandet sedan 1956 dessutom upplästa från predikstolen. DR och TV2 har bevakat fenomenet

136 Citerat i bland annat Ritzaus telegram: "Dronningen indvier soldatermonument": <http://www.information.dk/telegram/278106>. (27/9 2012.)

137 Ole L. Frantzen, Michael H. Clemmensen & Thomas Wegener Friis: *Danmarks krigshistorie 2 1814-2008*. Köpenhamn: Gads Bogforlag 2010, s. 370ff.

138 Till exempel Lars Halskov & Jacob Svendsen: *Et land i krig. Hvordan Danmark blev krigsførende – og politikere og generaler famlede i blinde*. Köpenhamn: Politikens Forlag 2012, s. 486f.

139 "Mindegudstjeneste, Holmens Kirke": <http://www.dr.dk/P1/Radiogudstjenesten/udsendelser/2011/09/05151420.htm> (28/9 2012.)

med kommenterade utsändningar och extramaterial på internet såsom podcasts och filmklipp. Den 5 september 2009 lade TV2 exempelvis upp en enkel video på sin hemsida där man under rubriken "Hejs flaget for udsendte soldater" kunde klicka på Dannebrog och se en rullande lista med namnen på samtliga danskar som fallit i utlandstjänst sedan 1956.¹⁴⁰ Det har också utvecklats en inofficiell minneskultur på internet, där man bland annat kan tända virtuella ljus för *de faldne* och sända dem personliga avskedshälsningar.¹⁴¹ Berättelsen om den patriotiska offerdöden framstår i detta sammanhang som ett svar på akuta och ytterst konkreta psykologiska behov, och bör som sådant relateras till den nationella veteranpolitik som 2010 blev sjösatt av den borgerliga regeringen.

Även på ett bredare kulturhistoriskt plan har den aktivistiska utrikespolitiken bidragit till att återinföra kriget och döden i berättelserna om Danmark. En växande mängd böcker, reportage och filmproduktioner handlar om de utsända och deras erfarenheter av "kriget", bland annat den prisbelönta dokumentärfilmen *Armadillo* (2010). Två av de böcker som fått mycket uppmärksamhet är den journalistiska stridsskildringen *I morgen angriber vi igen* – om danskarna i den afghanska Helmandprovisen – samt den elegiska porträttsamlingen *De faldne*, som innehåller kortbiografier över 31 stupade danska soldater.¹⁴² Till samma tendens kan man också relatera det växande intresset för dansk krigs- och militärhistoria, både vad gäller facklitteratur, romaner, filmer och tv-program. Andra världskriget och motståndskampen står tydligt i fokus, men en av de absolut största boksuccéerna är journalisten Tom Buk-Sweintys trilogi om kriget 1864 – i skrivande stund föremål för en ambitiös filmatisering som enligt pressmaterialet ska bli Danmarks största och dyraste tv-serie någonsin.¹⁴³ Parallellt har motståndskampen gjort comeback på vita duken och vid sidan av succéfilmen om Hvidstensgruppen är det värt att framhålla *Flammen og Citronen* (2008): ett påkostat actiondrama om två av de mest legendariska danska motståndskämparna, bägge omkomna under dramatiska omständigheter i tiden innan Danmarks befrielse.

Renässansen för den patriotiska offerdöden bör emellertid också kopplas till en annan viktig tendens i samtiden. När kalla krigets bipolära världsordning krackelerade 1989–91 hamnade efterkrigstidens nationella identiteter i kris, exempelvis blev det vanskligt att upprätthålla myten om Norden som världspoli-

140 "Hejs flaget for udsendte soldater": <http://nyhederne.tv2.dk/article.php/id-24799054:hejs-flaget-for-udsendte-soldater.html> (28/9 2012.)

141 Till exempel "Minder og lys for de faldne soldater": <http://www.mindet.dk/node/118721>. (28/9 2012.)

142 Kim Hundevadt: *I morgen angriber vi igen – Danmarks krig i Afghanistan*, Köpenhamn: Jyllands-Postens Forlag 2008; Line Holm Nielsen et al, *De faldne – Sådan levede de. Sådan døde de*. Köpenhamn: Berlinske Media Forlag 2010.

143 "Slaget ved Dybbøl bliver søndagsserie": http://www.dr.dk/OmDR/Nyt_fra_DR/Nyt_fra_DR/2011/05/17143556.htm (1/10 2012.)

tikens "tredje väg".¹⁴⁴ En jakt efter nya identitetsskapande berättelser inleddes i samtliga europeiska länder och historien blev ett viktigt verktyg i processen.¹⁴⁵ I Danmark kom detta bland annat till uttryck i ett ökat intresse för minneshögtiderna över okkupationstidens *faldne* – folkligt, medialt och politiskt. Femtioårsjubileet 1995 blev en stark kontrast till den senare efterkrigstidens konfliktfyllda manifestationer.¹⁴⁶ Medierna rapporterade om en högstämd folkfest där kransnedläggningar, tända ljus i fönstren, *Altid frejdig når du går* och andra traditionella inslag kombinerades med rockkonserter och lasershower.¹⁴⁷ Den ställföreträdande offerdöden stod i centrum för retoriken och drottningen höll ett bejublat minnestal där hon framhävde motståndskämparnas uppoffringar som livsnödvändiga för Danmarks nationella existens – "Uden deres offer var vi ikke her i dag".¹⁴⁸

Vid högtidligheterna 2005 riktades uppmärksamheten mot statsminister Anders Fogh Rasmussen som då stod i centrum för en häftig *historikerstreit* om hur minnet av andra världskriget skulle tolkas. Fogh Rasmussens hållning var att samlingsregeringen hade gjort sig skyldig till ett "politisk og moralisk svigt", medan han oförblommerat hyllade motståndsrörelsen för dess vilja att kämpa "på liv og død mod nazisterne".¹⁴⁹ Detta synsätt kom naturligtvis att prägla hans framträdanden i *Mindelunden*, och vid sextioårsjubileet 2005 citerade han bland annat ett avskedsbrev av motståndsmannen Kim Malthé-Bruun: "Jeg har vandret ad en vej, som jeg ikke har fortrudt. Jeg har aldrig svigtet, hvad der i mit hjerte slog. Og jeg synes nu, at jeg kan se en sammenhæng."¹⁵⁰

Många har tolkat Fogh Rasmussens inlägg som ett försök att legitimera den aktivistiska utikespolitiken, inklusive den förväntade stigningen av krigsrelaterade dödsfall.¹⁵¹ Detta kan inte avvisas som felaktigt, men heroiseringen av motståndskampen är ett bredare fenomen som också måste inplaceras i ett identitetshistoriskt sammanhang. Från detta perspektiv handlar det om att skapa berättelser som binder samman nationen och dess mänskliga beståndsdelar, i en tid då det nationella befinner sig under omförhandling. Och vi erinrar oss från avsnittet om andra världskriget – då den nationella identiteten likaledes var under press – att

144 Jenny Anderson & Mary Hilson: "Images of Sweden and the Nordic Countries", *Scandinavian Journal of History* 2009:3, s. 221ff.

145 Se till exempel Bo Stråth: "Introduction: Myth, Memory and History in the Construction of Community", i Bo Stråth: *Myth*, s. 42.

146 Se även Bryld & Warring: *Besættelsestiden*, s. 300ff.

147 Till exempel *Jyllandsposten*, 5/5 1995: "Folkevandring til Fredslys"; och *Politiken*, 5/5 1995: "Vi kneb en tåre".

148 Se *Politiken*, 6/5 1995: "Uden deres offer var vi ikke her i dag".

149 Citat från Anders Fogh Rasmussens berömda tal vid *Søværnets Officersskole* den 29 augusti 2003. Se "60 året for 29. August 1943". <http://www.statsministeriet.dk> (1/10 2012.)

150 Se "Statsminister Anders Fogh Rasmussens tale i Mindelunden 4. maj 2005", <http://www.statsministeriet.dk>. (1/10 2012.)

151 Se exempelvis historielektorn Palle Roslyng-Jensens kommentar i *Politiken*, 6/5 2005: "Irak på dagsordenen". För en något senare historisk analys, se Østergård, s. 40ff.

berättelsen om den patriotiska offerdöden kan ha en dubbel funktion, i det att nationen ger mening åt döden samtidigt som döden kan ge mening åt nationen.

Berättelsens återkomst i våra dagars Danmark kan således inte enbart förklaras med utrikespolitiska omprioriteringar och stridsoperationer i utlandet, utan fenomenet måste också förstås som en jakt på den överordnade nationella idé som *de faldne* föreställs ha offrat sig för. En jakt på den danska nationella kärnan. Denna jakt eller längtan kan exemplifieras med ett utdrag ur artikeln "En smuk dag i Danmark" som den konservativa debattören Claes Kastholm Hansen skrev i *Politiken* efter minneshögtiderna i maj 1995:

Jeg gik der og tænkte på, at Mindelunden er dog det smukkeste fælles mindested på jorden. Den er foranlediget af en krig, men den er intet krigsmindesmærke, og den er ikke skæmmet af svulstig nationalfølelse. Dens tone er ægthed og kærlighed til Danmark, og en erindring om, at nogle gange er der noget, der er vigtigere end livet.¹⁵²

Det återuppväckta intresset för fallna patrioter har således bidragit med nya dimensioner åt Danmark som föreställd gemenskap. Framförallt har *de faldne* – genom deras breda synlighet i nutidens komplexa medielandskap – fått en kvasireligiös dimension att återigen öppna sig i det offentliga samtalet om nationen. Oavsett om det konkreta fallet handlar om Hvidstensgruppen eller dödade soldater i Irak och Afghanistan, är den patriotiska offerdöden återigen en berättelse om nationell sammanhållning i respekt för de döda, samt tillika en berättelse om nationella värderingar som i vissa fall kan vara "viktigere end livet."

SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Berättelsen om den patriotiska offerdöden är ett viktigt inslag i nationalismens och de nationella identiteternas historia, i Danmark liksom Europa i stort. Medborgare som har omkommit i krig och konflikter har regelmässigt blivit använda som identitetsskapande fokus i statsretorik, populärkultur och moderna massmedier. Genom framhävandet av dessa döda som nationens martyrer har nationalstaten renderats en kvasireligiös dimension där döda och levande föreställs förenade i en tidlös ödesgemenskap.

I Danmark har nationens martyrer i första hand levererats av de slesvig-holsteinska kriget och motståndskampen 1940-45. Dessa *faldne patrioter* har gradvis blivit införlivade i den nationalmytologiska standardreportoaren, återopade som en form av nationella ledstjärnor vid såväl minneshögtider och andra officiella ceremonier som i sånger, dikter, böcker och filmer – för att inte tala om dagspressen och etermedierna. I vår egen tid har det uppstått en ny generation martyrer i kölvattnet på *den aktivistiske udenrigspolitik*, i synnerhet efter engagemanget i krigets

152 *Politiken*, 6/5 1995: "En smuk dag i Danmark".

Afghanistan. Därutöver har de danskar som dött i utlandstjänst sedan 1948 fått en retroaktiv status som *faldne for Danmark* genom uppförandet av ett nationellt minnesmonument och introduktionen av en ny flaggdag. Den kvasireligiösa dimension som martyriet implicerar har härigenom fått en förnyad aktualitet, och kulten av *de faldne* som identitetsskapande fokus har funnit nya kanaler via digitala medier som Facebook-grupper och interaktiva minnessidor på Internet.

Men som studien visar är berättelsen om den patriotiska offerdöden föremål för en konstant förhandling. I ockupationstidens Danmark utkämpades det en närmast regelrätt kamp om martyriets mening. Samlingsregeringen och landets politiska etablissemang använde *de faldne fra. 9 april* – och andra som ”ofrede deres Liv som Fædrelandets værdige Sønner” – som en uppmaning till ro och nationell samling i respekt för nationens döda. Från detta perspektiv var danskheten och det nationella *offret* en fråga om att hålla samman och bita ihop under prövningarna. Hjältefasoner, våldshandlingar och annat som kunde störa ockupationsmakten tog statspropagandan däremot avstånd ifrån. Nazimedier och motståndstidningar, å andra sidan, använde *de faldne* för att formulera en identitet där danskheten baserades på fysiskt mod och aktiv handling, allra helst våldshandlingar och offer i blod.

I den omedelbara efterkrigstiden utkristalliserades en martyrkult över *frihedskampens faldne* där även politiker och myndigheter tog aktiv del. Till skillnad ockupationstidens statliga propaganda var detta identitetsskapande i högsta grad baserat på ett förhålligande av striden och det konkreta blodsoffret. Det militanta elementet var emellertid tillbakablickande och fokuserade på den förbindelse som krigsminneskulturen etablerade mellan motståndskämparnas offerdöd och nationens pånyttfödelse, i ett mer eller mindre explicit religiöst språk. Denna efterkrigstidens martyrkult var inledningsvis präglad en stark nationell konsensus, även om det förekom skeptiska röster – och kommunistiska medier kunde använda minnet av *de faldne* som en hotfull uppmaning till fortsatt *frihedskamp*. Medieintresset falnade under de efterföljande decennierna och i statsretoriken började offerbegreppet åter att användas i en överförd snarare än fysisk bemärkelse, som metafor för ett aktivt och osjälviskt medborgarskap. Samtidigt tog fredsbegreppet allt tydligare plats i den officiella danska självbilden, tillsammans med de nyskandinavistiska berättelserna om Norden som ”den tredje vägen”. Berättelsen om den patriotiska offerdöden tonades ned i samhällsdebatt och populärkultur, och för den generation som blev vuxen under 1960-talet var *de faldne* inte längre något identitetsskapande fokus.

Således är det ytterst intressant att *de faldne* har vänt åter till berättelserna om Danmark i perioden efter Berlinmurens fall. En del av förklaringen är den utrikespolitiska kursändringen, eftersom landet åter har soldater i krig som dagligen utsätts för livsfara. Men lika väsentligt enligt denna artikel är den jakt efter nya identitetsskapande berättelser som har präglat Danmark liksom resten av Europa sedan kalla krigets slut. I denna jakt efter nya nationella hållpunkter

har *de faldne* åter fått en roll att spela som danskhetens "helgon och martyrer" – för att låna ett uttryck av George Mosse. Här är det viktigt att påminna om den dubbla samhällsfunktion som ligger i berättelsen om den patriotiska offerdöden. Individuella dödsfall kan förklaras och ges mening genom hänvisningar till det nationella, men samtidigt innebär berättelserna om döden – detta ultimativa existentiella mysterium – att nationen får ett högre, transcendent meningsinnehåll. Genom sånger, predikningar, filmer och böcker smids dödsoffren i nutidens utlandsmissioner ihop med en nationalmytologisk kedja av fallna hjältar som via *frihedskampen* slingrar sig tillbaka i tiden till Dybbøl, Isted Hede och långt bortom detta. Härigenom definieras Danmark och det danska, i en tid då det nationella är under intensiv omförhandling, liksom i åren omkring andra världskriget.

Avslutningsvis kan det vara intressant att reflektera över skillnaden mellan Danmark och Sverige i synen på den patriotiska offerdöden. Det danska fallet har många likheter med europeiska länder som Frankrike och Storbritannien, där krig och soldatdöd länge har varit grundläggande för de nationella myterna och berättelserna. Däremot skiljer sig danskheten i detta avseende från identitetsformeringen i Sverige – ett land som inte har varit i krig sedan 1814. Ämnet är föga utforskat i Sverige, men de fåtaliga studier som existerar ger vid handen att *döden för fäderneslandet* som patriotiskt ideal i modern tid har varit begränsat till militära och nationalkonservativa kretsar.¹⁵³ Å andra sidan hör det till den större bilden att den svenska staten historiskt sett var tidig med att använda den patriotiska offerdöden propagandistiskt, då stormaktstidens krigsmakt baserades på den skattebetalande allmogen och dess villighet att *offra* sig för den överordnade krigsansträngningen.¹⁵⁴ Hur detta långsiktigt har inverkat på svenskheten är ett empiriskt spørsmål som inte kan besvaras här, men förhållandet till död i krig och konflikter är en infallsvinkel som tycks kunna kasta ett förklarande ljus över de delvis olikartade utvecklingslinjer som det nationella identitetsskapandet i Norden har följt i modern tid.

ANDREAS MARKLUND

PH.D.

FORSKNINGSKOORDINATOR VED POST & TELE-MUSEET, KØBENHAVN

VAR 2009-20012 CARLSBERGSTIPENDIAT VED DET NATIONAL-

HISTORISKE MUSEUM PÅ FREDERIKSBORG SLOT, HILLERØD

EMAIL: AM@PTT-MUSEUM.DK

153 Se Fredrik Eriksson, Piotr Wawrzeniuk & Johan Eellend: "Döden i militära minnen och myter i Östersjöområdet, efter det stora kriget fram till 1939". (Svensk) *Historisk Tidskrift* 2011:3, s. 572ff.

154 Marklund: "Manly".

ABSTRACT PÅ DANSK

Fortællingen om den patriotiske offerdød er et vigtigt element i formningen af nationale identiteter og fællesskaber. Borgere omkommet i krig og konflikter, er i statspropaganda, populærkultur og moderne massemedier, blevet brugt som nationale forebilleder og martyrer. I det danske tilfælde, er det primært 1800-tallets slesvigske krige og modstandskampen i 1940-45, der har leveret nationens martyrer. Disse *faldne patrioter* er en integreret del af Danmarks nationalmytologiske repertoire, hyldet ved mindehøjtider og andre statsceremonier, men også i sange, film, bøger och blade. Den offentlige interesse for faldne patrioter mindskede successivt fra 1960'erne, men fortællingen om den patriotiske offerdød oplever en renæssance i vore dages Danmark, i det at landets engagement i Afghanistan og internationale konfliktzoner har resulteret i en ny generation af martyrer. Fortællingen om den patriotiske offerdød har en dobbelt funktion i samfundet. Individuelle dødsfald kan forklares og gives mening gennem henvisninger til det nationale, men samtidig indebærer fortællingerne om døden, at nationen i sin tur gives en højere, transcendent betydning.

DIE FOR DENMARK

THE NARRATIVE OF PATRIOTIC SACRIFICE IN DANISH PUBLIC DISCOURSE, 1940-2012

The narrative of patriotic sacrifice is a significant element in the formation of national community and identity. Citizens who have perished in wars and conflicts have been utilized as role-models and national martyrs in state propaganda, popular culture and modern mass media. The martyrs of the modern Danish nation-state have chiefly been delivered by the 19th century Schleswig wars and the resistance struggle in 1940-45. These *fallen patriots* are integrated features of the Danish national repertoire, invoked in memorials and other kinds of state ceremonial, but also in songs, films and national newspapers. The public interest in fallen patriots started to dwindle by the 1960s, yet the narrative of patriotic sacrifice has experienced a renaissance in present day Denmark, as the country's engagement in Afghanistan and other conflict-zones has resulted in a new generation of martyrs. The narrative of patriotic sacrifice fulfills a double function in society. Firstly, individual deaths are given a higher meaning through references to the greater good of the nation. At the same time, however, the narratives about death serve to strengthen the nation, by infusing it with a higher, transcendental meaning.

INDDÆMNING OG TILBAGERULNING

OM DANSKE MYNDIGHEDERS CENSUR AF PRESSEOMTALE AF AMERIKANSKE MILITÆRE AKTIVITETER I GRØNLAND, 1951-1963

■ HENRY NIELSEN OG KRISTIAN H. NIELSEN

INTRODUKTION

"We must realize that in reality the Arctic Ocean is a Mediterranean Sea in the middle of the populated land masses of the northern hemisphere. We must make certain that this sea cannot be crossed by an enemy who considers it less difficult than we do."¹ Dette citat af den amerikanske geograf og polarforsker Paul A. Siple viser, at indflydelsesrige personer med tætte forbindelser til det amerikanske forsvars absolutte top, the Joint Chiefs of Staff (JCS), umiddelbart efter Anden Verdenskrig var klar over, at USA som følge af den nye geopolitiske situation og den hurtige teknologiske udvikling mht. bombeflyenes hastighed og operationsradius var blevet sårbart over for angreb fra nord, fra Arktis. Som følge heraf kom den store ø i Det Arktiske Hav, Grønland, af danske sikkerhedsforskere og militærhistorikere kaldet "Middelhavets Perle",² under den kolde krig til at indtage en central rolle i amerikansk udenrigspolitik som en fremskudt militærbase, der skulle bidrage til at inddæmme den kommunistiske atomtrussel.³ Ligesom den amerikanske flåde tidligt under den kolde krig øgede sin tilstedeværelse i Middelhavet, var det tanken, at også Arktis skulle bringes under USA's militære kontrol.⁴

USA havde allerede under anden verdenskrig etableret midlertidige militær-baser i Grønland efter aftale med den danske eksilambassadør Henrik Kauffmann. Ifølge aftalen overtog USA forsvaret af Grønland under respekt for Danmarks suverænitet over Grønland og "indtil der er Enighed om, at de bestaaende

1 Paul A. Siple: Memorandum to Major General H.S. Aurand, 10 Oct. 1947, RG 218 Records of the U.S. Joint Chiefs of Staff, National Archives and Records Administration (hereafter NARA).

2 Denne formulering indgår i titlen på en bog fra sidste del af den kolde krig, Paul Claesson (red.): *Grønland – Middelhavets Perle*, København: Eirene 1983.

3 DUPI: *Grønland under den kolde krig: Dansk og Amerikansk Sikkerhedspolitik 1945-68*, København: Dansk Udenrigspolitisk Institut 1997.

4 Om den amerikanske flådes oprustning i Middelhavet, se: Edward J. Sheehy: *The U.S. Navy, the Mediterranean, and the Cold War, 1945-1947*, Westport, Conn.: Greenwood Press 1992.

Farer for det amerikanske Kontinents Fred og Sikkerhed er ophørt.”⁵ Efter krigen og som følge af forværringen af amerikansk-sovjetiske forhold i 1946 besluttede JCS at placere Grønland på listen over primære amerikanske baseområder i Atlanten sammen med Azorerne, de Kanariske Øer og Island.⁶ Grønland var dermed blevet til et vigtigt arktisk knudepunkt i det amerikanske baseimperium.⁷ “[T]he Greenland Ice Cap is no longer an inaccessible obstacle but instead is a tremendous potential for development as a fortress for defense ...”, som det blev formuleret af Lt. Col. Emil G. Beaudry i 1949.⁸

I et memorandum til State Department, dateret december 1946, anbefalede JCS, at den amerikanske regering købte hele Grønland,⁹ men da udenrigsminister James Byrnes i december samme år over for sin danske kollega Gustav Rasmussen fremkom med dette forslag som værende det bedste for begge parter, var svaret en klar afvisning.¹⁰ Danmark havde af historiske grunde så stærke følelsesmæssige bånd til Grønland, at et salg under ingen omstændigheder kunne være en løsning, men i mangel af magtmidler til at håndhæve dansk de facto suverænitæt over Grønland måtte den danske regering stiltiende acceptere status quo. Forhandlinger om fortsat amerikansk militær tilstedeværelse på øen blev udskudt på ubestemt tid. Først da Danmark i 1949 var blevet medlem af Atlantpagten, kom der for alvor gang i de forhandlinger, som 27. april 1951 resulterede i ”Overenskomst i henhold til Den nordatlantiske Traktat mellem Regeringerne i Kongeriget Danmark og Amerikas Forenede Stater om forsvaret af Grønland”,¹¹ og som gav USA næsten frie hænder i en række nøjere specificerede forsvarsområder i Grønland.¹²

Selv om 1951-overenskomsten formelt var en aftale mellem to ligeberettigede allierede i NATO, var der reelt tale om et meget asymmetrisk forhold, hvor det

5 DUPI: *Grønland*, bind 2, appendiks 1.

6 Clive Archer: ”The United States Defence Areas in Greenland”, *Cooperation and Conflict* 23, 1988, s. 123-144; Melvyn P. Leffler and David S. Painter: *Origins of the Cold War: An International History*, London og New York: Routledge 1994.

7 Ruth Oldenziel: ”Islands: The United States as a Networked Empire”, i Gabrielle Hecht (red.): *Entangled Geographies: Empire and Technologies in the Global Cold War*, Cambridge, Mass.: MIT Press 2011, s. 13-42; Hugh Gusterson: ”Empire of Bases”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 10 March 2009, <http://www.thebulletin.org/web-edition/columnists/hugh-gusterson/empire-of-bases> (23.12.2012).

8 Emil G. Beaudry: ”Air Potentialities of the Greenland Ice Cap in High Latitude Defense”, Maxwell Air Force Base, Alabama, 1949. RG 319, Records of the Army Staff, NARA.

9 ”Proposals with Respect to Greenland”, May 24, 1946, decimal file 859B.20/5-2446, Box 6515; ”Subject: Proposed Negotiations Regarding Greenland”, August 13, 1946, decimal file 859B.20/8-1346, Box 6515. RG-59, NARA.

10 DUPI: *Grønland*, s. 79.

11 Rigsdagstidende 1950-51, tillæg A, sp. 7519 ff. Overenskomsten er gengivet i DUPI: *Grønland*, bind 2, s. 144-153.

12 De amerikanske forsvarsområder i Grønland er nærmere beskrevet i DUPI: *Grønland*, s. 183-240.

næsten altid var USA, der var den aktive part og Danmark den passive, der måtte tilpasse sig. Med basis i 1951-overenskomsten og som reaktion på den intensive ring af den kolde krig, der fulgte efter USSR's atomprøvesprængning i 1949 og udbruddet af Koreakrigen i juni 1950, oprettede USA således i 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne adskillige nye militære installationer i Grønland, heriblandt den gigantiske Thule Air Base (TAB) og den militær-videnskabelige lejr Camp Century, der var begravet i indlandsisen cirka 200 km øst for Thule.¹³ Grønland og resten af det arktiske område havde fået nyt militærstrategisk potentiale, sådan som det fremgår af dette JCS-citat fra 1950, der omhandler udvinding af uran (sources of vital strategic materials) samt installation af atomare missiler rettet mod Sovjetunionen: "The strategic importance of the Arctic would be considerably increased through the development of sources of vital strategic materials in Arctic areas, guided missiles with ranges of 1200-1500 miles, effective under-the-ice-pack transportation and by the preclusion of an air entry to targets in the USSR from any direction but the north."¹⁴

Den massive amerikanske militære tilstedeværelse i Grønland satte den danske regering i en diplomatisk og demokratisk klemme: Af hensyn til NATO-samarbejdet måtte Danmark strække sig langt for at imødekomme amerikanernes ønsker, men der måtte også tages hensyn til opinionen i Danmark, som var kritisk over for de store amerikanske basebyggerier i Grønland, og den betydelige militære forsøgsvirksomhed, som fandt sted både på og uden for forsvarsområderne i Grønland.¹⁵ For at opretholde og styrke dansk suverænitet over Grønland i den afkoloniseringsproces, der var i gang i FN-regi, men også ud fra et reelt ønske om at udvikle Grønland og sikre den grønlandske befolkning en mere fordelagtig position i det internationale verdenssamfund, iværksatte den danske regering i begyndelsen af 1950'erne en gennemgribende moderniseringsproces af det grønlandske samfund.¹⁶ Grønlandskommissionen af 1948, som blev etableret i samråd med det grønlandske landsråd efter kritik af Danmarks hidtidige kolonipolitik,

13 DUPI: *Grønland*, s. 183-218, 356-59.

14 *Joint Strategic Plans Committee* 1950, citeret fra Archer: "The United States", s. 129.

15 De vigtigste forsvarsområder i Grønland lå omkring de tre militære luftbaser i Thule, Søndre Strømfjord (Kangerlussuak) og Narsarssuak. Det diplomatiske spil mellem USA og Danmark omkring Grønland er beskrevet i bl.a. Niels Amstrup: "Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-1948", i Niels Amstrup og Ib Faurby (red.): *Studier i dansk udenrigspolitik*, Århus: Politica 1978, s. 155-198; Bo Lidgaard: *I kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958*, København: Samleren 1996; Paul Villaume: *Allieret med forbehold. Danmark, Nato og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik*, København: Eirene 1995; DUPI: *Grønland*; Thorsten Borring Olesen og Paul Villaume: *I blokopdelings tegn 1945-1972*. Dansk Udenrigspolitikens historie, bind 5, København: Gyldendal 2005.

16 Erik Beukel, Frede P. Jensen, and Jens Elo Rytter: *Phasing out the Colonial Status of Greenland, 1945-54: A historical Study*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2010; Axel Kjær Sørensen: *Denmark-Greenland in the Twentieth Century*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press 2006; Olesen og Villaume: *I Blokopdelings tegn*, s. 236-243.

lagde op til grundlæggende forandringer i Grønlands politiske og administrative forhold, sundheds- og skolevæsen, kulturelle forhold, kirke, erhvervsstruktur, retssystem mm.¹⁷ Forandringerne i Grønlands samfund og kultur, der også må ses som et nødvendigt svar på FN's krav om afkolonisering og ligestilling, fyldte den danske presses spalter i langt højere grad end de amerikanske militæraktiviteter i Grønland, og dækningen af Grønlands udvikling var med til at sætte rammerne for dækningen af USA's militære tilstedeværelse.¹⁸

I henhold til 1951-overenskomsten havde de ansvarlige amerikanske myndigheder forpligtet sig til i hvert enkelt tilfælde at søge det danske udenrigsministerium om tilladelse til aktiviteter uden for forsvarsområderne. Danmark burde altså være i fuld kontrol med disse aktiviteter, men hvis den danske offentlighed mistede tilliden til, at dette var tilfældet, kunne dansk suverænitæt over Grønland smuldre, og opbakningen bag NATO-medlemskabet komme i fare. Gennem udsendelse af militære forbindelsesofficerer til de vigtigste forsvarsområder (Thule, Søndre Strømfjord og Narsarsuaq) og en videnskabelig rådgiver for forbindelsesofficeren i Thule, forsøgte de danske myndigheder, repræsenteret ved Udenrigsministeriet (UM), Grønlandsdepartementet/Grønlandsministeriet (GM) og Forsvarsministeriet (FM), at holde øje med, om de faktiske amerikanske aktiviteter holdt sig inden for det, der var givet tilladelse til.¹⁹ Selv om de amerikanske videnskabelige aktiviteter i sidste halvdel af 1950'erne og i begyndelsen af 1960'erne blev så omfattende, at de skiftende videnskabelige rådgivere beklagede sig over, at de ikke kunne følge med i det hele,²⁰ var den side af sagen alligevel relativt uproblematisk for de danske myndigheder: hvis man ikke direkte konstaterede noget ulovligt, valgte man fra dansk side at stole på amerikanerne. Det var det nemmeste, for amerikanerne lagde et massivt pres på de danske myndigheder, og normalt var der ikke uafhængige instanser til at kontrollere, hvad der foregik.

De hyppige forhandlinger mellem USA og Danmark om rammerne for og indholdet af den amerikanske forsøgsvirksomhed foregik – i hvert fald indtil 1963 – i en snæver kreds af embedsmænd fra det danske udenrigsministerium, ambassadefunktionærer fra den danske ambassade i Washington og ambassadefolk fra den amerikanske ambassade i København. Regeringen havde derfor let ved at kontrollere nyhedsstrømmen herfra, og der kom da også meget lidt om dis-

17 *Grønlandskommissionens Betænkning*, bind 1-9, København: Grønlandskommissionen 1950. For en diskussion af den hjemlige kritik og samspillet mellem Danmark og Grønland i forhandlingerne op til Kommissionens nedsættelse, se: Erik Beukel, "A new policy on Greenland in the pipeline: Danish and Greenland initiatives", i Erik Beukel m.fl.: *Phasing out the Colonial Status of Greenland*, s. 125-165.

18 For en diskussion af Grønlandsspørgsmålet i FN, se: Frede P. Jensen: "The Greenland issue in the UN, 1945-1950", "The Greenland issue in the UN, 1951-1952", "The Greenland issue in the UN, 1953" og "The Greenland issue in the UN, 1954", i Erik Beukel m.fl.: *Phasing out the Colonial Status of Greenland*, s. 167-199, 201-246, 287-316, 317-369.

19 DUPI: *Grønland*, s. 261-65.

20 UM-notits af 16.6.1958. UM 105.F.9.a. Rigsarkivet (RA). Se også DUPI: *Grønland*, s. 241-248.

se forhandlinger til offentlighedens kendskab.²¹ En gennemgang af de relevante sagsakter i Udenrigsministeriets arkiv efterlader dog ingen tvivl om, at de danske myndigheder gjorde, hvad de kunne for at varetage dansk suverænitet over Grønland, også over for USA.

Men ud over de årlige runder om dansk tilladelse til amerikansk militær-videnskabelige forsøg uden for forsvarsområderne og om afrapportering af forrige års forsøg fra amerikansk side såvel som fra de danske forbindelsesofficerer og deres videnskabelige rådgivere, havde Udenrigsministeriet andre vanskelige opgaver at tage sig af. Det drejede sig især om de situationer, særligt i forbindelse med åbningen af nye spektakulære amerikanske anlæg i Grønland, hvor det amerikanske militær inviterede specielt udvalgte journalister på besøg. Det skete givetvis i forvisning om, at de ville sende begejstrede rapporter hjem til deres respektive aviser eller forlag om de seneste amerikanske forsvarsværker i Arktis, som skulle sikre den frie verden mod et overraskelsesangreb fra den store fjende i øst. Dermed kunne skribenterne være med til sikre amerikanske skatteyderes fortsatte velvilje over for USA's enorme militærudgifter, men de risikerede samtidig at skabe problemer for den danske regering. Fra dansk side ønskede man at inddæmme presseomtalen af amerikanernes militære tilstedeværelse i Grønland, og det skete ofte som direkte *damage control* i forhold til konkrete journalister og deres historier. Af hensyn til Grønlands udvikling og dansk sikkerhed var de danske myndigheder også interesseret i en form for ideologisk tilbagerulning af de mange historier om den amerikanske militære tilstedeværelse i Grønland, hvilket gav sig udslag i tiltag, der skulle fremme presseomtalen af dansk modernisering af Grønland. Det er de danske myndigheders forsøg på inddæmning og delvis tilbagerulning af presseomtale af amerikanske militære aktiviteter i Grønland, der er emnet for denne artikel.

AFTALE OM PRESSEDÆKNING

I foråret 1952 var Thulebasen operationsklar, og der blev i denne forbindelse fremsat ønske fra amerikansk side om, at en række udvalgte amerikanske og danske journalister blev inviteret til Thule. Rejsen var først sat til at finde sted i juni, men det modsatte de danske myndigheder sig, fordi det ville tage glansen af et samtidigt, længe planlagt besøg i Grønland af det danske kongepar.²² Efter notevekslinger frem og tilbage mellem Washington og København blev presseekskursionen til Thule derfor udsat til september 1952, hvor den fandt sted med deltagelse af 17 amerikanske og 8 danske journalister.²³

21 Noteudvekslinger mellem de involverede parter findes samlet i: "Amerikansk aktivitet uden for forsvarsområderne på Grønland", UM 105.F.9.a. RA.

22 Kontorchef Sigvald Kristensen, Udenrigsministeriets Pressebureau, notits af 12.5.1952. UM.105.F.179. RA.

23 De danske deltagere var: Svend Tillge-Rasmussen (Politiken), Poul Westphall (Berlingske Tidende), Jørgen Andersen-Rosendal (Nationaltidende), Arild Hvidtfelt (Socialdemokraten),

Som en udløber af 1951-aftalen om Grønlands forsvar var der i foråret 1952 blevet indgået en aftale mellem USA's State Department og UM om, at alle publikationer om amerikanske militære installationer og aktiviteter i Grønland betragtet for offentligheden i USA, Danmark eller andre lande, forinden offentliggørelse skulle overdrages til den danske ambassade i Washington. Ambassaden skulle derpå indhente kommentarer fra UM i København (som foruden egne vurderinger baserede disse kommentarer på indberetninger fra FM og GM), inden den endelig kunne meddele forfatteren til den pågældende publikation, hvilke ændringer man fra officiel dansk side ville anbefale, at der blev foretaget inden offentliggørelsen. Endelig havde UM krævet – og State Department accepteret – at materialet blev stillet til fri og uindskrænket rådighed for dansk presse.²⁴

Også journalisterne, der deltog i Thule-ekskursionen, blev underkastet en form for censur, men da besøget foregik inde på amerikansk baseområde, blev den dog mindre rigoristisk, end den aftalte procedure lagde op til. I praksis nøjedes man med at lave en liste over ting, journalisterne ikke måtte omtale eller fotografere, samt at lade en repræsentant for det amerikanske forsvarsministeriums sikkerhedscensur tage stilling til journalisternes artikeludkast på stedet. Det betød, at de første regulære danske reportager fra Thulebasen kunne offentliggøres allerede den 19. september, samme dag som tilsvarende artikler dukkede op i USA. I de fleste tilfælde fik artiklerne en iøjnefaldende opsætning og blev krydret med imponerende fotografier af Thule-anlægget, der fra det øjeblik var det nordligste knudepunkt i USA's kontinentale forsvar mod den sovjetiske trussel.

I foråret 1953 dukkede der problemer op efter nye amerikanske pressebesøg på Thulebasen. Ved et møde den 7. marts 1953 mellem folk fra den amerikanske ambassade i København og ledende embedsmænd i UM kom det frem, at en gruppe amerikanske journalister var særdeles utilfredse med den gældende praksis for udenlandske journalisters rejser i Grønland. I deres fortolkning tillod den danske myndigheder at udøve censur, at trække godkendelsesproceduren i langdrag (op til 6-7 uger) og at krænke forfatternes copyrights ved at stille deres tekster og billeder gratis til rådighed for danske nyhedsmedier. Under drøftelserne fremførtes fra dansk side det sædvanlige argument, "at nyheder vedrørende forsvarsområderne ikke bør komme ganske overvejende fra amerikanske kilder til den danske offentlighed. Det er meget vigtigt, at den danske offentlighed ikke får

Georg Kringelbach (Venstres Pressebureau), Sigfred Hansen (Konservative presse), Arne Riis Flor (Socialdemokratiske provinspresse) og Poul Mundus-Pedersen (Jyllandsposten). Kilde: UM's Pressebureau til Den Danske Ambassade i Washington, 2. september 1952. UM.105.F.179. RA. Efterfølgende klagede adskillige dagblade og ikke mindst Pressens Radioavis over, at de ikke var blevet inviteret med. Niels Grunnet (DR) til UM, 19. september 1952. UM.105.F.179. RA.

24 Notits vedrørende danske og amerikanske journalisters virksomhed på Grønland, 14.5.1952. UM.105.F.179. RA.

det indtryk, at amerikanerne mere eller mindre har overtaget dele af Grønland, også fordi dette giver anledning til antiamerikanske stemninger”.²⁵

De danske myndigheder havde altså en ambition om at ville inddæmme presseomtalen af amerikanske militære aktiviteter i Grønland, men de var også indstillet på at imødekomme den amerikanske kritik af den danske diplomatiske inddæmning og gik med til at drøfte forbedringer i den gældende praksis, specielt forsøge at gøre behandlingstiden kortere. Mr. Ward P. Allen fra den amerikanske ambassade spurgte, om danskerne ikke var parate til at opgive censuren, hvis flere danske journalister fik adgang til forsvarsområderne. I princippet ja, var det danske svar, men økonomien ville stadig være et uoverstigeligt problem, for rejser mellem Danmark og Grønland var særdeles kostbare. Og mens amerikanske journalister tit kunne rejse gratis med militærfly, var danske journalister normalt afskåret fra noget sådant. Der var altså ikke lige vilkår for den amerikanske og den danske pressedækning, og det betød, at nyheder fra Grønland om amerikanernes aktiviteter stort set udelukkende var baseret på amerikanske kilder. Den danske inddæmning af presseomtalen kunne af økonomiske grunde ikke suppleres med alternativ omtale baseret på dansk journalistik.²⁶

Amerikanerne tolkede de danske presseinddæmningsforsøg som censur, mens de danske myndigheder så presseinddæmningen som en passende, ja ligefrem nødvendig foranstaltning for at varetage danske interesser i Grønland. I Udenrigsministeriet kunne man efterfølgende konstatere, at amerikanske aviser gentagne gange bragte artikler, hvori journalisten rapporterede om amerikanske forsøg på indlandsisen, vel at mærke uden at de danske myndigheder havde haft lejlighed til at tage stilling til artiklernes indhold. Der måtte gøres noget. Den 12. november 1953 afholdtes derfor et rent dansk møde i UM ”til drøftelse af dansk indsigt med amerikansk presseaktivitet på Grønland”. Deltagerne var foruden ambassadør Henrik Kauffmann, den danske ambassade i Washington, fire højtstående embedsmænd i UM, nemlig direktøren Nils Svenningsen, chefen for den politisk-juridiske afdeling Alex Mørch, kontorchef Erik Schram-Nielsen og chefen for udenrigsministeriets pressebureau Sigvald Kristensen. Resultatet af mødet blev, at ambassadør Kauffmann straks ved sin tilbagevenden til Washington over for sine kontakter i State Department skulle indskærpe følgende: (1) Den bestående aftale mellem USA og DK om officielle pressemeddelelser udsendt fra amerikansk side skal forblive uændret. (2) Egentlig journalistisk stof, der er blevet til på grundlag af besøg i Grønland, skal afleveres til den danske ambassade i Washington, der omgående indsender materialet til UM, som sørger for, ”at stof af interesse for den danske offentlighed bliver publiceret samtidig i Danmark og USA”.²⁷

25 Notat, 7.3.1953. UM.105.F.179. RA.

26 Ibid.

27 Referat af møde 12.11.1953, UM 105.F.10b. RA.

I et par år var der nu nogenlunde ro om sagen, men problemerne vendte tilbage i forstærket udgave i april 1956, da ambassadør Kauffmann informerede direktør Svenningsen (UM) om, at "[d]en amerikanske presseaktivitet vedrørende forsvarsområderne i Grønland er desværre kommet i søgelyset". Problemet var, at en gruppe amerikanske journalister var gået til Repræsentanternes Hus med klager over "dansk censur", og at et udvalg herfra havde efterfølgende udbedt sig oplysninger om, dels i hvilket omfang amerikansk stof var blevet stillet til rådighed for dansk presse, dels i hvilket omfang sådant materiale faktisk var blevet benyttet med eller uden kildeangivelse.²⁸

Kauffmanns skrivelse blev starten på en langvarig noteveksling frem og tilbage over Atlanten med henblik på at finde en formulering, som alle kunne leve med. Dilemmaet bestod i, at Danmark som konsekvens af dets suverænitet over hele Grønland ikke kunne acceptere, at danske statsborgere først skulle læse væsentligt nyhedsstof fra Grønland i amerikanske aviser og tidsskrifter, mens amerikanske journalister af principielle grunde ikke vil afgive copyrights over deres artikler til danske nyhedskanaler, der bare kunne vælge og vrage og publicere herfra, af og til sågar uden kildeangivelse. Faktisk skal vi helt hen til november 1960, før begge parter kunne enes om formuleringen af den klausul, som alle udenlandske journalister måtte underskrive, inden de fik lov at rejse ind i Grønland. Klausulen fik følgende ordlyd: "Approval by the Danish government for your entry into Greenland is contingent upon your agreement to submit all copy, photographs, films, etc., prior to publication for review by the Danish authorities and whatever further use the Danish government may desire."²⁹

Tre år senere var tiden også løbet fra denne håndfæstning, som ingen amerikanske journalister brød sig om. Den sidste UM-skrivelse i sagen er dateret 13. december 1963.³⁰ Den var stilet til den danske ambassade i Washington og oplyste i kortfattet diplomatisk stil, at den klausul som udenlandske journalister hidtil havde skullet underskrive ved indrejse i Grønland, nu var bortfaldet: "Der er mellem de interesserede danske myndigheder enighed om, at der ikke længere kan tillægges de hensyn, der fra dansk side er søgt varetaget gennem klausulen, en vægt, som kan berettigede dens opretholdelse". Der gives ikke nogen forklaring på den ændrede danske politik, men det har givetvis spillet en rolle, at den danske inddæmning af presseomtalen simpelthen ikke virkede efter hensigten, hvilket efterfølgende afsnit om Camp Century vil vise. Storpolitiske forhold, særligt afspændingen mellem de to supermagter efter Cubakrisen i oktober 1962, kan også have haft indflydelse på danskernes indstilling. Det har nok heller ikke været uden betydning, at de høje væksttal for dansk økonomi og de forbedrede

28 Kauffmann (Danske Ambassade i Washington) til Svenningsen (UM), 12.4.1956. UM 105.F.10.b. RA.

29 Afskrift af aftale af 30.4.1960. UM 105.F.10.b. RA.

30 Reglerne for journalisters indrejse og arbejde i Grønland. 13.12.1963. UM 105.F.10.b. RA.

transportmuligheder mellem Danmark og Grønland nu gav danske journalister realistiske muligheder for selv at opsøge nyhedsstof i Grønland.

De danske myndigheder spillede også en aktiv rolle i forhold til at give udenlandske journalister mulighed for ved selvsyn at opleve og efterfølgende beskrive den danske indsats for at modernisere det grønlandske samfund efter 1950. Hvor den danske inddæmningsstrategi primært gik ud på at nedtone det militaristiske aspekt i presseomtalen af Grønland, kan man med en anden koldkrigs-metafor beskrive myndighedernes forsøg på at fylde medierne med historier om det moderne, civile Grønland som en tilbagerulning af journalisternes militær-strategiske vinkling af deres historier om Grønland. Som også amerikanerne brugte ideologisk krigsførelse – en blanding af positiv omtale af den frie, demokratiske verden og deciderede skræmmekampagner – i forsøget på at tilbagerulle kommunismens indflydelse, var de danske myndigheder opmærksomme på værdien af at give den grønlandske moderniseringsfortælling mere spalteplads for at vinde ”den kolde krig” om Grønlands presseomtale.³¹

Før 1963 mislykkedes de spæde danske forsøg på tilbagerulning. Adskillige gange hvor de amerikanske militære myndigheder havde tilkendegivet, at de ønskede at invitere en gruppe amerikanske og danske journalister til at komme og bese de seneste amerikanske militære installationer i Grønland, fx BMEWS-anlægget ved Thule i 1960 og Camp Century samme år, forsøgte UM at få turen udstrakt til at omfatte besøg i Nuuk og andre grønlandske byer.³² Ønsket blev høfligt afvist med den begrundelse, at de amerikanske journalister var deres respektive avisers medarbejdere med speciale i forsvar og militærvæsen, og at det derfor ville være en bedre idé at arrangere en speciel tur for en anden gruppe journalister til civile områder i Grønland på et senere tidspunkt. Det blev bare ikke til noget.

Til sidst tabte UM tålmodigheden med amerikanerne, og sent i 1960 begyndte man derfor sammen med GM at planlægge en danskarrangeret tur for cirka 30 journalister fra diverse NATO-lande, dog med overvægt af amerikanske journalister. Turen skulle finde sted i sommeren 1961, men også den tur måtte udskydes. Først i sommeren 1963, omkring ved den tid hvor presseaftalen mellem USA og Danmark ophørte, blev besøget endelig til noget. Turen foregik i perioden 27. juli til 6. august, med start på Hotel Royal i København. Her blev de deltagende journalister (12 amerikanere og et mindre antal fra andre NATO-lande) budt velkommen af den danske udenrigsminister, inden præsten og forfatteren Mads Lidegaard holdt et længere foredrag om Grønlands historie gennem tusind år, dog med hovedvægt på udviklingen efter 1950. Dagen efter gik turen fra København

31 Kenneth Osgood: *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, Lawrence, KA: University Press of Kansas 2008.

32 Referat af møde mellem ambassadesekretær Wilber, den amerikanske ambassade i København, og Torben Rønne, Udenrigsministeriet, 5.5.1960. UM 105. F. 179. UM's arkiv, RA.

til Søndre Strømfjord med SAS, hvorefter amerikanske militærfly sørgede for det meste af den øvrige transport, der førte deltagerne til Thule Air Base, Camp Tuto, Godthåb (Nuuk), Egedesminde og Jakobshavn (Sisimiut), hvor de fik lejlighed til at besøge nogle af de mange nye byggerier og erhvervsinitiativer i Grønland. En lang række artikler i danske og amerikanske aviser i august-september 1963 vidner om, at UM's anstrengelser havde båret frugt, for i mange af artiklerne lægger journalisterne størst vægt på at skildre Grønlands enestående natur, de udfordringer den grønlandske befolkning står for, og den store indsats Danmark har gjort og fortsat gør for at føre Grønland ind i den moderne tid.³³

CAMP CENTURY

Den danske inddæmningsstrategi var som nævnt ikke videre succesfuld, og historien om Camp Century er et godt eksempel. Camp Century var en militær-videnskabelig lejr bygget under den grønlandske iskappe med plads til godt 200 soldater, ingeniører, forskere m.fl. Lejren blev formidlet vidt og bredt af US Army, der brugte den som led i en større kampagne rettet mod at demonstrere hærens indsats og relevans i en tid, hvor det i stigende grad var interkontinentale ballistiske missiler (ICBM), der satte den militær-strategiske dagsorden.³⁴ Af alle de amerikanske militær-videnskabelige aktiviteter og installationer i Grønland var Camp Century således genstand for størst opmærksomhed fra pressens side, og det gjaldt ikke bare den amerikanske og den danske, men stort set alle europæiske landes presse. Selv i et så fjerntliggende land som Peru, var det noget, aviserne skrev om.³⁵

Første gang man fra officiel dansk side hørte noget om sagen, var i november 1958, da ambassadesekretær Ward P. Allen ved den amerikanske ambassade i København mundtligt orienterede Axel Serup, embedsmand i UM, om, at US Army snart vil ansøge om tilladelse til at bygge en ny videnskabelig lejr i Grønland. Der var to ting, som ville gøre den nye lejr til noget særligt, dels at dens energiforsyning skulle leveres af en transportabel atomreaktor, og dels at den ville komme til at ligge inde i indlandsisen godt 100 miles øst for Thulebasen, altså langt uden for det amerikanske forsvarsområde omkring denne base. Efter at Serup havde diskuteret sagen med sine overordnede i UM, udfærdigede han en note med en anbefaling af, at man fra amerikansk side enten opgav planen eller byggede lejren et andet sted, fx i Canada eller i Alaska, "fordi vi er kommet til den erkendelse, at et eventuelt forsøg med en atomreaktor på Grønland ville rejse en række problemer,

33 Nogle avisartikler, der blev til efter besøget i juli-august 1963: *Berlingske Tidende* 26.7.1963: "På opdagelse i Grønland. Mange gode grunde til de amerikanske journalisters rejse som regeringens gæster til Grønland"; *Los Angeles Herald Examiner* 16.8.1963: "Icecap Awesome Sight"; *Kansas City Star* 21.8.1963: "Proud of Their School Roles in Greenland".

34 D.J. Kinney: "Selling Greenland: The Big Picture Television Series and the Army's Bid for Relevance During the Early Cold War", *Centaurus* (under udgivelse).

35 *Peruvian Times*, 30.10.1959: "Atom Town. A-Powered Town in Ice". Kopi i UM 105.F.2b/2. RA.

som det vel [...] ville være ønskeligt at undgå".³⁶ De problemer, Serup refererede til, var uden tvivl de skarpe reaktioner, der i givet fald måtte forventes at komme fra sovjetisk side, sådan som det var sket i marts året før, da ministerpræsident Bulganin havde sendt et brev til den danske statsminister H.C. Hansen med trusler om atomar udslettelse af Danmark i tilfælde af krig.³⁷ Dengang var det en reaktion på Danmarks beslutning om at anskaffe Honest John- og Nike-raketter til styrkelse af Danmarks luftforsvar. Nu handlede det om atomanlæg i Grønland, men målet ville være det samme: at sprede skræk i den danske befolkning med henblik på at svække dennes opbakning til USA og NATO.

De danske diplomater, der havde haft med sagen at gøre i UM, håbede givetvis, at amerikanerne ville forstå et diskret vink, men det gjorde de ikke. Den 29. maj 1959 modtog UM fra den amerikanske ambassade en formel ansøgning om tilladelse til at bygge en atomkraftdrevet lejr (Camp Century) under indlandsisens overflade, 138 miles øst for Thulebasen.³⁸ Problemet var dermed tilbage med fuld styrke.

Endnu mens man i UM forsøgte at finde et passende svar på ansøgningen, tog sagen en dramatisk vending. Om aftenen den 18. august mødte USA's ambassadør Val Peterson den danske udenrigsminister Jens Otto Krag ved et selskab et sted i København, og Peterson benyttede her lejligheden til at fortælle Krag, at konstruktionen af Camp Century var gået i gang, selv om der ikke forelå nogen formel dansk tilladelse – hvilket han beklagede meget. Hvis Danmark forlangte det, måtte den amerikanske hær naturligvis fjerne det påbegyndte anlæg, men han håbede meget, at man kunne finde en mindelig løsning.³⁹

Nu fik det danske diplomati travlt. Allerede den 20. august blev der holdt et hastemøde mellem højtstående diplomater fra UM, FM, GM og den danske atomenergikommission (AEK), hvor situationen blev drøftet. H.H. Koch, formanden for AEK's forretningsudvalg, fremførte her som sin opfattelse "at der måtte være andre formål med konstruktionen af reaktoren end de opgivne om at undersøge mulighederne for at forsyne afsides beliggende arktiske egne med elektricitet og varme, og at han i den henseende nærede bekymringer for, at der også var militære formål bag installationen".⁴⁰ Direktøren for UM Erik Schram-Nielsen tilføjede, at "hans stab frygtede [...] at sagen ville blive rejst i pressen, og at hele spørgsmålet om atomvåben etc. i Grønland skulle blive inddraget i diskussionen". Mødedeltagerne enedes til sidst om, at den danske forbindelsesofficer ved Thulebasen (FOTAB) skulle anmodes om straks at begive sig til Camp Century

36 UM note, 19. november 1958. UM 105.F.2b/2. RA.

37 Olesen og Villaume, *I Blokopdelingen*, s. 299-300; Jonathan Søborg Agger og Lasse Wolsgård: "Den størst mulige fleksibilitet: Dansk Atomvåbenpolitik 1956-60", *Historisk Tidsskrift* 101 (1), 2010, s. 76-110.

38 USA's ambassade til UM, 29.5.1959. UM 105.F.2b/2. RA.

39 Krag til Lindberg, 19.8.1959. UM 105.F.2b/2. RA.

40 Referat af møde, 20.8.1958. UM 105.F.2b/2. RA.

for at finde ud af, "hvor langt amerikanerne er kommet med konstruktionen af atomreaktoren".⁴¹

Nogle få dage senere kunne officeren heldigvis rapportere tilbage, at konstruktionen af lejren lige var begyndt, og at reaktoren samt andet teknisk materiel først ville ankomme i foråret 1960.⁴² Udenrigsminister Krag og hans stab kunne derfor gøre sig håb om at komme på omgangshøjde med situationen. Den 26. august sendte UM en note til den amerikanske ambassade med besked om, at man fra dansk side var indstillet på at svare positivt på den amerikanske ansøgning af 29. maj, men at den danske atomenergikommission behøvede mere tid til at studere reaktorens konstruktion og sikkerhedsforanstaltninger, inden det endelige svar ville blive fremsendt. I mellemtiden bad UM om, at USA ikke informerede pressen om den planlagte, atomdrevne lejr i indlandsisen, "as such indiscretion could create great difficulties for the Danish authorities".⁴³

Den danske anmodning kom for sent. Det amerikanske ugemagasin, *The Sunday Star*, bragte nemlig allerede den 23. august en artikel med billeder af store maskiner, der gravede dybe tunneler i indlandsisen. Overskriften lød: "City Under Snow in Greenland To House Army Post", og i artiklen herunder kunne amerikanerne for første gang læse om et sensationelt projekt, der skulle forsyne en amerikansk militær enhed med "complete facilities including heat, light, and a hospital for 150 men beneath the frozen wastes of the ice cap".⁴⁴ Læserne behøvede dog ikke at bekymre sig om de amerikanske drenges helbred, selv om temperaturen godt kunne falde til 70 grader under nulpunktet, fordi "the men will live in insulated houses built in the ice caves hewed by the engineers". Forsyningsproblemerne ville naturligvis være enorme, men de ville dog blive "mitigated by the prospect that the Army, if the Danish government assents, will be able to install a nuclear power plant under the ice of [Camp] Century. Such a plant is already being fabricated by Alco Products Inc of Schenectady [...] to produce 1,500 kilowatts of electricity. It will be delivered in some 30 pieces next May and should be generating by the following October."⁴⁵

Med *Sunday Star*'s publicering af Camp Century-artiklen var UM's forsøg på at holde projektet 'diskret' dømt til at mislykkes. Den 7. september 1959 meddelte en kortfattet Krag i Udenrigspolitisk Nævn, at "man fra den amerikanske regering havde modtaget en anmodning om tilladelse til at opstille en atomreaktor til civilt formål i nærheden af Thule. Regeringen mente ikke, at det ville frembyde betænkeligheder at svare positivt på denne henvendelse."⁴⁶ Isoleringen af Camp

41 Ibid.

42 UM-notits, 26.8.1959, UM 105.F.2b/2. RA.

43 Ibid.

44 *The Sunday Star*, 23.08.1959: "City Under Snow in Greenland To House Permanent Army Post".

45 Ibid.

46 Referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn, 7.9.1959, UM 105.F.2b/2. RA.

Century fra offentlighedens opmærksomhed var slået fatalt fejl, men regeringen forsøgte nu at overbevise Folketinget om, at projektet kun havde civile formål.

Interessen for den fantastiske lejr i Grønland viste sig at være enorm, og US Army hjalp beredvilligt journalister ind på indlandsisen. CBS' Walter Cronkite besøgte Camp Century med et tv-hold i sommeren 1960, og d. 22. januar 1961 var Cronkites populære Twentieth Century-udsendelsesrække tilegnet "The City under Ice".⁴⁷ I løbet af de følgende måneder og år blev der trykt et stort antal artikler i alverdens aviser og tidsskrifter om "byen under isen",⁴⁸ heriblandt mange danske, der ikke mindst fremhævede de lovende muligheder, som tegnede sig for i fremtiden at kunne forsyne de små og isolerede grønlandske byer og bygder med elektricitet fra små, transportable atomreaktorer.⁴⁹ Også grønlandske aviser skrev om Century, og også her var anvendelsen af atomenergi til fredelige formål i Arktis i fokus. Desuden blev fremtidsmulighederne for Grønland fremhævet. En artikel i *Grønlandsposten* nævnte for eksempel de amerikanske planer om togbaner under indlandsisen (dog uden at nævne, at togbanerne måske skulle bruges til at fragte atommissiler rundt mellem forskellige affyringssiloer under isen) og tilføjede: "Hvis det virkelig viser sig, at der er realiteter bag de amerikanske planer – og foreløbig har vi ikke grund til at mistro dem – åbner der sig ganske interessante perspektiver. Vi tør dog endnu ikke tro på, at man om nogle år kan tage Thule-ekspressen og under indlandsisen køre til Narssarssuak med omstigning til Julianehåb."⁵⁰

Historien om Camp Century bredte sig hurtigt, og det eneste UM kunne gøre, var at forsøge at forsinke eller modificere flodbølgen af artikler fra de forfattere

47 Udsendelsen forefindes i tv-arkivet hos Paley Media Center, New York, www.paleycenter.org.

48 Et lille udvalg af udenlandske avis- og tidsskriftartikler om Camp Century: *The Sunday Star* 23.8.1959: "City Under Snow"; *Peruvian Times* 30.10.1959: "Atom Town"; *Scandinavian Times* 27.11.1959: "US Wants A-Plant in Greenland"; *Popular Science Monthly* februar 1960: "City Under Ice"; *The New York Tribune* 21.2.1960: "Greenland's Town in Ice To Get Atom Power Plant"; *The Observer* 17.4.1960: "'Real Cool' Camp at Seventy Below"; *Neue Ruhr Zeitung* 16.8.1960: "Eine Stadt entsteht unter dem ewigen Eis"; *Il Tempo Illustrato* november 1960: "Camp Century"; *National Geographic* maj 1962: "Nuclear Power for the Polar regions"; *The New York Times* 7.6.1964: "U.S. Will Remove Reactor in Arctic".

49 Et lille udvalg af danske avisartikler om Camp Century: *Information* 14.-15.11.1959: "Amerikansk atomkraftværk i Grønland"; *Aktuelt* 15.11.1959: "Mini-atomværk. Amerikanerne vil bygge lille forsøgsværk på Thulebasen i Grønland"; *Berlingske Aftenavis* 3.2.1960: "Ja til et atomkraftværk i Thule"; *Politiken* 4.2.1960: "Atomlys fra Thule til efteråret"; *Dagens Nyheder* 4.2.1960: "Atomværk under isen ved Thule"; *Aktuelt* 11.3.1960: "Grønlandsk A-kraftværk tages i brug i dette år"; *Kristeligt Dagblad* 16.3.1960: "Atomkraftværk under Grønlands indlandsis"; *Land og Folk* 29.3.1960: "Atomværk under indlandsisen"; *Politiken* 26.5.1960: "Camp Century – Århundredets by"; *Berlingske Tidende* 24.8.1960: "USA's atomreaktor i Grønlands is er færdig"; *Information* 10.2.1961: "Ønske om atomkraft til Grønlands værker".

50 Anonym: "Atombyen på Indlandsisen vil blive anlagt i løbet af sommeren", *Grønlandsposten*, nr. 7, 1960, s. 3.

og journalister, der rejste til lejren under isen for at rapportere om det, der ofte blev refereret til som den mest fantastiske by i verden. Eftersom Camp Century lå langt uden for Thule forsvarsområdet, måtte gæsterne – som omtalt i det foregående afsnit – underskrive et dokument, hvori de forpligtede sig til at lade danske myndigheder gennemlæse og foreslå ændringer i deres manuskripter forinden offentliggørelsen. Det var naturligvis en rettighed, som UM måtte bruge med megen finfølelse, for ellers risikerede man at lægge sig ud med US Army (og dermed hele USA), der ønskede så megen positiv omtale af atombyen under den grønlandske indlandsis som overhovedet muligt. Men der findes faktisk flere eksempler på, at UM intervenerede for at standse informationer, der blev anset for farlige for helt basale elementer i dansk sikkerhedspolitik, fx at man ikke ville have atomvåben på dansk område i fremtiden.

Måske er det mest signifikante eksempel knyttet til den amerikanske journalist Walter Wager, som besøgte Camp Century i det tidlige forår 1960, og hvis seks sider lange, illustrerede artikel "Life Inside a Glacier" blev publiceret i *The Saturday Evening Post* den 10. september samme år.⁵¹ Læserne fik naturligvis aldrig at vide, at det danske Udenrigsministerium, efter konsultationer med Forsvarsministeriet og Grønlandsministeriet, havde anbefalet Wager tre ændringer, nemlig "bemærkningerne på s. 1 om placering af raketter, på s. 13 om at Grønland ejes af Danmark og på s. 14, hvor grønlænderne omtales som eskimoer".⁵² Mens de to sidste korrektionsforslag var skrevet med henblik på at få rettet et par formuleringer i Wagers artikeludkast, der kunne give læseren et indtryk af Danmark som værende en kolonimagt og såre grønlændernes selvfølelse, handlede den første sig om at få slettet et konkret afsnit. Den centrale passus, der kom umiddelbart efter en indledende faktuel beskrivelse af den nye lejr, kunne ikke efterlade nogen tvivl hos læseren om, at Camp Century først og fremmest var en *militær* videnskabelig lejr, som rummede fremtidsperspektiver, der kunne blive farlige for troværdigheden af den danske sikkerhedspolitik. Wagers oprindelige tekst lød:

In the future, similar Arctic tunnel-clusters may house rocket batteries to knock down enemy bombers and ICBMs heading over the North Pole towards the United States; they may also house planes and paratroopers of crack airborne teams assigned to wreck launching pads and H-bomb depots in aggressor territory, or American

51 Walter Wager uddybede det følgende år sin *Saturday Evening Post*-artikel i bogen: *Camp Century: City under the Ice*, Philadelphia and New York: Chilton Books 1962. Senere i livet forlod Wager journalistikken og blev en kendt science fiction forfatter. Endnu en amerikansk forfatter skrev en bog om Camp Century: Charles M. Daugherty: *The City Under the Ice*, New York: The Macmillan Company 1963.

52 Håndskrevet kommentar af 04.07.1960, signeret HL i Grønlandsministeriet, på brev af 22.06.1960 fra Den Kgl. Danske ambassade i Washington til UM, videresendt i kopi til GM. Departementschefarkiv (fortroligt) journalsager, XLI A II Camp Century, Box 29. Grønlandsministeriets arkiv. RA.

long range missiles ready for instant retaliation. Invisible to both aerial and radar reconnaissance but constantly cocked like an ever-ready Sunday punch, they could seriously discourage any power-crazed foreign regime considering another Pearl Harbor. Some optimists feel their existence may even prevent World War III.⁵³

I GM's arkiv finder man også Wagers artikeludkast med under- og overstregninger og et enkelt udråbstegn efter første sætning:

In the future, similar Arctic tunnel-clusters may house rocket batteries to knock down enemy bombers and IBCMs heading over the North Pole towards the United States (!); they may also house planes and paratroopers of crack airborne teams assigned to wreck launching pads and H-bomb depots in aggressor territory, or American long range missiles ready for instant retaliation. Invisible to both aerial and radar reconnaissance but ~~constantly~~ cocked like an ever-ready Sunday punch, they could seriously discourage any ~~power-crazed~~ foreign regime considering another Pearl Harbor. Some optimists feel their existence may even prevent World War III.⁵⁴

Vi ved ikke nøjagtigt, hvordan UM har formidlet de danske myndigheders ændringsforslag til Wager, men vi kan konstatere, at han har valgt at efterkomme ønsket i og med, at ovenstående hårddtslående passus er blevet erstattet med en ren *en passant* bemærkning: "In the future, lessons learned at Camp Century could be applied to other regions of the Arctic if the need ever arose to build additional early-warning or air-defense facilities at locations where extensive operation is now impossible".⁵⁵ Til gengæld har enten Wager eller *The Saturday Evening Posts* redaktør i sidste øjeblik valgt at ændre overskriften til "Life Inside a Glacier", og desuden indsætte en underrubrik, der med stor sandsynlighed har givet anledning til løftede øjenbryn i UM: "Battling the world's worst weather, Army engineers are carving out an amazing city and vital defense base under the Greenland icecap."⁵⁶

Wager var naturligvis ikke den eneste journalist, der kom ud for noget, som ligner censur fra dansk side. Et andet eksempel er journalisten Luigi Romersa, der skrev for det italienske magasin *Il Tempo Illustrato*. Romersa var i Grønland i efteråret 1961, og hans manuskript er dateret november samme år. Det var især artiklens indledning, der faldt Grønlandsministeriets embedsmænd for brystet, da

53 Walter Wager: "Camp Century – The Army Base under the Snow", manuskript i Departementschefarkiv (fortroligt) journalsager, XLI A II Camp Century, Box 29. Grønlandsministeriets arkiv. RA.

54 Walter Wager: "Camp Century – The Army Base under the Snow". Understregning, udråbstegn og overstregninger er indført med kuglepen i originalmanuskriptet.

55 *The Saturday Evening Post* 10.10.1960: "Life Inside a Glacier".

56 Ibid.

de som led i den sædvanlige cirkulation modtog Romersas manuskript fra UM.⁵⁷ Romersa indledte artiklen med at skrive, at han straks efter ankomsten var blevet fanget af en kraftig storm "at the military base Camp Tuto, which the Americans have built in the proximity of Thule. Several of these U.S. military bases are scattered over the 1.726.240 square km's of Greenland, but the most important of all is the so-called Camp Century, a gigantic anti-atomic fortress, dug deeply like a catacomb below the ice, near the Pole".⁵⁸ Grønlandsministeriet og Udenrigsministeriet kunne naturligvis ikke være tilfreds med, at en så fejlagtig og farlig beskrivelse kom til offentlighedens kundskab, for den ville kunne udnyttes både af fjenderne i Øst og af Nato-modstanderne i Danmark. Fra GM's side foreslog man derfor, at UM skulle give tilladelse til offentliggørelse af artiklen, dog med et vigtigt forbehold:

Manuskriptet indeholder imidlertid visse oplysninger, som nærværende ministerium må anse det for rettest at søge korrigeret. Der sigtes til 1. afsnit, 2. punktum, der vil kunne opfattes således, at læseren tror, at der er anlagt militære baser jævnt udover hele Grønland. Sætningen antyder endvidere, at der i Camp Century er et meget stort anlæg af større militær betydning, specielt med henblik på anti-atom beredskab. I det hele taget giver artiklen udtryk for, at Camp Century må betegnes som en betydelig militær befæstning.⁵⁹

Og brevet slutter med påpegning af, at Camp Century "efter de for Ministeriet for Grønland foreliggende oplysninger [...] først og fremmest har et videnskabeligt formål, således at i hvert fald betegnelsen 'a gigantic anti-atomic fortress' er misvisende".⁶⁰

Også her rettede forfatteren sig efter de danske anvisninger, men det var ikke altid tilfældet – eller rettere: de danske myndigheder fik ikke altid mulighed for at give deres besyv med. Måske fordi journalisten 'kom til at glemme' hvad han eller hun havde skrevet under på ved indrejsen i Grønland, for hvad kunne danskerne reelt stille op, når artiklen allerede forelå på tryk? Der kunne også ske det, at en journalist slet ikke besøgte Camp Century, men alligevel skrev en artikel om lej-

57 Forsvarsministeriet havde derimod intet imod offentliggørelse af Romersas manuskript, hvilket blot gentog det sædvanlige mønster i censureringen af indleverede manuskripter fra journalister, der havde været på besøg i eller omkring de grønlandske forsvarsområder: FM's embedsmænd var ligeglade, GM's var forholdsvis kritiske, og UM's varetog den koordinerende rolle, hvilket betød, at de i reglen lå tæt op ad Grønlandsministeriet, når de skrev de endelige kommentarer til Den danske ambassade i Washington (som havde til opgave at formidle videre til den enkelte journalist).

58 Luigi Romersa: "Camp Century", manuskript i Departementschefarkiv (fortroligt) journalsager, XLI A II Camp Century, Box 29. Grønlandsministeriets arkiv, RA.

59 GM til UM og FM, 5.12.1960, Departementschefarkiv (fortroligt) journalsager, XLI A II Camp Century, Box 29, Grønlandsministeriets arkiv, RA.

60 Ibid.

ren og hensigten med den alene på grundlag af sekundære kilder (fx højtstående militærfolk, CRREL-ingeniører der havde været med til at bygge Camp Century, forfattere der faktisk havde besøgt stedet osv.) I sådanne tilfælde havde journalisten ikke skrevet under på nogen håndfæstning og var følgelig ikke forpligtet til at lade sin artikel censurere af danske myndigheder. Der kan næppe være tvivl om, at dette gjaldt en artikel, som er skrevet af en journalist ved navn Ivan Colt. Den findes ganske vist i Grønlandsministeriets arkiv sammen med de tidligere omtalte artikler, men ikke i manuskriptform, kun i den trykte udgave, som er indsendt af den danske ambassade i Washington.

Colts opsigtsvækkende artikel kunne i oktober 1960 læses i det amerikanske mandeblad *Male*, der heldigvis for de danske myndigheder var næsten totalt ukendt i Danmark. Titlen er "Camp Century: America's Fantastic Under-the-Ice Military Base", og mange af artiklens formuleringer er solid evidens for, at Camp Century primært var tænkt som et forstadie til Iceworm-projektet. Allerede i de første tre sætninger får læseren at vide, at netop nu er:

Uncle Sam completing a secret invisible military base that might save your life. No hostile reconnaissance plane, no enemy crew will be able to find it. Powered by a portable atomic reactor and buried 40 feet under the Greenland snow, this 200-man hideout is the first of a series of underground U.S. post. [...] But it could win World War III. Or even prevent it. Labelled "Century" because it was originally scheduled to be exactly 100 miles from the big Strategic Air Command headquarters at Thule, this [...] base will set the pattern for other under-snow missile-launching bases all across the Arctic. More than 2000 miles closer to Moscow than any Stateside rocket pad, the launchers will be able to plaster every major Soviet city, H-bomb depot and missile plant. Clobbering the Red Army's headquarters, hitting Russia in the guts with almost no risk of being knocked out by a counter-punch will also be within their potential."⁶¹

Artiklen fortsætter over flere sider i samme aggressive tone, inden den slutter af med et regulært knock-out: "Uncle Sam may have found the ultimate weapon', one Pentagon brain said recently after a conference on Camp Century. 'It's a snowball with a rock in it. It could save 20,000,000 American lives!' He wasn't kidding."⁶² Intet i artiklen tyder på, at Colt selv har været i Camp Century. Derimod er det overordentlig sandsynligt at han – udover at bygge på Wagers artikel – har talt med eller modtaget skriftligt materiale fra militærpersoner, der har haft et indgående kendskab til US-Armys Iceworm-projekt, der blev udformet i sidste halvdel af 1950-erne som en konkurrent til US Air Forces' Minuteman-projekt og US Navy's Polaris-projekt. Iceworm-projektet gik ud på at installere cirka

61 Ivan Colt: "Camp Century: America's Fantastic Under-the-Ice Military Base", *Male*, 10 (10), October 1960, s. 34, 62-67.

62 Ibid.

600 mellemdistanceraketter af typen Iceman på skinnebaserede affyringsramper, der til stadighed blev flyttet rundt på flere tusinde kilometer jernbaner, som tænktes anlagt i den grønlandske indlandsis. Her ville de være næsten usårlige og i hvert fald være i stand til at besvare et sovjetisk overraskelsesangreb med et ødelæggende *second-strike* mod USSR's økonomiske og politiske centre. Colt's maleriske beskrivelser virker som en fantasifuld journalists bearbejdning af den hemmelige rapport om Iceworm-projektet, der først blev bragt til offentlighedens kundskab i DUPI-rapporten *Grønland under den kolde krig* fra 1997.⁶³

I efteråret 1963 ophørte aftalen mellem USA og Danmark vedrørende presse-dækning af de amerikanske aktiviteter i Grønland, og dermed behøvede journalister og forfattere ikke længere frygte, at de danske myndigheder skulle forsøge at hindre dem i at kommunikere deres historier ud til publikum hurtigt og effektivt. Faktisk havde der været en hel del problemer i de første år af Camp Century's eksistens, både med teknikken, ikke mindst atomreaktoren, men også med den omgivende is, der som følge af sine plastiske egenskaber uophørligt pressede sig indad og truede med at implodere Camp Century's tunneler og rum.⁶⁴ Disse problemer blev dog undspillet i en sådan grad, at de skrivende gæster ikke bragte dem til offentlighedens kundskab – måske fordi de ikke blev orienteret om dem, men også fordi det ikke var alle og enhver, der fik lov at besøge Camp Century. Folk med stærkt venstreorienterede holdninger fik simpelthen ikke tilladelse til at besøge militære anlæg i Grønland. Det kom derfor som noget af et chok, da den kendte og respekterede amerikanske *New York Times* journalist Walter Sullivan i juni 1964 kunne fortælle sine undrende læsere, at "U.S. Will Remove Reactor in the Arctic."⁶⁵ Sullivan har naturligvis været klar over, at de fleste læsere ville have svært ved at forstå hærens beslutning om at fjerne reaktoren fra Camp Century, "after spending millions of dollars to install a nuclear reactor inside the Greenland ice sheet". Han gjorde sig derfor store anstrengelser med at forklare, hvad der lå bag beslutningen, som faktisk allerede var truffet et halvt år tidligere:

The immediate reason for the decision [...] is that the reactor is being squeezed out of existence. The inexorable compression of Arctic snows, heaped one upon the other, turns the snow to ice and is shrinking the reactor tunnel". Dette problem kunne over-

63 "Deployment of NATO MRBM's in the Greenland Icecap", i DUPI: *Grønland*, bind 2, s. 312-363. Iceworm-projektet er senere behandlet i flere videnskabelige artikler, se Eric D. Weiss: "Cold War Under the Ice: The Army's Bid for a Long-Range Nuclear Role, 1953-1963", *Journal of Cold War Studies* 3 (3), 2001, s. 31-58; Nikolaj Petersen: "The Iceman that Never Came: 'Project Iceworm', the Search for a NATO deterrent, and Denmark", *Scandinavian Journal of History* 33 (1), 2008, s. 75-98.

64 Elmer F. Clark: "Camp Century: Evolution of Concept and History of Design, Construction and Performance," *Technical Report No. 174*, US Army Material Command Cold Regions Research and Engineering Laboratory, Hanover, New Hampshire 1965.

65 *The New York Times* 7.6.1963: "Army will Remove Reactor in Arctic".

vindes, men det ville være enormt kostbart, og heldigvis var det sådan, at "Camp Century has largely served its purpose [...]. Today such bases seem less necessary. Polaris submarines that can keep constantly on the move beneath the polar ice appear far more reliable. Furthermore, the only ice-covered region in the North is Greenland, which is Danish territory. The Danes are very sensitive about American activities there."⁶⁶

Reaktoren i Camp Century blev fjernet i løbet af sommeren 1964. Lejren selv fungerede videre som en sommerbase for diverse allerede igangværende militære og videnskabelige aktiviteter. Den sidste aktivitet – og den der for eftertiden har vist sig at være den vigtigste – var en gennemboring af indlandsisen fra top til bund. Her blev der udtaget en 1300 meter lang iskerne, som efter omhyggelig analyse af professor Willi Dansgaard og hans medarbejdere i København, kunne give de første pålidelige oplysninger om Jordens klima gennem de sidste mere end 50.000 år.⁶⁷ Hvad angår selve Camp Century, kan vi konkludere, at det der i planlægningsstadiet havde set ud til at være en prototype på en ideel lukket verden, hvorfra Den Tredje Verdenskrig kunne forhindres eller i givet fald vindes, viste sig at være en uhyre sårbar konstruktion. Sårbar over for de stærke naturkræfter i Grønlands barske natur, men også sårbar over for politiske kræfter i et lille land, som nok var en allieret, men som også kunne vælge at skabe problemer for USA's enorme forsøgsprogram uden for forsvarsområderne i Grønland og dermed udgøre en trussel mod USA's vitale militære interesser i Arktis.

INDDÆMNING ELLER CENSUR

De danske myndigheder gjorde i perioden 1952-1963 et forsøg på at inddæmme presseomtale af amerikanske militære aktiviteter i Grønland. Efter aftale med de amerikanske myndigheder fik det danske Udenrigsministerium tilsendt udkast til reportager skrevet af udenlandske journalister, der havde været inviteret til Grønland af USA. Disse udkast blev rundsendt til kommentering i flere ministerier i den danske regering, og i flere tilfælde foreslog de danske myndigheder rettelser til teksten. Rettelserne drejede sig om en nedtoning af den amerikanske militære tilstedeværelse i Grønland og om omtalen af grønlandske forhold og Grønlands indbyggere. De danske myndigheder brugte aftalen i et forsøg på at tilbageholde visse oplysninger om Grønland, der kunne have indflydelse på Danmarks forhold til – og suverænitet over – Grønland. Det spillede også en rolle, at Danmark ikke ønskede omtale af amerikanske aktiviteter, der kunne tirre Sovjetunionen i forhold til Danmark.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Iskernerne fra Camp Century-boringen er senere blevet suppleret af kerner på mere end 2000 meter, som er hentet fra borer inde midt på indlandsisen, hvor isen er tykkest. Herigennem er forskerne blevet i stand til at lave et ubrudt katalog over klimaet gennem de sidste 150.000 år.

Amerikanske journalister så derimod de danske myndigheders indgriben som et udtryk for censur og forhaling af udgivelserne. Journalisterne var ligeledes utilfredse med, at aftalen gav danske journalister fri ret til at bruge materialet i danske medier. De amerikanske myndigheder viderebragte klagerne til Danmark, som insisterede på aftalens vigtighed. Det var vigtigt, at der ikke blev trykt artikler, som kunne påvirke de danske forsøg på at konsolidere Grønlands status som dansk amt og samtidig udvikle Grønland efter dansk forbillede. I 1960 blev USA og Danmark enige om en klausul, som alle udenlandske journalister skulle underskrive inden indrejse til Grønland, og som i det store hele fastholdt Danmarks ret til at gennemse artiklerne inden publicering.

I mellemtiden var amerikanerne gået i gang med bygningen af Camp Century, som skulle vise sig at være et tilløbsstykke for journalister, blandt andet fordi den amerikanske hær aktivt brugte projektet i et forsøg på at demonstrere hærens relevans i en tid præget af langdistanceraketter og atombærende bombefly og ubåde. Interessen for Camp Century var så stor, at det hurtigt viste sig at være umuligt for de danske myndigheder at inddæmme al omtalen af "byen under indlandsisen". Presseaftalen blev af flere grunde uaktuel i 1963. Dels havde de mange artikler om Camp Century vist sig umulige at kontrollere; dels betød afspændingen mellem de to supermagter efter Cuba-krisen, at Danmark ikke behøvede at udvise samme diplomatiske forsigtighed i forhold til Sovjet; og dels var Danmarks suverænitæt over Grønland ikke udfordret af afkoloniseringsprocessen i samme grad som i 1950'erne.

Var det censur fra dansk side, sådan som de amerikanske journalister hævdede? I *Den Store Danske Encyklopædi* er censur defineret som "myndigheders forhåndsgranskning af bøger og blade, radio- og tv-stof som betingelse for trykning og udsendelse."⁶⁸ Det er rigtigt, at presseaftalen mellem USA og Danmark i perioden 1952-1963 betingede en forhåndsgranskning af udenlandske journalisters artikler. Der var dog ikke tale om, at forhåndsgranskningen var en betingelse for trykning, og danske myndigheder havde heller ikke hjemmel i aftalen til at tvinge journalister til at ændre indholdet af deres artikler i henhold til Danmarks ønsker inden publicering. Der var derfor kun tale om en svagere grad af censur, som bedst forstås som et dansk forsøg på at inddæmme nyhedsstrømmen fra Grønland i henhold til danske interesser.

HENRY NIELSEN

PH.D., LEKTOR EMERITUS

CENTER FOR VIDENSKABSSTUDIER

AARHUS UNIVERSITET

68 "Censur", *Den Store Danske Encyklopædi*, tilgængelig på: http://www.denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Jura/Danmarks_statsforfatning/censur (28.8.2013)

KRISTIAN H. NIELSEN
 PH.D., LEKTOR
 CENTER FOR VIDENSKABSSTUDIER
 AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

Den massive amerikanske militære tilstedeværelse i Grønland efter 1951 satte den danske regering i en diplomatisk og demokratisk klemme: Af hensyn til NATO-samarbejdet måtte Danmark strække sig langt for at imødekomme amerikanernes ønsker, men der måtte også tages hensyn til opinionen i Danmark, som var kritisk over for de store amerikanske basebyggerier i Grønland, og den betydelige militære forsøgsvirksomhed, som fandt sted både på og uden for forsvarsområderne i Grønland. Et særligt problem var forbundet med åbningen af nye spektakulære forsvarsanlæg i det kolde nord, fordi det amerikanske militærs ønske om positiv pressedækning af begivenheden kolliderede med den danske regerings ønske om at inddæmme presseomtalen af amerikanernes militære tilstedeværelse i Grønland. Det danske udenrigsministerium forsøgte derfor i årene 1951-63 med vekslende held at udøve diplomatisk censur og *damage control* i forhold til konkrete journalister og deres historier. Af hensyn til Grønlands udvikling og dansk sikkerhed var de danske myndigheder også interesseret i en form for ideologisk tilbagerulning af de mange historier om den amerikanske militarisering af Grønland ved at opmuntre til presseomtale af den igangværende danske modernisering af Grønland. Det er de danske myndigheders forsøg på inddæmning og delvis tilbagerulning af presseomtale af amerikanske militære aktiviteter i Grønland, der er emnet for denne artikel.

CONTAINMENT AND ROLL BACK: THE DIPLOMATIC CENSORSHIP BY DANISH AUTHORITIES OF NEWS COVERAGE OF US MILITARY ACTIVITIES IN GREENLAND, 1951-1963

After World War II, the United States increased its military presence in Greenland, thus squeezing the Danish Government on two fronts. In due diplomatic consideration of a good working relationship in NATO, Denmark had to accommodate the American demands as much as possible. At the same time, the Government had to consider the public criticism of the extensive network of American military bases in Greenland, especially the large Thule Air Base, and the considerable military research activity that took place within, but also outside of the American defense areas. In particular, American attempts to give the containment of Soviet forces across the Arctic more publicity collided with the attempts of Danish authorities to contain the press coverage of US military activities in Greenland. From 1951 to 1963, the Ministry of Foreign Affairs with varying results tried to exercise a kind of diplomatic censorship of journalists who visited Greenland on invitation by the US military. Concerned with the development of Greenland and Danish secu-

rity, the Danish Government also wanted to roll back the many news stories about US militarization of Greenland in favor of stories about Danish modernization of Greenland. How the Danish authorities tried to contain and partly roll back news coverage of American military activities in Greenland is the topic of this article.

debat
respekt
er

DUPLIK TIL FRIISBERG

BLEV DER INDFØRT DEMOKRATI I DANMARK I 1849?

I det forrige nummer af *temp* (nr. 6, s. 158-169) har Claus Friisberg en replik til min artikel "Var vore forfatningsfædre demokrater?" (*temp*, nr. 5, 2012). Så vidt jeg kan se, er Friisberg og jeg hovedsagelig uenige om tre punkter:

Var vore forfatningsfædre demokrater? Opfattede de sig selv som demokrater? Mente de, at de med junigrundloven indførte en demokratisk forfatning? Og var det samtidens opfattelse af den nye forfatning?

Blev folkesuveræniteten lagt til grund for den nye forfatning, eller var der snarere tale om, at to legitimeringsprincipper skulle afbalancere hinanden? Et monarkisk og et demokratisk princip? Var det med junigrundloven meningen at indføre en reel magtdeling, hvor kongen fortsat skulle have politisk magt og indflydelse?

Dømmer jeg fortiden ud fra nutidens målestok? Anlægger jeg en "præsentisk" historieopfattelse?

SELVOPFATTELSEN

Den første uenighed omhandler spørgsmålet om, hvorvidt vore forfatningsfædre opfattede sig selv som demokrater. Jeg mener i min artikel at kunne påvise, at det ikke var tilfældet for de ledende nationalliberale, hvorimod Friisberg hævder, at en central aktør som Orla Lehmann plæderede for, at der skulle indføres et parlamentarisk demokrati i Danmark. Friisberg mener således i artiklen "Den parlamentariske statsskik og Orla Lehmann" (*Historie*, nr. 2, 1966) og i bogen *Orla Lehmann – Danmarks første moderne politiker* (2000) at have fremlagt "mange eksempler på, at Lehmann dels gik ind for en fri forfatning, dels at den skulle være parlamentarisk". Vi kan ikke være uenige om, at Lehmann gik ind for en fri forfatning, men vores uenighed skyldes – så vidt jeg kan se – at Friisberg uden videre sætter lighedstegn mellem "fri forfatning" og "demokrati" (se for eksempel s. 78 i bogen om Orla Lehmann, hvor Friisberg hævder, at Lehmann talte om demokrati til bønderne på Falster, hvad han faktisk *ikke* gjorde, og videre s. 78-81 i samme bog).

Det kan godt være, at det for nogle historikere ikke kommer sig så nøje, hvordan man definerer sine begreber, om man taler om fri forfatning og konstitutionelt monarki på den ene side eller om demokrati og folkestyre på den anden side – Friisberg siger eksplicit, at sondringen forekommer ham "lidt kunstig" – men det er faktisk vigtigt for en politolog, der interesserer sig for demokratiseringsprocesser i almindelighed og for demokratiseringsprocessen i Danmark i særdeleshed. Som politolog vil jeg også gøre opmærksom på, at man godt kan have parlamentarisme uden demokrati (som i England i en lang periode) og demokrati uden parlamentarisme (som i præsidentalsystemer, f.eks. USA i dag).

At Lehmann gik ind for en den fri forfatning, der – muligvis – var parlamentarisk, gør ham ikke nødvendigvis til demokrat.

Friisberg kommer ikke med vægtig dokumentation for sin påstand om, at "man i samtiden ikke var i tvivl om, at den frie forfatning, man vedtog, var en demokratisk forfatning", og at det var datidens opfattelse af forfatningen. Vi kan være enige om, at begrebet demokrati dækkede mere end begrebet fri forfatning, og vi kan også være enige om, at højrefløjen udmaledede junigrundloven som "alt for demokratisk", fordi den ikke rummede tilstrækkelige konservative garantier, og at venstrefløjen ikke mente, at den var demokratisk nok, fordi der blev indført et tokammersystem, hvor valgbarheden hvilede på en økonomisk census. Balthazar Christensens forhåbning om en overgang fra "en absolut Souverainitet til en demokratisk Forfatning"¹ blev således ikke indfriet med junigrundloven.

Om de toneangivende nationalliberale mente, at grundloven havde "det rette mål" af demokrati, er derimod ikke dokumenteret, tværtimod er vi enige om, at en central nationalliberal politiker som A.F. Krieger ikke opfattede junigrundloven som demokratisk, og Friisberg kan kun finde frem til Hother Hage som belæg for, at "nogle af de nationalliberale politikere tog ordet demokrati til sig" (min kursivering) – og det blot i en sidebemærkning og i en helt anden sammenhæng. Vi mangler stadig offentlige og klare udsagn fra Monrad, Lehmann, Tscherning, Hall m.fl. om, at junigrundloven var en demokratisk forfatning. Noget andet er, at junigrundloven navnlig efter 1866 for mange – først og fremmest fra Venstre – kom til at fremstå som et demokrati, der var gået tabt og burde genrejses. Det virker derfor, som om Claus Friisberg gør Venstres post-1866-syn på junigrundloven til sit eget, men projicerer det tilbage til 1848-49.

MAGTDELING ELLER FOLKESUVERÆNITET

Den anden uenighed drejer sig om, hvorvidt der med junigrundloven blev indført en magtdeling mellem kongen/regeringen og rigsdagen, eller om folkesuveræniteten blev lagt til grund for den nye forfatning. Her er det svært at argumentere mod Friisberg. Lige meget om man henviser til grundlovens tekst – at regeringsformen skulle være indskrænket-monarkisk (§1) eller beskrivelsen af magtfordelingen (§2) – eller til udtalelser om, at kongen fortsat skulle have politisk magt og indflydelse, så afvises sådanne argumenter af Friisberg med, at junigrundloven var et "paradenummer" og en "komedie", der skulle "strø sukker på realiteterne", "stikke kongen blå i øjnene" og lægge "slør over" udhulingen af kongens magt.

Denne tekstlæsning er i direkte modstrid med den måde, hvorpå andre historikere, som for eksempel Jes Fabricius Møller, læser junigrundloven. Han understreger nemlig, at vore grundlovsfædre virkelig mente, hvad de skrev, og at

1 Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, 1848-49, spalte 227.

junigrundloven ”oprindeligt ikke blev skrevet med henblik på, at ordene frit kan udskiftes, eller for at blive læst mellem linjerne.”²

Friisberg synes derimod at være enig med højremanden, godsejer P.B. Scavenius, der på den grundlovgivende rigsforsamling gjorde sig til talsmand for synspunkter, der ligner Friisbergs, idet han talte om, at kongen blot blev ”en pyntet dukke, som man ved højtidelige Lejligheder fører i Procession til Moro for Pøblen.”³ Hans udtalelse blev mødt med stærk hyssen fra forsamlingen. Om denne hyssen nu skyldes utilfredshed med, at Scavenius afslørede ”komedien”, eller om den skyldes afstandtagen fra hans beskrivelse af kongens rolle, kan vi nok ikke blive enige om.⁴

Mens Friisberg afviser en række bestemmelser i junigrundloven som tilsigtede tilsøringer, så tager han til gengæld en bestemt udtalelse af Frederik VII og en bestemt artikel (§18) meget bogstavelig, nemlig at kongen skulle være ansvarsfri. Her synes Friisberg om kongens rolle i det 19. århundrede at anlægge en nutidig forståelse af forholdet mellem magt og ansvar. Det er dog langt fra givet, at samtiden opfattede det på samme måde. Mens Friisberg mener, at parlamentarismen lå implicit i junigrundloven, således at regeringen skulle kunne accepteres af Rigsdagen, så gav indenrigsministeren (Bang) eksplicit udtryk for, at regeringen ikke blot skulle udnævnes af kongen, men også accepteres af ham:

(...) det er ikke tænkeligt, at nogen Minister i længere Tid skulde kunne vedblive i sin Stilling, hvis hans Anskuelser staae i Modstrid med Kongens; naar den personlige Tilid og Samvirken ikke er tilstede mellem Kongen og Ministeriet, vil Ministeriet ikke kunne bestaae, saa at Kongens personlige Anskuelser udøve en stor Indflydelse. For resten er det klart, at hvormeget en Konge vil deltage i selve Regeringsforhandlingerne og hvor dybt han vil gaae ind i Sagernes Detail, det maa være en Sag mellem ham og Ministrene; det er Noget, der vil afhænge af Individualiteten og lader sig ikke afgøre ved almindelige Regler.⁵

2 ”Junigrundloven og parlamentarismen. Om Claus Friisbergs disputats”, *Historisk tidsskrift*, 108, 2008, s. 206 og 208.

3 *Beretning*, spalte 1790.

4 For øvrigt foreslog Scavenius ikke blot, at kongeloven skulle have lov til at bestå. Han foreslog også en række ændringer og blandt disse, at kongen skulle fraskrive sig den lovgivende magt og fremover dele den med Rigsdagen, og at Kongen kun med Rigsdagens samtykke skulle kunne udskrive skatter og anvende de udskrevne skatter, se *Beretning*, spalte 1792f og 2870f. Scavenius gik altså ind for en stærk kongemagt, men også for en magtdeling. Hans synspunkt lå derfor ikke langt fra det, der blev gennemført. Når han alligevel stemte mod junigrundloven, skyldes det formodentlig hans utilfredshed med, at kongen blev svækket for meget, og utilfredshed med repræsentationssystemet, hvor han ville have foretrukket en form for treklassevalg til Folketinget (spalte 2103) og udnævnelse af livstidsmedlemmer af Landstinget (spalte 2105).

5 *Beretning*, spalte 1795.

En lignende opfattelse gav A.F. Krieger udtryk for i et svar til Scavenius. Han udtrykte som en grundtanke, hvorfra han betragtede hele grundlovsudkastet,

(...) at der i mangfoldige Tilfælde ikke opnaaes Noget ved noget Grundlovs-Bogstav, men at det er den Aand, der i Udviklingen gjør sig gjældende, der bestemmer Forholdenes hele Gang. Altsaa er det ingenlunde Ordene i Udkastet (...) der vil have Indflydelse paa Spørgsmaalet om Forholdet mellem Kronen og Rigsdagen, men det er Folkets Valg af Rigsdagsmændene og de Folkevalgte Adfærd, det er Kronens Valg af Ministre og de kongevalgte Ministres Adfærd. Dersom Regjeringen staar, som man nylig sagde, en Tomme eller to over Folkerepræsentationen, da vil dennes Indflydelse staa under Regeringens. Staar derimod Folkerepræsentationen i Dygtighed og Indsigt een eller to Tommer over Kronens Raad, da vil Forholdet blive det omvendte.⁶

Der kan heller ikke være tvivl om, at Krieger faktisk ønskede en deling af magten og dermed tog afstand fra tanken om folkesuveræniteten:

Jeg tror, at Magten ikke alene kan, men skal deles, og at, hvis den ikke deles, da vil den føre til Despoti, hvad enten man har et Monarki eller en Republik. Forskjellen er da ikke mellem Monarki og Republik, men mellem det constitutionelle, være sig Monarki eller Republik, og det despotiske, være sig Monarki eller Republik. Og skulle jeg udtrække en Lærdom af den nyeste Tids Historie, er det netop den, at Magten deles og maa være delt overalt, hvor der skal være Frihed (...).⁷

Friisberg redegør i øvrigt selv for, at det for Krieger spillede en stor rolle, at man ikke gentog de fejltagelser, der blev gjort under den franske revolution, "hvor al magt blev samlet i folkerepræsentationen." Kongen skulle faktisk spille en afgørende rolle: Regeringens mulighed for at "kontrabalancere Rigsdagen" ville blive lettere, hvis den kunne støtte sig til en konge, der i hvert fald formelt var stærk.

Selv om Friisberg ikke vil tage udtalelserne alvorligt, kan man konstatere, at mange af medlemmerne af rigsforsamlingen eksplicit gav udtryk for, at kongen fortsat skulle have politisk magt og myndighed. Mange af dem var faktisk valgt på programmet "en stærk Kongemagt og en stærk Folkemagt",⁸ og nogle havde direkte lovet deres vælgere, at kongen skulle beholde så meget magt som mulig, og derfor have et absolut veto over for nye love.⁹ Man drøftede på rigsforsamlingen indgående, om et absolut eller et suspensivt veto ville give kongen den største magt, idet alle dog gik ud fra, at han skulle være "en personligen handlende Mand."¹⁰ I

6 *Beretning*, spalte 1799.

7 *Beretning*, spalte 1799f.

8 *Beretning*, spalte 2290.

9 Se for eksempel Barfod (spalte 2289), Ræder (spalte 2300) og I. A. Hansen (spalte 2302).

10 Schierns formulering, *Beretning*, spalte 2292. For øvrigt gav Schiern anledning til drøftelse af en komparativ analyse af forholdet mellem parlamentarisme og vetoret i en række lan-

denne forbindelse blev der også givet udtryk for indsigt i forskellige former for magtudøvelse. Således formulerede Barfod ganske præcist den form for indirekte magt og indflydelse, som politologer siden har kaldt *non-decision-making* i form af den anticererede reaktion:

Jeg sætter en stor Betydning i Bibeholdelsen af det absolute Veto. Jeg veed vel, at man taler om, at dette Veto meget sjældent vil bruges, og at det som en Følge deraf ikke har stor Betydning; men jeg siger: det har dog en stor Betydning, thi allerede det, at Folket og Folkeforsamlingen er sig bevidst, at det kan bruges, vil gjøre, at denne Forsamling vil betænke sig vel, betænke sig meget vel, inden den sætter Kongen i den absolut nødvendige Stilling at skulle bruge det Veto, som man vel veed, at han nødig bruger.¹¹

Endelig skal man ikke undervurdere den direkte indflydelse som kongeord kunne have på den politiske udvikling. Tænk blot på Frederik VII's udtalelse om Slesvigs deling "Det skal ej ske. Det lover jeg" på Lerbæk Mark i september 1848. Det satte i høj grad dagsordenen for den følgende politik, var baggrunden for Martsministeriets afgang i november 1848, og fik muligvis afgørende betydning for katastrofen i 1864, hvor den danske regering stædigt afviste at dele Slesvig som led i en fredsslutning. Der blev med kongens løfte etableret – hvad politologer kalder – en stiafhængighed.

Sammenfattende om magtdeling og folkesuverænitæt vil jeg fastholde, at vore grundlovsfædre i 1849 bevidst ønskede at indføre en styreform, hvor magten skulle deles mellem kongen og en valgt rigsdag, at folkesuverænitæten netop ikke skulle være enebestemmende, og at der følgelig heller ikke blev indført parlamentarisme. Kort sagt, man søgte en dobbelt legitimitet af den politiske magt.¹²

HISTORIEOPFATTELSE

Endelig beskylder Friisberg mig for at give udtryk for "en præsentisk historieopfattelse", idet jeg dømmer fortidens personer og handlinger ud fra nutidens målestok. Det er ikke nogen ny beskyldning, idet den allerede blev formuleret i hans bog *Demokratiets triumf. Den første Junigrundlov* fra 1999 (s. 315f). Det finder jeg imidlertid er en misforståelse. Jeg dømmer bestemt ikke nogen. Jeg har blot forsøgt at klarlægge, hvornår de træk, der i dag karakteriserer det danske demokrati – eller rettere polyarki – blev indført, hvem der stod for indførelsen, og hvilke konflikter, der udspillede sig under demokratiseringsprocessen. At konstatere, at der for eksempel ikke blev indført almindelig valgret før i 1915, er ikke nogen dom over, at den burde være indført før, selv om det kan være lidt svært at und-

de, idet man søgte at kontrollere for indflydelsen af statsformen (monarki eller republik) og graden af national selvstændighed, se spalterne 2290-2304.

11 *Beretning*, spalte 2289.

12 Som Jes Fabricius Møller formulerer det, "Junigrundloven og parlamentarismen", s. 207.

lade at bemærke, at de nationalliberale førte sig frem med, at de gik ind for almindelig valgret, selv om de udmærket godt vidste, at det gjorde de rent faktisk ikke. Måske kan der gives ganske gode grunde til, at man burde begrænse valgretten i 1848-49. Robert A. Dahl har således udviklet en teori om, at demokratiseringsprocessen fører til mere stabile styreformer, hvis en række forudsætninger er opfyldt og bestemte institutioner introduceres i en bestemt rækkefølge.¹³ Om denne teori holder for den danske case, er en interessant politologisk problemstilling.

Hvad angår, hvem der har "en præsentisk historieopfattelse", kan jeg ikke lade være med at bemærke, at Friisberg under sit disputatsforsvar blev kritiseret for at gennemføre en politisk historieskrivning, der betragter nutiden som målestok og logisk endemål for fortiden – "the Whig Interpretation of History" eller "gårdmandslinien i dansk historieskrivning."¹⁴

SAMMENFATNING

Det danske demokrati (polyarki) blev ikke indført på en gang i 1849. De ledende forfatningsfædre mente ikke selv, at de indførte en demokratisk forfatning, og junigrundlovens ordlyd og praksis levede ikke op til de polyarkiske institutioner. Junigrundloven hvilede ikke entydigt på folkesuveræniteten, men på en magtdeling mellem kongen/regeringen og rigsdagen. Det danske demokrati blev ikke indført fra den ene dag til den anden, men må i højere grad ses som resultatet af en række politiske magtkampe, konkrete styrkeforhold i afgørende situationer og indgåede kompromisser end som realiseringen af et bestemt politisk-ideologisk program eller en på forhånd udformet demokratisk teori. Det politiske demokrati, som så mange i dag anser for at være så selvfølgeligt og "naturligt", er hverken særligt ideelt, perfekt eller teoretisk gennemtænkt og velbegrundet. Det er snarere et historisk produkt end realiseringen af et ideal eller en værditeori. Faktisk er det endnu temmelig langt fra det demokratiske ideal om politisk lighed.

13 Se for eksempel Robert A. Dahl: *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven: Yale University Press 1971, s. 33ff og samme: *Om demokrati*, København: Nyt Nordisk Forlag 2000 (dansk oversættelse af *On Democracy*, New Haven: Yale University Press 1998), s. 114ff.

14 Jes Fabricius Møller, "Junigrundloven og parlamentarismen", s. 197 og 208f.

ET SVAR PÅ PALLE SVENSSONS DUPLIK

LEHMANN OG PARLAMENTARISMEN

Palle Svensson sætter spørgsmålstejn ved, at de nationalliberales førende politiske talsmand under enevældens sidste år i 1840'erne, Orla Lehmann, gik ind for, at den frie forfatning, som han og hans meningsfæller arbejdede for indførelsen af, skulle være parlamentarisk. Det er der ikke nogen grund til. Lehmann betone- de ustandselig, at indførte man et konstitutionelt monarki, ville det indebære, at den parlamentariske statsskik ville vinde indpas. I den første artikel, han offentliggjorde på tryk i 1832 om de påtænkte stænderforsamlinger, skrev han således, at i de stater, hvor kongen havde vetoret og parlamentet den besluttende myndighed – f.eks. i Storbritannien – havde parlamentet ”i budgettet [...] et almægtigt tvangsmiddel til at sætte sin vilje igennem”.¹ Dette udsagn er ganske vist deskriptivt, men der er dog ikke nogen tvivl om, at Lehmann mente, at indførte man en konstitutionel forfatning, der byggede på de samme grundlæggende principper som den engelske med ansvarlige ministre og et parlament, der en gang om året skulle vedtage en bevillingslov, så var den nødvendige konsekvens heraf parlamentarisme. At det var hans vurdering, fremgik af hans anmeldelse fra 1834 af den norske jurist F. Stangs bog om den norske konstitution. Her skrev han, at det reelt ikke spillede nogen rolle, om forfatningen, som det var tilfældet i Norge, ud- styrede kongen med et suspensivt veto eller med et absolut som i Storbritannien: For ”i virkeligheden er ingen konstitutionel konge i stand til mere end en kort tid at sætte sin vilje igennem mod folkerepræsentationens vilje, og hvor en frie for- fatning i sandhed er gået over i folkelivet, er selv dette næppe tænkeligt.”²

Orla Lehmann var altså godt klar over, at det ikke var gjort med en fri for- fatning alene: Parlamentet skulle repræsentere befolkningen, og denne skulle være optaget af tidens centrale politiske spørgsmål og være politisk aktiv. Da et konstitutionelt monarki blev indført med dannelsen af Martsministeriet og Kong Frederik VII's erklæring i statsrådet den 22. marts 1848 om, at ministrene for fremtiden skulle bære ansvaret, kom folkerepræsentationen – i første omgang den grundlovgivende rigsforsamling, i næste omgang Rigsdagen – i magtens cen- trum, for den alene udgik af det folk, der efter Lehmanns opfattelse nu havde den endelige magt.³

Orla Lehmann blev minister uden portefølje i Martsministeriet og var af den opfattelse, at ministeriet var ansvarligt over for den grundlovgivende forsamling,

1 Oa [Orla Lehmann]: ”F.A. Holstein: Om de danske Provinsialstænder”, *Maanedsskrift for Lit- teratur*, VII, 1832, s. 170.

2 Orla Lehmann: ”F. Stang: Den norske Konstitutionslovgivning”, *Maanedsskrift for Litteratur*, XII, 1834, s. 304.

3 Orla Lehmann: ”Borgerrepræsentationens Adresse af 20de Marts”, Hother Hage (udg.): *Orla Lehmanns efterladte Skrifter*, I, Anden afdeling, København: Gyldendal (F. Hegel) 1872, s. 70.

der blev valgt den 5. oktober og trådte sammen den 28. oktober 1848. Netop da kom regeringen i krise, fordi ministrene var uenige om, hvorvidt det ville være opportunt under den forestående engelske mægling mellem deltagerne i Tre-årskrigen nødtvungent at affinde sig med en deling af Slesvig. I Rigsforsamlingen fik man nys om, at nogle af ministrene – herunder Orla Lehmann og kultusminister D.G. Monrad – var villige til at gå så langt. Nogle af forsamlingens medlemmer udtalte sig kritisk i den anledning. Det gav Lehmann lejlighed til at ytre sig principielt om forholdet mellem regering og repræsentation på et tidspunkt, hvor man som sagt var gået over til konstitutionelt monarki, men hvor en grundlov endnu ikke var vedtaget: "Der er atter i dag blevet talt, som om regeringen fordrede eller endnu blot ønskede folkets 'blinde' tillid. Vi fordrer tillid, ikke for os, men for regeringen, for den nuværende og for alle kommende regeringer; men vi fordrer den kun på det vilkår, at ingen regering kan forblive at være regering længer, end den besidder denne tillid [...]. Jeg finder det aldeles i sin orden, at ministerierne for fremtiden udgår af Rigsdagen, og at, hvis nogen vil påtage sig at gøre det bedre end vi, det af os vil betragtes, ikke som et nederlag, men som en forløsning."⁴ Det virker, som om Lehmann – som formodentlig havde en fornemmelse af, at han og hans meningsfæller ville lide nederlag inden for ministeriet – ikke længere havde lyst til at være minister. Trods det udtalte han sig også principielt.

Spørgsmålet er så, om han mente, at 5. junigrundloven var parlamentarisk. Det gjorde han, som hans indlæg i Folketinget den 23. oktober 1851 viser. Under Folketingets behandling af et forslag fra D.G. Monrad om fæsteaflysning, som indenrigsminister F. Tillisch ikke fandt var nogen god løsning på problemet, påpegede Lehmann – som mente, at fæstevæsenet var et levn fra stændertiden og burde afskaffes – at indenrigsministerens ord ikke var det sidste ord i den sag: "Jeg skal minde om, at ministrene har det til fælles med, hvad en æret rigsdagsmand forleden udtalte som noget særegent for fæsterne, at de kunne 'dø', og at ministeriet ikke går over til enken, men det er jo klart, at ministeriet dels kan fjernes ved et votum af Folketinget, dels at Hans Majestæt kunne mene, at f.eks. den højtærede indenrigsminister [Tillisch] endnu bedre var på sin post der [dvs. som minister for Slesvig], hvor jeg af mit ganske hjerte erkender, at han har gjort sit fædreland stor tjeneste."⁵ Lehmann regnede altså med, at Folketinget kunne bringe en minister (og dermed eventuelt også en regering) til fald, hvis det vedtog et mistillidsvotum. Det kan ikke overraske, i og med at grundloven netop på de punkter, han havde tillagt vægt (ansvarlige ministre, Rigsdagens monopol på skattebevillingsretten og folkets deltagelse i det politiske liv) klart tilkendegav, at magten i sidste ende lå hos repræsentationsorganet og det folk, som det repræsenterede. I øvrigt viste den faktiske politiske udvikling, at Lehmann gjorde sig skyldig i en fejlbedømmelse. Det var ikke nok, at Folketinget gik imod regeringen. Landstinget

⁴ *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, 1848-49*, spalte 208.

⁵ *Rigsdagstidende 1851-52. Forhandlingerne paa Folkethinget*, spalte 385-386.

skulle også gøre det. Ellers kunne man ikke være sikker på, at regeringen faldt. I og med at ministeriet var et kollektiv, kunne Majestæten ikke uden videre få en minister udskiftet (jf. nedenfor).

Palle Svensson tager dels historikeren Povl Frederik Barfoed, dels A.F. Krieger og P.G. Bangs synspunkter til indtægt for sit syn på, hvilken magt grundloven tildelte kongen. Barfoed rammer helt ved siden af (jf. nedenfor), Krieger og Bang udtaler sig under en debat, under hvilken P.B. Scavenius, som jeg var inde på i sidste nummer af *temp*, lige har givet en stærkt provokerende skildring af, hvor megen magt kongen ville tabe med vedtagelsen af det foreliggende udkast til en ny grundlov. I den sammenhæng søger de naturligvis at berolige forsamlingen, hvilket sker gennem en noget overdreven vurdering af, hvor megen magt Junigrundloven tildelte kongen. I øvrigt siger Krieger også i den tale, som Palle Svensson citerer fra, at "intet ministerium kunne holde sig, når det viste sig, at det var, ikke i en uopløselig, ikke i en kamp på liv og død, men kun i modstrid med majoriteten i folkerepræsentationen".⁶ Elitære som de nationalliberale gennemgående var, mente de, at en regering skulle bestå af rigets bedste mænd. Hvis de ikke gjorde regeringsarbejdet ordentligt, kunne Rigsdagen fælde dem. Og så måtte man finde en ny regering af de dueligste mænd i landet. Denne forestilling overlevede ikke mødet med virkeligheden, fordi de, der ikke var nationalliberale eller konservative, ikke ville godkende den nationalliberale forestilling om, at anbragte man de bedste i regeringen, ville de simpelthen tjene det fælles vel. For det første havde de nationalliberale ikke monopol på regeringsduelighed, for det andet gjorde de sig skyldige i en illusion, hvis de troede, at en regering bestående af de bedste mænd fra deres rækker, handlede uafhængigt af interessevaretagelse. Hvis Krieger havde ret i, at et ministerium ikke kunne holde sig, hvis det kom i modstrid med majoriteten i Rigsdagen, ville det snart komme dertil, at majoriteten ville få sat sine ledere ind i ministeriet.

JUNIGRUNDLOVENS PARLAMENTARISME

De centrale bestemmelser om kongens, regeringens og folkerepræsentationens magt og kompetence i forhold til hinanden er såvel i substans som i ordvalg stort set identiske i samtlige grundlove fra 1849 over 1866, 1915, 1920 og 1953 – nemlig at regeringsformen er indskrænket monarkisk (§ 1), at den lovgivende magt er hos kongen og Rigsdagen i forening, og den udøvende magt ligger hos kongen (§ 2). Hvad der ligger i disse kortfattede formuleringer klargøres derefter i de følgende paragraffer. Af disse fremgår det, at kongen er ansvarsfri, og at det er ministrene, der er ansvarlige for regeringens førelse (§ 18). For at sikre, at kongen ikke tager nogen politiske beslutninger på egen hånd, bestemmer grundloven, at alle beslutninger, der har med lovgivningen eller med regeringens førelse i det hele at taget

6 Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, 1848-49, spalte 1798-2000.

at gøre, dels skal være underskrevet af kongen, dels af en minister for at opnå gyldighed (§19). Paragraffen indledes med ordene: "Kongen udnævner og afskediger sine ministre." Formelt betyder det, at såvel kongens afskedigelse af en regering som hans udnævnelse af en ny skal være kontrasigneret. Kongen er ikke frit stillet, når han udnævner sine ministre. Han er nødt til at udnævne en regering, som Rigsdagen kan acceptere; det skyldes, at den nyudnævnte regeringsleder som politisk ansvarlig for dannelsen af den nye regering står til ansvar overfor Rigsdagen, dvs. han må have så megen opbakning i denne, at han sammen med Rigsdagen kan få gennemført de love, som der er brug for, og frem for alt få vedtaget en finanslov. Har han kun kongens tillid, men ikke Rigsdagens, kan han ikke fungere som regeringschef, hvis han ellers respekterer grundlovens bestemmelser.

I og for sig er det en selvfølgelige, at kongen ikke frit kan vælge sine ministre. Når jeg alligevel nævner det, er det, fordi der er nogle, der i tidens løb har troet (eller foregivet at tro), at grundloven tillod kongen frit at udnævne sine ministre. Det var fremme i Højres propaganda under forfatningskampen fra 1870 til 1901. Så sent som i 1950 forsvarede historikeren Vilhelm la Cour sin deltagelse i Højgaardskredsens forsøg i november 1940 på at få Kong Christian X til at afskedige samlingsregeringen SRVK, der havde et solidt flertal bag sig i Rigsdagen, og udnævne en ny under Prins Aksel, der var uden støtte i Rigsdagen, med henvisning til denne paragraf.⁷

Heroverfor kunne man indvende, at kongen da blot kunne få den nye regeringsleder, *in casu* Prins Aksel, til at underskrive sin beslutning om at afskedige den gamle regering og udnævne en ny. Ja, det kunne han godt. Men traf han virkelig på egen hånd en politisk beslutning af så vidtrækkende karakter, ville han ikke være ansvarsfri længere. Store dele af befolkningen og de politiske beslutningstagere ville have holdt ham ansvarlig, således som det skete under Påskekrisen. Dengang folte Kong Christian X (1912-1947) formodentlig, at tronen vaklede under ham, hvis en løsning ikke hurtigt blev fundet. Hvad der ville være sket i 1940, hvis han havde udnævnt en ny regering efter Højgaardskredsens ønsker, er ikke godt at vide. Men så meget er sikkert, at det ville have svækket kronen ganske alvorligt. Bestemmelsen om ansvarsfrihed skulle netop beskytte kronen mod sådanne situationer. Men det kunne den selvsagt ikke, hvis kongen optrådte som en magtfuld politisk spiller. Lehmann havde virkelig ret, da han skrev, at en konstitutionel konge ikke ville slippe af sted med at gå imod folkerepræsentationen ret længe.

En anden indvending kunne være, at det først var i det 20. århundrede, at kongen mistede langt det meste af sin indflydelse på regeringsdannelsen begyndende med Systemskiftet i 1901. Heller ikke denne indvending holder. Under Frederik VII (1848-1863) havde de regeringer, der blev udnævnt, Rigsdagens accept,

7 Vilhelm la Cour: *Den parlamentariske venligst tilegnet*, København: Berlingske (i kommission) 1950, s. 49f.

bortset fra regeringen A.S. Ørsted (1853-54), som Rigsdagen blev mere og mere utilfreds med på grund af dens oktrojering i 1854 af en fællesforfatning m.m. Regeringen prøvede at overkomme Rigsdagens mistillid ved at udskrive valg til både Folketing og Landsting. Da dette resulterede i et tordnende nederlag, endte det i december 1854 med, at kongen afskedigede den til fordel for en regering, som Rigsdagen i alt fald ikke nærede mistillid til. Hvor upopulær regeringen A.S. Ørsted var i Rigsdagen, fremgik af, at den lod kongen nedlægge veto mod en kommunal lovgivning, som regeringen fandt for progressiv.

Den nye konge Christian IX (1863-1906) ønskede at spille en politisk rolle, der gik ud over den rolle, Junigrundloven og fra 1866 den reviderede grundlov tildelte ham. Han kom af sted med at afskedige regeringen Hall II, selv om den havde et flertal bag sig både i Rigsdagen og Rigsrådet. Dermed fik han ansvaret for den nye regering D.G. Monrad og for dens fejlslagne politik under krigen mod Preussen og Østrig. De ministerier, der efterfulgte Monrad, ministerierne C.A. Bluhme, C.E. Frijs Frijsenborg, Ludvig Holstein-Holsteinborg og C.A. Fonnesbech, havde en solid opbakning i Landstinget (Rigsdagens og Rigsrådets Landsting indtil 1866), men var kun tålt i Folketinget (Rigsdagens og Rigsrådets Folketing til 1866). Såvel Frijs som Holstein og Fonnesbech faldt, da Folketinget tilkendegav, at det ikke længere havde tillid til dem. Derefter sad godsejer J.B.S. Estrup som regeringsleder i ikke mindre end 19 år. Han havde Folketinget imod sig, men kunne holde sig ved magten, dels fordi han havde et flertal i Landstinget bag sig, dels fordi han med provisoriske finanslove afholdt udgifter (ikke mindst til bygningen af en fæstning rundt omkring København), som Rigsdagen ikke havde godkendt via finansloven. Dermed brød han klart grundlovens bestemmelser, som sagde, at regeringen ikke kunne opkræve skatter og afholde udgifter, med mindre Rigsdagen havde vedtaget den årlige bevillingslov. At der var tale om en slags landstingsparlamentarisme, fremgår af Estrups fald i 1894. Da et flertal i Folketinget og Landstinget bestående af Højre og Det Moderate Venstre blev enige i slutningen af marts måned 1894 om at vedtage en ordinær finanslov, om at nedstemme de provisoriske love, Estrup havde udstedt, og om, at Estrup skulle fratræde som regeringsleder, prøvede Estrup at fastholde sin post som regeringschef. Men her hjalp ingen kære konge. Christian IX måtte blot tage til efterretning, at han ikke kunne beholde den person, han foretrak som konseilspræsident, J.B.S. Estrup. Efter at grev Mogens Frijs som talsmand for Højres gruppe i Landstinget havde gjort ham klart, at Højre ikke havde tænkt sig at løbe fra aftalen med De Moderate (herunder aftalen om, at Estrup skulle gå), måtte han trække sig i august 1894.

Konklusionen er, at Junigrundloven lagde op til en form for negativ parlamentarisme i stil med det regeringsdannelsesprincip, man kunne udlede af den engelske premierminister Robert Peels erklæring 1835, da han var kommet i mindretal i Underhuset og havde tabt det valg, han derefter havde udskrevet, og derpå trak sig som regeringschef: "[...] efter forfatningens praksis, grundsætninger og bogstav bør en regering ikke blive ved at styre, når det efter et loyalt

forsøg [udskrivelsen af valg til Underhuset] viser sig, at den møder afgjort modstand i Underhuset, selv om den som den nuværende har kongens tillid og flertal i Overhuset.”⁸ Om nogen folketingsparlamentarisme var der dog ikke tale i Danmark før Systemskiftet. Men havde den samlede Rigsdag mistet tilliden til en regering, som stadig nød kongens tillid, måtte den gå. Det skete i 1854, og det skete igen i 1894. Fra 1870 til 1894 klarede man sig i stedet med en art landstingsparlamentarisme. Efter Estrups fald i 1894 forsøgte man at vende tilbage til landstingsparlamentarismen, men uden det store held – på grund af en stadig svækkelse af Højre i Landstinget og en stadig styrkelse af Folketinget i forhold til såvel regering som Landsting.

KONGENS MAGT I ØVRIGT

Den indflydelse, kongen havde på lovgivningen, bestod for det første i, at han som deltager i statsrådsmøderne kunne bede regeringen om at tage en bestemt beslutning (f.eks. fremsætte et lovforslag eller tage en politisk beslutning, der ikke havde form af et lovforslag), for det andet søge at få indflydelse på de lovforslag, regeringen fremsatte. Hvis han var imod en lov, som Rigsdagen havde vedtaget, kunne han nedlægge veto mod den. Her er det værd at gøre opmærksom på, at systemet ikke fungerede som i Preussen/Tyskland, hvor rigskansleren var kongens/kejserens mand og de øvrige ministre blot rigskanslerens hjælpere. Hensigten med systemet var naturligvis, at kongen/kejseren kunne bede rigskansleren om at gøre det ene eller det andet, hvorefter han med brug af en eller flere ministre satte det i værk. I Danmark rådede det engelske system med en premierminister (i Junigrundloven står der faktisk premierminister; med fællesforfatningen af 1854 og dens afløser fra 1855 blev udtrykket premierminister erstattet af betegnelsen konseilspræsident, en betegnelse, den reviderede grundlov fastholdt). Premierministeren var principielt den første blandt ligestillede kolleger. Systemet indebar, at kongen ikke blot kunne bede premierministeren/konseilspræsidenten om at gennemføre den ene eller den anden foranstaltning. Under forhandlingerne i statsrådet indgik kongen på lige fod med de øvrige ministre i diskussionen, og man kan konstatere, at han i Frederik VII's tid, hvad lovgivningen angik, havde meget begrænset indflydelse, om overhovedet nogen. Frederik VII legede, som jeg nævnte i mit sidste indlæg i sidste nr. af *temp*, en enkelt gang med ideen om at nedlægge veto, men det blev ved tanken. Det absolutte veto fik så langt fra den betydning, Barfoed regnede med, at det ville få som det, politologer kalder *non-decision-making*. Som sagt brugte man slet ikke det absolutte veto efter 1865, undtagen i situationer hvor regeringen ønskede det brugt.⁹

8 Claus Friisberg: *Ingen over og ingen ved siden af Folketinget*, Varde: Vestjysk Kulturforlag 2007, bd. 1, s. 44.

9 Et eksempel har vi fra 1967, hvor den socialdemokratiske mindretalsregering J.O. Krag efter en dansk devaluering forelagde tre lovforslag, af hvilke dog kun de to kom til afstem-

Kong Christian IX forsøgte at gøre sig politisk gældende. Han kunne dog ikke trænge igennem med sit synspunkt, at novemberforfatningen ikke skulle sættes i kraft, hvorfor han afskedigede regeringen og faktisk fik nogen indflydelse i statsrådet under D.G. Monrad. Allerede Bluhme sørgede for at neutralisere hans indflydelse. Under de følgende konseilspræsidenter blev den stedse mindre. Det fremgår af, at en stadig større del af beslutningerne blev taget i ministermøderne, mens statsrådsmøderne mere og mere fik karakter af, at man med kongen i spidsen konfirmerede allerede trufne beslutninger. I praksis var kongens indflydelse på såvel lovgivning som embedsudnævnelser minimal. Der hvor han længst beholdt nogen indflydelse, var i spørgsmål, der havde med forsvaret at gøre, ligesom det også kunne forekomme, at kongen tilsyneladende kunne have indflydelse på, hvem der blev regeringschef, eller på en regerings program (jf. de tre betingelser, Kong Christian X bad Det Radikale Venstre om at gå ind på, før han udnævnte den radikale mindretalsregering).¹⁰ Årsagen til, at det gik på denne måde, var for det første, at de, der havde det politiske ansvar, ikke var meget for at bære ansvaret for beslutninger, som kongen havde pånøddet dem, for det andet, at de, hvis de bøjede sig for kongens ønsker i en situation, hvor Rigsdagen ville reagere, ville komme i konflikt med denne.

Den samlede konklusion er, at grundlovens § 2 giver indtryk af en konge, der har større magt, end forfatningen reelt giver ham. Når det hedder, at kongen og Rigsdagen sammen har den lovgivende magt, må man nok sige, at Rigsdagen fik betydelig større indflydelse på den end kongen.¹¹ Og når det nævnes, at den udøvende magt er hos kongen, udøves den reelt af ministre, der som følge af, at de må bære det politiske ansvar for kongen, er langt mere afhængige af Rigsdagen end af kongen.

ning: Det ene var forslaget om indefrysning af en dyrtidsportion, det andet et forslag om en ekstraskat i 1968. Det sidste blev vedtaget ved tredjebehandlingen den 15. december 1967, medens det første blev forkastet. Da regeringen anså lovene for at være et sammenhængende hele, besvarede den afstemningsresultatet på den måde, at loven om ekstraskat hverken blev underskrevet af kongen eller ministeren. Samtidig udskrev den folketingsvalg. J.O. Krag og K.B. Andersen: *Kamp og fornyelse*, København: Fremad 1971, s. 365.

10 I 1910 overlod Venstre det til kongen, Frederik VIII, at bestemme, om det skulle være Klaus Berntsen, Niels Neergaard eller Anders Nielsen, der skulle være den nye regeringschef. Når jeg skriver "tilsyneladende", hænger det sammen med, at det hedengangne Venstrereformpartiets folk med J.C. Christensen i spidsen helst ville undgå, at den oplagte kandidat, Neergaard, blev udnævnt. Ved at overlade afgørelsen til kongen, som de vidste ville vælge den mest forsvarsbegeistrede af de tre kandidater, Klaus Berntsen, fik de deres vilje, uden at man kunne bebrejde dem det. Friisberg *Ingen over og ingen ved siden af*, bd. 2, s. 792f.

11 I det 19. århundrede lå lovgivningsmagten virkelig hos Rigsdagen forstået på den måde, at arbejdet med udformningen af lovene fandt sted under udvalgsarbejdet i Landstinget og Folketinget. Antallet af lovforslag var så begrænset, at der var tid til det, og embedsmandsapparatet havde ikke kapacitet til at udarbejde lovforslag, der var så færdige, at de – som det tit er tilfældet i vore dage – kunne vedtages stort set i den skikkelse, de blev forelagt.

DEMOKRATI ELLER EJ

I spørgsmålet, om Junigrundloven var demokratisk, vil jeg gerne gøre opmærksom på, at jeg ikke beskæftiger mig med, om Junigrundloven ud fra nutidige kriterier (som dem, Robert A. Dahl opstiller) var demokratisk. Det, der optager mig, er alene, om de, der drøftede og vedtog grundloven, mente, at den var demokratisk. I min tidligere artikel anfører jeg en række eksempler på, at ledende politikere som A.F. Tscherning, Balthazar Christensen, Hother Hage og P.G. Bang faktisk talte om, at grundloven var demokratisk. I den forbindelse pointerer jeg i øvrigt også, at de brugte ordet demokrati lidt bredere; det var et spørgsmål om at skabe et demokratisk samfund, dvs. et samfund, hvor der rådede frihed og lighed. Herved forstod de et samfund, der var blevet dekorporeret: lav og monopoler skulle fjernes, fæstevæsenet ophæves, borgerne skulle have de samme muligheder for at uddanne sig og gøre karriere og for at deltage i de politiske afgørelser. De politiske afgørelser skulle træffes i et samspil mellem de autonome borgere og folkerepræsentationen, så de kom til at tjene det heles vel.

Det er ikke en tilfældighed, at Hother Hage bruger ordet demokrati. Det gjorde de andre liberale politikere, der indgik i det samme netværk som ham, også. Det bestod af en række fremtrædende liberale politikere som Lehmann, Balthazar Christensen, A.F. Tscherning og redaktør Carl Ploug. I denne forbindelse er det nok værd at gøre sig klart, at afgrænsningen mellem de nationalliberale og bondevennerne endnu ikke var fuldt gennemført. Både Lehmann, Balthazar Christensen og Tscherning sad i bondevennernes bestyrelse, indtil den første og den sidstes udnævnelse til medlemmer af Martsministeriet. Lehmann brevvekslede ivrigt med Tscherning i 1849; han havde lånt den altid pengetrængende Balthazar Christensen penge osv. Hother Hage havde været ansat på hans sagførerkontor. Det var først, da denne gruppe blev uenig 1851-52 i spørgsmålet, om man skulle opgive ejderpolitikken og føre helstatspolitik, at den blev sprængt med bondevennerne (til hvilke man regnede Balthazar Christensen og Tscherning) som støtter af helstatspolitikken. Under forhandlingerne i Rigsforsamlingen 1848-49 lå de pågældendes synspunkter meget tæt på hinanden i forfatningsspørgsmålet. F.eks. var Lehmann en lige så stor tilhænger af nævningsystemet som Hother Hage og havde ført en drabelig kamp i Martsministeriet for at nedkæmpe justitsminister C.E. Bardenfleths uvilje mod dette system. Netværket var præget af den demokratiske diskurs, som avisen *Fædrelandet*, som Carl Ploug var redaktør for, slog ind på fra februar 1848, som Bertel Nygaard har påvist.¹² Det kom klart frem i artiklen "Om en valgreform I" i *Fædrelandet* den 1. marts 1848: "Demokratiet er i Danmark det naturligste", og derfor skulle hele folket genindsættes i dets selvbestemmelsesret. Denne og de følgende artikler er formodentlig skrevet af A.F.

12 Bertel Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud i Danmark 1848", *Historisk Tidsskrift*, 111 (2), 2011, s. 57ff.

Tscherning,¹³ men der er ingen tvivl om, at den del af de liberale, som man traditionelt kaldte ultraerne, som blandt andet bestod af de politikere, der indgik i Lehmanns netværk, nu indtog det standpunkt, at valgretten til såvel den grundlovgivende forsamling som den folkerepræsentation, som grundloven ville indføre, skulle være almindelig. De to begreber demokrati og almindelig valgret blev altså nu forbundet med hinanden. På et møde, Hippodrombevægelsen afholdt den 12. marts 1848, erklærede Lehmann da også, at han og hans meningsfæller gik ind for den almindelige valgret.¹⁴ Under forhandlingerne i den grundlovgivende forsamling kæmpede Carl Ploug bravt for, at grundlovsudkastets bestemmelser om almindelig, lige valgret til såvel Folketing som Landsting blev bibeholdt. Det, der er det bemærkelsesværdige, er, at den demokratiske diskurs sejrede under forhandlingerne i Rigsforsamlingen. Det gav sig udslag i, at også ikke-nationalliberale politikere som f. eks. P.G. Bang begyndte at bruge ordet demokrati. At A.F. Krieger ikke ville kalde grundloven demokratisk, er en anden sag. Det rækker blot ikke ved den almindelige tendens. Ordet demokrati var begyndt at gå sin sejrsgang.¹⁵

KONKLUSION

Alt i alt vil jeg godt fastholde, at Junigrundloven lagde op til parlamentarisme, at den reducerede kongens magt mere, end f.eks. Krieger var villig til at indrømme, og at den netværksgruppe, som Lehmann tilhørte, så Junigrundloven som et vigtigt skidt i bestræbelsen for at skabe et demokratisk Danmark. Det blev de følgende år ganske almindeligt at tale om demokratiet som en betegnelse for den styreform, der havde afløst enevælden. Det kunne ske i en positiv eller en negativ sammenhæng.¹⁶

13 Artiklerne er uden forfatterangivelse, men indeholder nogle synspunkter på valgsystemet, der minder svært meget om dem, A.F. Tscherning gjorde sig til talsmand for under Martsministeriets forhandlinger om valgret og valgsystem. Jf. Claus Friisberg: *Demokratiets triumf*, s. 51ff.

14 Claus Friisberg: *Revolution over Danmark*, s. 93f.

15 Jf. også Orla Lehmanns bemærkning om demokrati i forbindelse med hans forgæveskamp imod en nedlæggelse af Kolding Lærde Skole, der lå i Vejle amt, hvor han var amtmand. Under Landstingets behandling af forslaget den 15. marts 1855 sagde han bl.a.: "Overhovedet mener jeg, at vi, som har taget del i at skaffe den demokratiske sag fremgang og indtil en vis grad sejr her i landet, har ikke blot den største interesse i, men også den største forpligtelse til fra den første dag af med alvor at gøre modstand mod de farer, der kan true den ædlest, den mest højsindede sag fra den plebejiske ånds onde instinkter." *Rigsdagstidende 1854-55. Forhandlingerne paa Landstinget*, spalte 994 f.

16 Ét eksempel på dette har jeg anført i den forudgående note.

DEN KOLDE KRIG I DANMARK

TO REPLIKKER TIL KLAUS PETERSENS ANMELDELSE I *TEMP* NR. 5

I

Det er ikke kutyme at svare på anmeldelser, men som faghistoriker har man kun sin troværdighed at falde tilbage på, derfor er det vanskeligt at sidde indirekte anklager om sensations- og konspirationshistorier overhørig.

I *temp* nr. 5 anmeldte professor Klaus Petersen under overskriften "Konspirationshistorier" min bog *Amerikaniseringen af den danske fagbevægelse* sammen med Iben Bjørnssons bog *AIC*. På trods af, at han i den anledning uddelte flere roser til min bog, skete det efter en indledning, hvor det blev insinueret, at bogen/bøgerne er en del af en "populistisk vending" i den akademiske historieskrivning herhjemme.

Klaus Petersen giver imidlertid ingen eksempler på værker eller historikere, der repræsenterer denne vending. Han skriver dog, at det er en tendens blandt "en yngre generation af koldkrigshistorikere". Hvem er disse, og vil det sige, at han frikender etablerede historikere på universiteterne og i medierne? Det står alt sammen hen i det uvisse. Den manglende afklaring gør ikke blot Klaus Petersen dom om, hvorvidt min bog er en del af en populistisk vending temmelig uklar, den gør det også vanskeligt at forholde sig til denne tendens – og ikke mindst at vikle sig ud af anklagerne.

Klaus Petersen skriver, at historieforskningen bør handle om, at vi bliver klogere, ikke om at iklæde forskningen "sensationens og afsløringsens gevandter". Det kan jeg kun tilslutte mig. Formålet med min bog har været at kaste lys over, hvorledes dansk fagbevægelse blev påvirket bredt fra amerikansk side i den tidlige kolde krig. Indsatsen supplerer forskning, som bl.a. har fokuseret på påvirkning af Danmark østfra. Målet var at nuancere vores opfattelse af perioden, og det er ikke blevet forfulgt med sensationen for øje, men med akademiske midler og former.

I den sparsomme danske forskning i Marshall-planen dominerede en snæver økonomisk tilgang indtil for nylig. Planen var imidlertid et skæringspunkt for både økonomi, politik og kultur, og det har været ambitionen at forbinde disse tre planer i analysen. Da fagbevægelsen var en nøgleaktør i udformningen af disse for efterkrigstidens samfund så retningsgivende år, fandt jeg det tiltrængt at fokusere på bevægelsens forhold til planen. Det var uopdyrket jord. Sluttelig øjnede jeg muligheden for at skrive en transnational historie om den danske fagbevægelse, en anden mangelvare. Ambitiøse målsætninger for et universitetsspeciale – der siden blev udvidet og udgivet. Jeg mener imidlertid, i al beskedenhed, at være nået et pænt stykke med hensyn til at indfri dem. Og om end det naturligvis er helt i orden og tiltrængt, at Klaus Petersen fremfører kritik af den konkrete undersøgelse, undrer det mig at han ikke fremhæver noget af dette.

Klaus Petersen skriver, at historieforskning handler om at undersøge årsagen til fænomener og konsekvenserne af dem, ikke om at afsløre hemmelige møder og skjulte dagsordener. Jeg kan kun give ham ret. Derfor er min undersøgelse af bl.a. et vidtforgrenet netværk af antikommunistiske fagforeningsfolk, delvist sponseret af CIA, og deres forbindelse til dansk fagbevægelse, netop blevet udført med en kredsen om disse spørgsmål. Jeg blotlægger hvorfor en gren af amerikansk fagbevægelse var meget antikommunistisk anlagt, og hvorfor nogle af dens hovedprotagonister, der selv havde en kommunistisk fortid, blev antikommunister. Gennem deres personlige historier har jeg forsøgt at forstå en udvikling, der først senere for alvor slog igennem i en europæisk kontekst (konklusioner der for nylig er blevet bekræftet i Hans Hertels biografi om Poul Henningsen). Og jeg er kommet med et bud på, hvorfor danskerne og amerikanerne blev allierede, samt på både karakteren og de mere vidtrækkende samfundsmæssige konsekvenser af denne alliance.

Med andre ord mener jeg at have gjort netop det, Klaus Petersen efterlyser. Derfor ville det være på sin plads med en mere entydig frifindelse fra Klaus Petersens indledningsvise insinuationer om et evt. populistisk ærinde. Især fordi Klaus Petersen kun forbinder min bog til den påståede vending på ét punkt, og det er inkluderingen af begrebet "amerikanisering" i bogens titel. Det får mig til at spekulere på, om det er mediernes omtale af bogen, snarere end dens indhold, der har bragt Klaus Petersen på banen, men i så fald skyder han på den forkerte forfatter. At ville præsentere noget nyt i historieforskningen, i forlængelse af og i respektfuld dialog med tidligere forskning på området, kan ikke være illegitimt, men snarere udtryk for videnskabelige ambitioner, nysgerrighed og redelighed.

DINO KNUDSEN

PH.D.-STIPENDIAT

SAXO-INSTITUTTET

KØBENHAVNS UNIVERSITET

II

"Konspirationshistorier fra den kolde krig". Det er den sammenfattende dom, som Dino Knudsen og jeg får på vores forskning af professor Klaus Petersen. Den sved naturligvis, men efterlod også en følelse af at blive fejltolket.

Jeg har svært ved at forstå præmissen: at vi skal holdes op mod ikke nærmere definerede sensationsjægere. Det er sandt, at der siden 1990'erne indenfor dansk og international koldkrigsforskning har været en historiografisk trend, som beskæftiger sig med kulturelt diplomati, propaganda, efterretningstjenester og ideologisk krigsførelse. Den bevægelse vedgår jeg mig gerne at være en del af, ligesom en ung Klaus Petersen i øvrigt også har beskæftiget sig med samme emner. Men det er vel ikke sensationsjagt som udgangspunkt?

Klaus Petersens overordnede anke synes at være, at jeg kun interesserer mig for det "hemmeligt-agtige" (s. 193) (!), og at jeg overfortolker AIC's arkiv. Jeg er ikke alene uenig heri, jeg mener også, at Klaus Petersen bygger sin anmeldelse på adskillige fejllæsninger, mistolkninger og antagelser om min bog og mine motiver, som det vil blive for langstrakt at gå i detaljer med her, men som efterlader et samlet indtryk, jeg ikke kan genkende.

Bogen er en nicheudgivelse, ikke en bestsellerkandidat, hvilket jeg udmærket er klar over. Jeg skrev en konferensafhandling, som blev anbefalet til udgivelse. Interessen kom primært fra gamle fagforeningsfolk og arbejdere der havde "været der selv". Det var vigtigt for mig at skrive i et uhøjtideligt og ikke for akademisk sprog. Derfor røg også den forskningskarakteristik (og teorikapitlet), som Klaus Petersen efterlyser, selvom jeg var meget i tvivl, fordi det samtidig var vigtigt for mig at holde et akademisk niveau med en klar målsætning, fyldestgørende henvisninger og et forsøg på at forstå og nuancere aktørernes bevæggrunde, snarere end at fordømme. Måske lander jeg dermed mellem to stole mellem det akademiske og det populærhistoriske, men et af mine (måske stadigt naive?) håb er, at det ikke behøver at være enten-eller. Jeg skal gerne vedgå at det er et område, hvor jeg endnu har en del at lære. Derfor har jeg heller intet imod kritik fra de ældre og mere velbevandrede i faget – dog kunne jeg ønske at den havde taget en mere konstruktiv form.

At bogen kunne have tålt professionel redigering kan vi sagtens blive enige om – men det rakte midlerne altså ikke til. Det er, som sagt, en nicheudgivelse.

Ifølge Klaus Petersen skal historieforskning og -skrivning gøre os klogere, og det er svært at være uenig i. I en dansk koldkrigsdebat, hvor det af og til kan lyde, som om Socialdemokratiet ikke bestilte andet end at ligge på knæ for Sovjetunionen, synes jeg det gør os klogere at få dokumenteret, at de var det absolut mest pro-aktivt antikommunistiske parti i den kolde krigs tidlige dage. At socialdemokraternes magt over fagforeningerne var noget, de kæmpede for med næb og klør, at tidligere tiders Socialdemokrati var en stramt organiseret og disciplinær bevægelse hvilket – som så meget andet – ændrede sig i løbet af 1960'erne. Og at forsvar for demokratiet for nogle kan indebære at tilsidesætte demokratiske metoder – en debat der jo lever videre i bedste velgående i dag.

Hvad angår min "insisteren på at ville præsentere noget nyt og helst afslørende" (s. 194) – det mener jeg faktisk, i al (u)beskedenhed at jeg gør, og fristes til at spørge: er det så slemt? Ny viden er vel ikke en dårlig ting. Det var ikke det jeg satte mig for i begyndelsen, men fordi materialet ikke tidligere havde været brugt i en samlet fremstilling blev det sådan. Jeg synes ikke, at jeg dramatiserer eller blæser nogle "afsløringer" mere op end det kan bæres – faktisk går jeg i rette med dagbladene og konkluderer at de under "AIC-sagen" i 1998 ofte gav den en tand mere, end den egentlig kunne trække. Jeg synes faktisk, at jeg er rimelig nøgtern i min beskrivelse af noget, som for nogle måske er sensationelt, men som for de implicerede var dagligdag og nødvendighed.

Ved at lade Dino Knudsen og mig stå på mål for en opsparet (?) frustration over en udefineret konspirationshistorisk tendens og insistere på at læse os inden for denne ramme, synes jeg samlet set, at Klaus Petersen skyder gråspurve med kanoner. Jeg vil endda fremsætte den påstand, at vi ikke er de eneste, der gør os skyldige i overfortolkning og polemisering.

IBEN BJØRNSSON
POST.DOC.-STIPENDIAT
SAXO-INSTITUTTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET

IDENTITETSHISTORIE

Rasmus Glenthøj:

Skilsmissen. Dansk og norsk identitet før og efter 1814.

523 s. (Syddansk Universitetsforlag 2012).

Interessen for dansk identitetshistorie – betegnet som sådan – går tilbage til begyndelsen af 1980'erne. Ældre forskningsbidrag, som omhandler enkeltpersoners opfattelse af det nationale eller den nationale tænkemåde i bredere forstand, findes i rigt mål i litteraturhistorier, videnskabshistorier, oversigtsværker og i biografier om Chr. Molbech, B.S. Ingemann, Rasmus Rask og ikke mindst N.F.S. Grundtvig – for nu blot at nævne nogle af de mest kendte. Hvad den sidstnævnte angår, er der vel intet aspekt af hans nationale tænkning, som ikke har været behandlet i artikler, bøger eller disputatser, nyere som ældre.

Traditionelt har man udpeget romantikkens opgør med oplysningstænkningen som det punkt, hvor den nationale tænkning begynder sit triumftog, som fuldføres i løbet af det 19. århundrede – nationalitetens århundrede, som Harald Høffding kaldte det i sin korte oversigt over dette århundredes ledende ideer fra 1920.¹ Det, der adskiller den ældre og den nyere forskning i det nationale, er identitetsbegrebet. I de ældre bidrag brugte man ikke begrebet identitet. I midtfirserne kan man måske også sige, at der var nogen forvirring med hensyn til, hvordan man skulle betegne fænomenet. I et af de tidligste bidrag til moderne identitetshistorie skrev Uffe Østergård om nationalmentalitet og nationalbevidsthed som et underforstået fællesskab mellem stridende politiske traditioner inden for en nationstat, hvad han også betegnede som *politisk kultur*.² Den første udgave af Østergårds artikel om danskheden og grundtvigianismen er fra 1984, et år der i det hele taget bød på flere vigtige bidrag til nationalismeforskningen, et tegn på moderne dansk nationalismeforsknings *take off*. Ole Feldbæk skrev en central artikel om statspatriotisme og fødelandskriterets gennembrud i 1770'erne,³ og

1 Harald Høffding: *Ledens Tanker i det Nittende Aarhundrede*, København: Gyldendal 1920 (Aage Friis (red.): *Det Nittende Aarhundrede skildret af nordiske videnskabsmænd*, bind 30), s. 101.

2 Uffe Østergård: 'Hvad er det 'danske' ved Danmark?', *Den jyske Historiker* 29-30 (1984), s. 85-137; Uffe Østergård: 'Bønder og Danskere', i Vagn Wählin (red.): *Historien i Kulturhistorien*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1988, s. 317-371; Uffe Østergård: 'Findes der en "dansk" politisk kultur?' i A. Holmen og J. Norrmann Jørgensen (red.): *Enhedskultur – Helhedskultur*, København: Danmarks Lærerhøjskole 1989, s. 49-77; Uffe Østergaard: 'Peasants and Danes – The Danish National Identity and Political Culture', *Comparative Studies in Society and History*, 34:1 (1992), s. 3-17.

3 Ole Feldbæk: 'Kærlighed til Fædrelandet', *Fortid og Nutid*, nr. 31 (1984), s. 270-288.

i *Dansk Litteraturhistorie* skrev Johan Fjord Jensen en glimrende analyse af den statspatriotiske tænkning.⁴

Efterhånden har identitetsbegrebet dog vundet hævd, som det fremgår af det eneste større danske samleværk om emnet: firebindsværket *Dansk Identitetshistorie* fra 1991-1992.⁵ Dette blev givetvis understøttet af samtidens enorme internationale interesse for national identitet.⁶ Imidlertid kan man vist godt tillade sig at hævde, at denne intense interesse for dansk national identitet i løbet af 1990'erne fadede noget ud, så forskningen efterfølgende mere er karakteriseret ved enkelte bidrag i ny og næ.⁷ Det i mine øje vigtigste bidrag er Ole Korsgaards *Kampen om folket*, der – som titlen antyder – anlægger et mere konfliktuelt perspektiv på identitetshistorien end f.eks. Østergårds.⁸ I den foreliggende sammenhæng er det også værd at nævne Ole Feldsbæks utrolig vellykkede bind af Danmark-Norges historie, som også indeholder en tolkning af identitetshistorien før 1814. Ifølge Feldbæk udgjorde de mange nationaliteter kimen til helstatens undergang i delte loyaliteter og nationale modsætninger. Nogle var så tidligt som 1735 "begyndt at gøre sig tanker om, hvad det betød at være født i det samme land, tale det samme sprog og have en fælles fortid. Tanker som rummede en trussel mod den nationalt sammensatte stat."⁹ Feldbæk tolker indfødsretten fra 1776

4 Johan Fjord Jensen m.fl.: *Dansk Litteraturhistorie 4. Patriotismens Tid 1746-1807*, København: Gyldendal 1984, s. 214ff.

5 Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, 4 bd., København: C.A. Reitzels Forlag 1991-1992. Se også Bernard Eric Jensen: 'Diskussion. Dansk Identitetshistorie', *Historisk Tidskrift*, 92:2 (1992), s. 322-346.

6 Fx Uffe Østergård: *Hvad er en nationstat?* Arbejdsrapport 12 (Center for Kulturforskning, Aarhus Universitet 1988).

7 Af relevans i den foreliggende sammenhæng kan nævnes Bente Scavenius (red.): *Guldalderhistorier. 20 nærbilleder af perioden 1800-1850*, København: Gyldendal 1994; Henrik Horstbøll: 'Print-culture and the advent of nationalism. State-patriotism and the problem of nationality in the popular culture of the printing press during the period of "Vormärz" in Denmark', *History of European Ideas*, 16 (1993), s. 467-475; Bjarne Stoklund (red.): *Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*, København: Museum Tusculanums Forlag 1999; Ove Korsgaard: *Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år*, København: Gyldendal 1997; Tine Damsholt: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd*, København: Museum Tusculanums Forlag 2000; Thomas Lyngby: *Den sentimentale patriotisme. Salget på reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*, København: Museum Tusculanums Forlag 2001; Knud J.V. Jespersen: *A History of Denmark*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2004; Pal- le Ove Christensen (red.): *Veje til danskheden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse*, København: C.A. Reizels Forlag 2005; Niels Kayser Nielsen: *Steder i Europa*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2005, s. 198-239, som præsenterer en spatial tolkning af dansk national identitet; Niels Kayser Nielsen: *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2009.

8 Ove Korsgaard: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, København: Gyldendal 2004.

9 Ole Feldbæk: 'Nærhed og adskillelse 1720-1814', *Danmark-Norge 1380-1814 bd. IV*, Oslo: Universitetsforlaget 1998, s. 160. Se også Dan Charly Christensen: 'Ole Feldbæk: Nærhed og adskillelse 1720-1814', *Historie*, nr. 2 (1999), 355-364.

som en begyndende betoning af værdien af det danske, men i en førnational form, der kunne begejstres og inddæmmes ved at blive ligestillet med holstenerne og holde udenstatslige tyskere og andre ikke-helstatsborgere ude. Selvom Feldbæk lægger hovedvægten i sin fremstilling på interne udviklingsdynamikker i helstaten selv, pointerer han de europæiske forudsætninger for udviklingen af dansk identitetsfølelse. Om tiden frem mod 1800 hedder det: "For den oldenborgske helstat var disse turbulente år en økonomisk blomstringsperiode uden sidestykke i dens lange historie. Men samtidig var det også en tid, hvor ny tvivl afløste gammel tro. Hvor enevælden blev reduceret til blot at være én blandt flere mulige stats- og styreformers. Og hvor begyndende nationale spændinger mellem statsdelene varslede, at helstaten ikke nødvendigvis ville vare evigt."¹⁰

Skilsmissen af Rasmus Glenthøj skriver sig ind i dette felt. Bogen er en publicering af forfatterens ph.d.-afhandling fra 2010. Selvom der er foretaget ændringer og tilføjelser for at imødekomme den almindelige læser, bærer bogen meget præg af at være en ph.d.-afhandling. Den indledes således med den genrebestemte positionering af undersøgelsen i forhold til den bestående forskning, præsentation af undersøgelsens teoretiske antagelser, og de hypoteser, som undersøgelsen sigter på at undersøge.¹¹ Bogens overordnede undersøgelsesfelt er den danske og norske borgerlige elites patriotiske og nationale identifikationer i perioden 1807-1830, eller som det formuleres i bogens undertitel: "dansk og norsk national identitet". Her er tale om et digert værk, som bygger på et stort materiale.

Efter den teoretiske og historiografisk indledning begynder den historiske fremstilling med en oversigt over danske og norske identiteter fra vikingetiden og fremefter samt et oversigtskapitel over den politiske baggrund for perioden 1807-1830. Derudover består bogen af fem dele. Del 1, med titlen 'Samfundet', indeholder fire kapitler (6-9), som igen er underopdelt i en række underkapitler. Kapitel 6 handler om borgerbegrebet, patriotisme og fædrelandskærlighed, som omfatter borger- og undersåtbegrebernes forandring. Kapitel 7 omhandler forestillinger om forsvaret af fædrelandet i krig, mens kapitel 8 handler om patriotiske selskaber og kampen mod udenlandsk luksus. Kapitel 9 handler om synet på kongemagten og bærer titlen 'Kongemagt og folkesuverænitet'. Del 2 handler om det flertydige fædrelandsbegreb og skabelsen af et nationalt landskab i kunsten. I del 3 fremstilles forestillinger om nation, nationalkarakter og danskere og nordmænd i Danmark og Norge, mens del 4 ser på nationale myter, den nationale kultur, sprogets betydning og brugen af nationale symboler. Del 5 analyserer forholdet mellem dansk og norsk og de fjendebilleder, de borgerlige forfattere betjente sig af, hhv. svenskerne og tyskerne.

¹⁰ Ole Feldbæk 'Nærhed og adskillelse', s. 176.

¹¹ Jeg vil i det kommende se undersøgelsen fra et dansk perspektiv, fordi jeg ikke kender den norske forskning, og derfor ikke har forudsætninger for at forholde mig til den side af sagen.

Det er Glenthøjs fortjeneste at have samlet en stor mængde forskningsresultatet og på den baggrund levere en oversigt over en lang række temaer, som har interesseret forskningen. Når denne anmeldelse alligevel er ganske kritisk overfor bogen, handler det især om fire forhold. Det gælder for det første den måde, projektet positioneres på i forhold til den bestående forskning. De mest centrale forskningsbidrag lades ud af betragtning, mens projektet legitimerer én af sine centrale hypoteser ved hjælp af i denne sammenhæng marginale forskningsbidrag. For det andet er der væsentlige problemer i bogen, som kan tilskrives forskningsdesignet: Statspatriotisme, nationalpatriotisme og nationalisme påvises i enkelttekster og med enkelt-eksempler på en række områder inden for de mange temaer som tages op. Det bliver så op til læseren selv at stykke det samlede billede sammen, hvilket gør det svært at anslå udbredelsen af de tre fænomener. Glenthøj opfatter det overordnet sådan, at bevægelsen går fra de to første i retning af det sidste, eller rettere fra statspatriotisme over nationalpatriotisme til nationalisme. Men det er uhyre svært at anslå omfanget af de forskellige idestrømninger i perioden: Dominerer nationalpatriotismen på et tidspunkt og statspatriotismen på et andet? Har den nationale tænkning sat sit præg på borgerskabet som helhed ved periodens slutning i 1814 eller 1830? For det tredje synes Glenthøjs udviklingsopfattelse at besvare dette spørgsmål på forhånd, hvilket resulterer i, hvad man kunne kalde et argumentationsunderskud, som også indebærer en repræsentativitetsproblematik: Der sluttet oftest fra et eller to eksempler til borgerskabet som helhed og udviklingen generelt. Disse to temaer behandles afslutningsvis. Endelig opererer Glenthøj, med en problematisk konstruktion af den position inden for nationalismeforskningen, som betegnes modernistisk, som løber igennem hele bogen og derfor også gennem hele anmeldelsen.

HISTORIOGRAFIEN OG HYPOTESERNE

Det er ikke fair at sige, som forfatteren gør i sin indledning, at perioden 1800 til 1830 i national henseende stort set ikke er behandlet i den danske forskning, ligesom det ikke er korrekt, at perioden med hensyn til national tænkning er blevet set som en død periode. Den er, som det korrekt påpeges, blevet set som en *politisk* død periode – et synspunkt der godt kunne trænge til et kritisk forskningsbaseret eftersyn. Selvom Uffe Østergård og Vagn Wåhlin skubbede til den gamle tradition med at se politisering alene som et udtryk for en proces igangsat af stænderforordningen af 1831 og stænderforsamlingerne fra 1834 og frem ved at pege på en embryonisk politisk offentlighed i 1820'ernes anden halvdel,¹² er der med hensyn til politiseringsproces, udviklingen af en politisk offentlighed og ikke mindst en politisk opposition før 1820'ernes slutning afgjort en relevant undersøgelse at gennemføre. Selvom Glenthøj faktisk tager tilløb til en sådan (s. 153-156),

12 Vagn Wåhlin og Uffe Østergård: *Klasse, demokrati og organisation. Dokumenter* (manuskript, Aarhus Universitet 1975), som ligger til grund for fremstillingen i Steen Bo Frandsen: *Opdagelsen af Jylland*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1996, s. 44ff.

men opgiver det på grund af manglende forskning, skal det være ham undskyldt, for man kan vel godt sige, at dette ikke kan være hovedopgaven i denne bog.

Med hensyn til identitetshistorien kan man til gengæld ikke sige, at perioden ses som død og uden betydning. F.eks. har Lorenz Rerups bidrag til værket *Dansk Identitetshistorie* som sin centrale pointe, at der mellem 1800 og 1840 opstod en litterær nationalisme, som indeholdt alle de komponenter – sammenkædningen af sprog, historie og folk – som senere indgik i den politiske nationalisme, der kom til at dominere den oppositionelle borgerlige politiske elites tænkning efter 1840. Kun ét centralt element var fraværende i denne litterære nationalisme: Den var ikke politisk. Der blev netop ikke fremsat politiske krav om, at den danske stats grænse skulle følge den danske nations grænse på baggrund af den litterært-videnskabelige påpegning af det danske folks sprogligt-historiske egenart – derfor betegnelsen *litterær*. Men bortset fra det var hele den tænkning på plads, som efter 1840 blev til det slagkraftige politiske program om Slesvigs forening med kongeriget Danmark i en fælles stat uden det tyske Holsten.¹³

Til gengæld blev en genforening med Norge aldrig en del af det nationale politiske projekt. Skandinavismen efter 1830 knyttede an til nationale forestillinger om den særlige nordiske folkeånd, men forestillingen om det skandinaviske fædreland – der jo altså også omfattede Sverige, som Norge blev tabt til i 1814 – begrundedes aldrig med et ønske om at få Norge tilbage. Den oprindelige nordiske nationalitet var den urnationalitet, som skulle give den danske styrke til at holde den tyske nationalitet stangen – åndeligt såvel som politisk. Dens ophav var ikke skilsmissen.

Når Glenthøj således skriver: "De forestillinger, der påvirkede den nationale og politiske udvikling i 1830'erne og 1840'erne, sprang imidlertid ikke som en anden Athene fuldt udvokset ud af hovederne på den nationalliberale ungdom med anordningerne om Stænderforsamlingerne i 1831" (s. 15), er det helt ukontroversielt, korrekt, velbeskrevet og veldokumenteret i forskningen. At se perioden som et vadested mellem patriotisme og national tænkning er gængs. Derimod er det en absurd påstand, at "danske historikere ud fra et mere eller mindre eksplícit modernistisk standpunkt har afvist, at der eksisterede en national tankegang i perioden" (s. 396). Jeg kan faktisk ikke umiddelbart komme i tanker om nogen, der skulle forfægte det synspunkt, som Glenthøj her – med lærd retorik – polemiserer imod. Bogens første hypotese, at perioden mellem 1807 og 1830 udgjorde en "formativ fase i udviklingen af dansk og norsk national identitet" – hvor *formativ fase* forbindes med at "mange af byggestenene til de to nationsbygninger" blev skabt – kan for Danmarks vedkommende ses som et faktum så veletableret som noget historisk faktum kan blive.

13 Lorenz Rerup: 'Fra litterær til politisk nationalisme. Udvikling og udbredelse fra 1800-1845', i Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, bd. 2, København: C.A. Reitzels Forlag 1992, s. 325-390.

Når det alligevel opstilles som en hypotese, hænger det sammen med et ønske om at fremstille bogens ærinde og resultater som nye og nybrydende, hvad de på få undtagelser nær ikke er. Det indtryk bekræftes af den selektive historio-grafiske gennemgang, der anfører eksempler, som synes at understøtte billedet af, at Glenthøj præsenterer en kvalitativt ny forståelse af tiden før 1830. Her forbigår han ganske enkelt de mest centrale og relevante forskningsbidrag, som jeg nævnte ovenfor,¹⁴ hvorved det bliver muligt at fremstille projektet som en kortlægning af "terra incognita" (s. 48). Påstanden om, at forskningen generelt ikke skulle have beskæftiget sig med perioden før 1830 som en overgangsfase mellem patriotiske og nationale tænke-måder, belægges således alene med undertegnedes ph.d.-afhandling, som omhandler nationaliseringen af den lærde skole i kongeriget Danmark og de humanistiske uddannelser ved universitetet i København i det 19. århundrede – foruden en henvisning til det forhold, at Inge Adriansen lader sit oversigtsværk over danske nationale symboler starte 1830. Som støtteargument klandres Juliane Engelhardt for at overse muligheden for, at perioden skulle være en overgangsfase mellem patriotisme og national tænknin-g. Det forekommer unægteligt underligt, når samme Engelhardt senere bruges som belæg for at tiden havde denne karakter af overgangsfase: "Begrebet fædrelandskærlig-hed, der allerede blev anvendt flittigt i 1807 i begge rigerne, blev i Danmark efterhånden langsomt erstattet af nationalfølelse og lignende begreber", siges det side 104 med henvisning til Engelhardts forskning.

Der, hvor Glenthøj opstiller en reelt ny forskningshypotese med mulighed for at give nye og væsentlige forskningsresultater, er derfor ikke i den generelle be-skrivelse af patriotismens og den nationale tænknings historie, men derimod en anden hovedtese: at de byggesten, som senere blev inddraget i nationale iden-tifikationsprocesser, blev "formet i et aktivt samspil og modspil mellem de tæt forbundne borgerlige eliter og offentligheden i Danmark og Norge" (s. 17). Tesen om, at den tidlige nationale tænknin-g i Danmark var grundlæggende præget af tabet af Norge i 1814, er mig bekendt hverken undersøgt eller dokumenteret før. Spørgsmålet om, hvorvidt det lykkes Glenthøj at dokumentere, at den borgerlige danske identitetsdiskurs blev formet i et aktivt sam- og modspil med den norske, vender jeg tilbage til senere.

TEORI, TEORIBRUG, ANALYTISKE BEGREBER

Glenthøj giver indledningsvis en introduktion til nationalismeteorierne-brede og brogede felt. Han tilslutter sig på den baggrund A.D. Smiths teori om nation-al identitet som en modernisering af allerede tilstedeværende etniske identite-ter. Smiths teori synes at have en del medvind blandt historikere herhjemme, og

14 Rerups bidrag behandles ikke i den historiografiske gennemgang, og det konstateres blot s. 229, at Rerup havde ret i sin fremstilling af den litterære nationalisme 1800-1840. Heller ikke Ole Feldbæks forskning i dansk national identitet før 1800 diskuteres.

Glenthøj redegør fint for det, han ser som dens fortrin frem for modernistiske teorier, idet han vælger snarere at se Smiths teori som en komplettering af modernistiske teori end som en modsætning til den. Pointen er, at der sker en modernisering af ældre etniske identiteter fra slutningen af 1700-tallet, men at denne modernisering har forudsætninger i tiden før. "De konstruktioner, som man skabte, anvendte en mental mørtel fra de foregående århundreder" (s. 24). Pointen er således, at der er kontinuiteter, som den modernistisk inspirerede forskning hidtil har overset, men som Smiths teori åbner blikket for.

Om det er korrekt at tale om mental mørtel er diskutabelt. Det kan diskuteres, om nationsbygning handler om at modernisere en *etnie*, som allerede eksisterer, når nationaliseringsprocessen for de lavere samfundsgrupper faktisk synes at tilføre noget nyt og andet end den gamle ordens lokaliserede verdensbillede. Glenthøj har selv tidligere undersøgt almuens nationale tænkning i 1800-tallets begyndelse og har her kunnet konstatere, at der ikke fandtes national identifikation, men kongetroskab og regionale og lokale identifikationer og kombinationer af disse (s. 10 note 1). Det er det samme resultat, andre historiske undersøgelser er nået frem til. Der er dog ingen tvivl om, at de diskursproducerende eliter efter 1801 og især fra omkring 1830 moderniserede – nationaliserede – tolkningen af forholdet mellem individ, folk og stat ved at omfortolke allerede tilstedeværende kulturelle ressourcer fra myter og symboler til Danmarks historie, så de blev tillagt en ny og national betydning og identifikationsmulighed. Som bl.a. Quentin Skinner har gjort opmærksom på, må enhver legitimering af noget nyt betjene sig af de sproglige ressourcer, som er til rådighed. Det kan næppe være anderledes. Man kunne måske også spørge sig selv, hvor de mænd, som kom til at præge kultur og politik efter 1830, ellers skulle have fået deres nationale verdensanskuelse fra. Hvad de fleste traditionelt har gjort, er at forbinde national tænkning med romantikken, og romantikken tager som bekendt ifølge overleveringen sin danske begyndelse i 1802 med tråde bagud. Den nationale tænknings begyndelse er ikke lagt i forskningen, hvor Glenthøj påstår den er: i 1830.

I stedet for at gå på udkig efter det nye romantiske vokabular om folkeånd og sprog og dets inkorporering i den tilstedeværende patriotiske diskurs (på forskellig vis af forskellige diskursproducenter), bruger Glenthøj Smith til at definere de kendetegn på national tænkning, han vil efterspore. Der findes ifølge Smith en national keredoktrin, som består af forestillinger om, at menneskeheden er inddelt i nationer med hver sin karakter, historie og skæbne; den eneste kilde til politisk magt er nationen; loyalitet mod nationen er primær; frihed forudsætter, at man tilhører en nation; og krav om national autonomi og nationer er forudsætningen for fred og retfærdighed på globalt plan. Hertil tilføjes en række nøgletemaer i form af enhed, identitet, autenticitet, et hjemland og kontinuitet (s. 30). Det er tilstedeværelsen af keredoktrinens elementer, som bliver metoden til at kategorisere, om en tænkning er national eller ej.

At der er en keredoktrin betyder øjensynligt ikke, at man skal forvente konsensus om doktrinen som helhed eller delelementerne. En nation er en kampplads, konstateres det med John Hutchinson, efter min opfattelse med rette. Nationen bør ikke ses som en homogen og harmonisk enhed, men som en konfliktzone, hvor forskellige grupper kæmper om fortolkningen af nationen, dens historie og retten til at definere nationale begreber. Men underminerer det ikke brugen af begrebet *national identitet*, som bruges flittigt bogen igennem? Mig forekommer det, at begrebet om national identitet implicerer en homogenitet, som må blive problematisk, når man eksplicit afviser, at der er tale om homogenitet og understreger det modsætningsfyldte og kampen som det karakteristiske for nationen. At tale om dansk identitet, som det sker allerede i bogens undertitel, og at tilkende folket eller borgerskabet følelser af skam og ydmygelse på samme måde som enkeltindivider, implicerer jo noget andet end det, forfatteren intenderer ved at tale om modsætninger og konflikt. Jeg vil foreslå, at man løser problemet ved at tale om identifikation og identifikationer, men hvor langt det rækker, ved jeg ikke. Der synes ikke dog at være en spænding mellem nationen som kampzone og national identitet i entalsformen – en spænding der også præger Glenthøjs bog, idet hans bestemmelse af nationen på det teoretiske plan konsistent fastholder nationale identiteters forankring i grupper og bevægelser, mens begrebsbrugen i den empiriske del præges af begreberne folket og national identitet.

Det sidste teoretiske element, som bliver meget vigtigt i den efterfølgende analyse, er tjekken Miroslav Hrochs faseteori. Den bruges ikke til at forklare udviklingen, men som et kategoriseringsværktøj, der gør det muligt at anskueliggøre udviklingen og hvilken fase, den befinder sig i på et givet tidspunkt. Ifølge Hroch gennemløber den nationale udvikling tre faser. Den første fase tager sin begyndelse i den sene oplysningstid. Den tager form af en national vækkelse, som kommer til udtryk ved, at en gruppe personer – almindeligvis intellektuelle og akademikere – begynder at udforske det nationale sprog, den nationale kultur og den nationale historie. I denne fase forsøger man ikke at gennemføre egentlig agitation; formidlingen af den nationale opdagelser sker i afgrænsede kredse uden nogen organisatorisk basis. Anden fase karakteriseres af aktiv national agitation. Her politiseres det nationale og gøres til genstand for udadventt agitation foretaget af grupper, som ser det som deres særlige opgave at sprede bevidsthed om det nationale i befolkningen som helhed. Tredje fase, som ikke er relevant i denne sammenhæng, kunne man kalde nationaliseringen af masserne, spredning af national verdensanskuelse til samfundets brede lag.¹⁵ Dette er indbegrebet af en modernistisk beskrivelse af nationsbygningsprocessen i det lange 19. århundrede, og en udviklingsforståelse som deles af en anden central modernist som

15 Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 1985, s. 22f.

Eric Hobsbawm.¹⁶ I Glenthøjs udlægning bliver det til, at Hroch og – endnu mere udpræget – Hobsbawm som modernister afviser, at man kan tale om nationalisme, før den er blevet politisk, hvilket vil sige efter 1830, og for en radikal modernist som Hobsbawm (i Glenthøjs version) først efter 1870, hvor man kan tale om massenationalisme (s. 393). Jeg synes denne udlægning af modernisternes synspunkt er svær at forstå i lyset af, at national tænkning indgår i alle de faser, som Hroch opstiller; Hobsbawm supplerer den oven i købet med en fase, som går forud for den første fase hos Hroch, og som han betegner som proto-national.

Her er det vigtige for Glenthøj, at udviklingen 1807-1830 kan placeres i fase b og ikke i fase a, som det traditionelt har været tilfældet, idet fase b ses som den formative – og dermed den afgørende – fase. Derfor udvides fase b, så den ikke karakteriseres ved organiseret agitation for at sprede det nationale budskab, til også at omfatte intentioner eller ønsker om at gennemføre en sådan national agitation (s. 200, 216, 245). Igen er argumentet lidt som med Athene ovenfor – at ideerne ikke sprang som en anden Athene fuldt udvokset ud af hovederne på den nationalliberale ungdom – her i et Grundtvig-eksempel: "Som det fremgår, opstod Grundtvigs tanker i 1831 ikke ud af ingenting, men kan spores tilbage til den foregående periode, der kan anskues som en formativ fase" (s. 229). Og sådan går det hele op, selvom det så nødvendiggør, at den sene del af den formative fase b adskiller sig fra den tidlige fase præget af intentioner og tale om vækkelse, idet der i den sene del faktisk sker en organiseret national vækkelse gennem talrige foreninger fra omkring 1830 og f.eks. den første højskole i 1844. Jeg har svært ved at se, hvad det er, vi bliver klogere på med denne revision af Hroch og Hobsbawm, hvis faser ellers synes at passe temmelig godt på den danske udvikling fra opdagelsen af folket i den litterære nationalisme 1800-1840, og den politiske nationalisme efter 1840 og udviklingen af massenationalisme efter 1870.

Det måske vigtigste analytiske begreb er dog ikke hentet fra Smith, Hutchinson eller Hroch, men fra Odd Arvid Storsveen, nemlig nationalpatriotisme. Nationalpatriotismen fokuserer ifølge Storsveen på nationens behov og historie og lægger vægten på, hvad der gennem følelser og natur forbinder nationalpatrioten til nationen. Patriotismen vægter på sin side kongetroskaben og statsloyaliteten. Det virker produktivt og oplysende at holde sig denne skelnen for øje. Derfor er det ærgerligt, at nationalpatriotismen ikke undersøges systematisk, men kun bruges som kategorisering af enkelte tekster og forfattere, som behandles i forbindelse med bogens mange temaer og undertemaer.

DEN EMPIRISKE UNDERSØGELSE

Man skulle måske forvente, at klare hypoteser førte til en systematisk og problemstyret undersøgelse. Det er kun i begrænset omfang tilfældet. Generelt er fremstil-

16 Eric Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1789. Programme, myth, reality*, Cambridge: Cambridge University Press 1993, s. 12.

lingen kompilatorisk og encyklopædisk snarere end analytisk, bredde er prioriteret over dybde. Der er vigtige undtagelser fra denne karakteristik, f.eks. kapitel 16 om sprog og nationalitet og den sidste del om fællesskaber og modidentiteter, som kommer dybere ned i sagsforholdet og det samtidige materiale. Men mit generelle indtryk er, at det har handlet om at inddrage så meget litteratur og så mange emner som muligt, hvilket giver fremstillingen en noget forhastet og overfladisk karakter. Det ene emne efter det andet præsenteres og synes mere at afspejle den bestående forsknings spørgehorisont end en systematisk undersøgelse af de teser, som forfatteren har sat på forskningsdagsordenen. Det vil derfor føre for vidt at forsøge at referere bogens utallige temaer. Jeg vil i stedet nøjes med et eksempel på argumentationsformen og dens empiriske understøttelse og samtidig forsøge at yde undersøgelsen af tesaerne og nye opdagelser særlig opmærksomhed.

Den tilbagevendende argumentationsform er som følger: Der gives ét til to eksempler på en given anskuelse, og det hævdes, at disse ikke var undtagelser eller noget, ophavsmændene stod alene med; derefter følger endnu et eksempel, hvilket danner grundlag for konklusionen: at det viser en klar, generel national udvikling i borgerskabet: "Engelstoft og Høegh-Guldberg var ikke undtagelser. Tværtimod voksede den del af borgerskabet, der forstod fædrelandet i forlængelse af objektive kriterier for nationale og centrale elementer i nationsdefinitionen, herunder historie, kultur, sprog og etnicitet, og som individet var uløseligt forbundet til." At de to eksempler afspejler en generel tendens understøttes med et citat fra ugeskriftet *Fædrelandsvennen* fra 1827 (s. 187).

Denne argumentationsform gør det muligt at honorere forskningsdesignets målsætning om emnemæssig bredde, men på bekostning af kritiske repræsentativitetsovervejelser. I og med at der er så mange emner, som behandles så kortfattet, er det meget vanskeligt at danne sig et overblik over de forskellige idestrømningers udbredelse i borgerskabet på et givet tidspunkt. Det er også svært at bedømme, om de valgte eksempler er repræsentative for borgerskabet som helhed. Det problem bliver ikke mindre af, at det er den velkendte garde af nationalt inspirerede tænkere som Laurits Engelstoft, Grundtvig, Chr. Molbech, B.S. Ingemann, Rasmus Rask med flere, der også her må trække læsset som eksponenter for den nationale verdensanskuelse. Behandlingen af "Forestillinger om danskeren" bygger f.eks. udelukkende på Grundtvigs tekster (s. 233f). Det er begrænset, hvad her trækkes ind af nyt kildemateriale, som kunne give mere substans til de ret håndfaste konklusioner om, at der er tale om generelle udviklinger, der tydeligt og klart peger i national retning. Det gør de pudsigt nok alle sammen.

Et andet karakteristikon ved bogen er fraværet af tekstanalyse. Igen er der undtagelser, men det synes karakteristisk, at læseren oftest får at vide, hvad en tekst betyder, uden at det vises i den tekst, der bygges på:

I slutningen af 1820'erne finder man udgivelsen af en velmodtaget fædrelandskatekismus for soldater og en debat i forbindelse med konfirmationsforberedelsen med

en undervisning i de grundlæggende nationale principper gennem fædrelandshistorie, fædrelandssange og militær gymnastik i Engelstofts ånd. Både debatten og katekismen viser, at dele af det danske borgerskab ønskede at sprede forestillingen om et nationalt fællesskab til resten af befolkningen (Hrochs fase B), der ud over kongetrosskab og kristendom byggede på fødsel, afstamning, territorium, hjemland, sindelag, kultur, historie og et dansk sprog, som statens tysktalende befolkning eksplicit blev udelukket fra. Dette forestillede fællesskab var forbundet med en national enhed, mens man eksplicit tog afstand fra sociale og regionale skel, og det byggede på idéer om nationalitet, solidaritet og selvopofrelse. Med andre ord ser man her næsten alle de vitale elementer i forestillingen om en nation og en national identitet, og dermed tegner der sig også på dette punkt et billede af en udvikling i perioden bort fra statspatriotisme og i retning af nationalisme (s. 285).

Man ser det ikke, men får at vide, at det er sådan, og at det passer ind i den forhåndsteori, som Glenthøj arbejder med. Og der er jo rigtig meget på spil her. At man skulle tage afstand fra sociale skel er dybt interessant og nærmest revolutionært i en soldaterkatekismus beregnet for de bønderkarle, der, som den eneste gruppe i samfundet, skulle springe soldat. Lige over citatet afvikles almueskolen på en halv sides penge. Her får læseren at vide, at der fandtes elementer af national opdragelse i skolereformen fra 1814, og at skoleundervisningen langsomt begyndte at lægge vægt på sprog, historie, geografi og tilknytning til fædrelandet. Igen ekspliciteres det ikke, hvori de nationale elementer bestod i 1814-skoleloven, eller hvordan og hvornår sprog og fædreland bliver undervisningens omdrejningspunkt. Blot konstateres det, at det var tilfældet, og at også det viser den nationale udviklingens sejrsgang før 1830. Med hensyn til selve 1814-reformen kunne det ellers have været interessant at få de nationale elementer i reformen lagt frem, fordi den traditionelt er blevet anskuet som altoverskyggende religiøs; med hensyn til påpegningen af undervisningens nationalisering er pointen ny for perioden før 1830 og kunne derfor godt fortjene eksplicit kildebelæg.

Med hensyn til tesen om, at begreber om dansk identitet formes i et modspil og medspil i forhold til den tilsvarende norske proces, er det egentlig ret svært at sige, om den er sandsynliggjort eller ej. I de fleste kapitler og afsnit behandles de to cases parallelt. Der foretages ikke nogen systematisk analyse af kommunikationskanaler eller direkte udveksling mellem de norske og danske borgerlige debattører. Forbindelseskkanaler eller intertekstuelle referencer, som kunne underbygge ideen om sam- og modspil mellem dansk og norsk borgerlig offentlighed, undersøges heller ikke. Undersøgt bliver danskernes forhold til Norge, og her vises det, at der i årene efter adskillelsen var mange røster fremme, som talte for fortsatte kulturelle forbindelser og fremsatte forhåbninger om en fremtidig genforening. Dette synspunkt blev dog efterhånden forladt og vendt til et had: "[A]fgørende faktorer, der var med til at skubbe det danske borgerskab bort fra nordmændene [var] vrede og fornægtelse. Adskillelsen var en ydmygelse af Dan-

mark og den borgerlige elites selvforståelse, der kun blev gjort værre af det norske opgør med den fælles fortid, den fælles kultur og sprog" (s.356). Det danske borgerskab havde følelserne uden på tøjet i disse år. Den borgerlige elite vendte sig fra nordiskhed til en separat danskhed og en venden blikket mod syd. Spirerne til den danske nationale bevægelse i Nordslesvig findes netop i årene efter "tabet af Norge" med udgivelsen af pastor Knud Aagaards *Beskrivelse af Tørring Lehn* (1815). Selvom der ikke var nogen, der lagde mærke til Aagaards værk i hertugdømmerne, og "[s]elvom Aagaards sprogsyn ikke var lige så nationalt som Engelstofts eller Molbechs, var det første gang, at denne tankegang konsekvent var blevet anvendt på Slesvig i en afhandling, hvilket umiddelbart peger i retning af en national udvikling i perioden" (s. 377). På mig virker denne argumentation ikke overbevisende, men snarere som et tegn på, at en håndfast, forudindtaget opfattelse af udviklingens retning også her har et overtag i tolkningen.

Et sidste problematisk element i den empiriske del af bogen, som delvis er berørt i forbindelse med teorikommentarerne ovenfor, er Glenthøjs konstruktion af det modernistiske synspunkt. I den empiriske del finder man, som i teori afsnittet, en tilbagevendende, men altid uspecificeret polemik mod modernisterne. Der henvises aldrig til en forfatter eller en bog, hvori man kan finde det synspunkt eller den tolkning, der polemiseres imod. Der henvises bare til 'modernisterne', som mener det ene eller det andet. Sådan kan man efter min mening ikke føre en saglig forskningsdiskussion. At der ikke var national tænkning før 1830, bygger alene på Glenthøjs konstruktion af, hvad modernisterne per definition står for, men har ikke bund i den forskning, den polemiserer imod. Der polemiseres mod et standpunkt, ingen indtager. Det er efter min mening fagligt problematisk selv at konstruere synspunkter, som ingen har, og som man så kan høste fortjenesten af at tilbagevise.

Bogens ambition om at give en samlet analyse af den formative borgerlige fase i dansk identitetshistorie indløses for mig at se på en uheldig måde, som i høj grad skyldes forskningsdesignet, der har modarbejdet en systematisk undersøgelse af statspatriotisme, nationalpatriotisme og nationalisme i perioden. Men der givet et begrebsapparat og en række enkeltanalyser og tematiske oversigter, som vil kunne bidrage til at indløse en sådan ambition. Tesen om, at borgerskabets identifikationsarbejde foregik i med- og modspil med det norske borgerskab er interessant og ny; den er nu sat på forskningsdagsordenen, og der er givet bidrag til dens sandsynliggørelse. Bogen har også en række positive sider, hvis nogen efter endt læsning af denne anmeldelse skulle være kommet i den tro, at det ikke var tilfældet.

CLAUS MØLLER JØRGENSEN

LEKTOR, PH.D.

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND,

AARHUS UNIVERSITET

KULTURHISTORISKA PERSPEKTIV PÅ 1880-TALETS SVERIGE

Birgitta Svensson & Anna Walette (red.),
Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige,
Göteborg/Stockholm: Makadam förlag 2012

Denna antologis undertitel talar om kulturhistoria i 1880-talets Sverige. I ett inledande kapitel diskuterar de båda redaktörerna också hur kulturhistorien som ämne gjorde sitt första större framträdande i Skandinavien vid den tiden, företrätt av bland andra Viktor Rydberg och August Strindberg i Sverige och T.F. Troels-Lund i Danmark. Enligt Svensson och Walette representerade kulturhistorien en strävan att finna nya identiteter i en tid av omprövning. Det fanns ett behov av nya sätt att kategorisera människor och att legitimera samhället och dess gemenskaper. De finner flera likheter mellan 1880-talets och vår egen tids kulturhistoria. Övriga texter i antologin innehåller emellertid inte denna historiografiska ansats. Däremot anlägger de genomgående ett kulturhistoriskt perspektiv på sina studieobjekt. Försöket att jämföra kulturhistoria vid skilda tidpunkter väcker dock funderingar om vad kulturhistoria är och vad man kan göra med den. Vad menar vi egentligen med kulturhistoria, och hur förhåller den sig till andra typer av historia? Jag återkommer strax till detta.

De texter det rör sig om här bygger på några forskarseminarier hållna under 2009-2010, och författarna är till lika delar historiker och etnologer. Utöver temat kulturhistoria antyder titeln ett fokus på 1880-talet och på uppfattningen av individen och hennes roller. I inledningskapitlet dryftas 1880-talet som en brytningstid präglad av att flera processer kulminerade som redan verkat förändrande eller nedbrytande på det gamla samhället. Industrialisering, urbanisering, nya kommunikationsteknologier (telegrafen, telefonen, ångfartyget, bilen) och nya rationalistiska, materialistiska och demokratiska idéer löste upp många av de gamla institutioner och gemenskaper som tidigare erbjudit människor trygghet och stöd men även satt snäva gränser för dem. Temat om individen och individualiseringen är dock litet vagt och inte alltid så närvarande i de olika texterna; snarare är det identiteter mer generellt, och deras förändringar, som står i centrum för intresset.

Andreas Nyblom skriver om hur Nordiska museet i Stockholm utöver sitt fokus på den hotade allmogekulturen även samlade minnessaker efter berömda svenskar som John Ericsson. Detta samlande visar att man inte bara lyfte fram svenska folket som ett kollektiv utan jämväl uppmärksammade framstående individer. Även individerna blev således en del av ett nationaliseringsprojekt såsom konkreta manifestationer av nationens ande. Möjligen avspeglade denna betoning av de stora männen en tidens rädsla för massamhället, något Nyblom dock

inte går vidare in på. Man kan också fråga sig om denna personhistoria tyder på ett mer framåtblickande perspektiv vid sidan av strävan efter allmogekulturens bevarande; de vetenskapsmän, uppfinnare, statsmän och tänkare man framhöll verkade ju i många fall drivande i utvecklingen mot det nya.

Joachim Östlund intresserar sig mer för dem som brukar räknas som den nya tidens förlorare: kungamakten och kyrkan. Ännu vid 1800-talets slut var böndagsplakaten, kungliga kungörelser som lästes upp i rikets kyrkor vid påbjudna särskilda böndagar, en viktig kanal för kommunikation från överheten till folket, framför allt bondebefolkningen. Östlund visar att även denna överhet anammade föreställningar om utveckling och framsteg. Däremot underströk man vikten av samförstånd och gemensamma ansträngningar, vilket kan ha varit en reaktion mot sociala och politiska konflikter i samtiden, och man betonade att förändringen inte fick innebära att man skar av banden med det förflutna och raserade det tidigare generationer byggt upp.

Eva Helen Ulvros skildrar med utgångspunkt i författarinnorna Selma Lagerlöf och Sophie Elkan hur framträdandet av ett nytt slags självständig kvinna i de samhälleliga offentligheterna upplevdes som ett hot av männen och resulterade i spridningen av teorier om könens särart och kvinnans biologiskt betingade underlägsenhet.

Lars-Eric Jönsson jämför den spirande freudianska psykoanalysen med den svenska psykiatrin, där den förra framhävde människans inre liv och den senare hennes yttre miljö och fysiska villkor som orsaker till psykiska besvär. Men skillnaden var kanske inte lika skarp ända från början.

Peter K. Andersson skildrar det sena 1800-talets hyresvärdinna som kulturell arketyper. Hennes ambivalenta yrkesroll som på samma gång affärskvinna och tjänstekvinna skavde mot tidens köns- och klassidentiteter. Fredrik Nilsson uppmärksammar en annan grupp kvinnor och deras identitetskonstruktion, nämligen kvinnliga frälsningssoldater. De gavs av frälsningsarmén möjlighet att framträda på en offentlig arena, samtidigt som förutsättningen härför var att de disciplinerade sig själva och gjorde sig "respektabla". Ideals starka och självuppofterande kvinna befann sig emellertid många gånger långt från en verklighet som ofta var präglad av överarbete, utmattning och sviktande hälsa.

I en avslutande artikel diskuterar teknikhistorikern Mats Fridlund 1800-talsterrorismens kulturhistoria och hur terrorismen hängde samman med tidens tekniktro och samhällskritiska tendenslitteratur. Kända namn som August Strindberg och Hjalmar Branting svärmade vid denna tid för nihilism och politiskt våld, och läsaren får veta hur terrorismen indirekt kan ha bidragit till nobelprisens instiftande genom att Alfred Nobel reagerade mot att hans uppfinning dynamiten användes för att döda.

Man kan diskutera hur välmotiverad avgränsningen till 1880-talet är. Decenniet är redan väletablerat i Sverige och även i Danmark som tiden för "det moderna genombrottet" inom litteraturen och det intellektuella livet. "Åttiotalsismen" ses

gärna som den "moderna" ideologin – en upplysningsorienterad, av vetenskaps- och förnuftstro präglad kulturradikalism som utmanade samhällsordningen och fordrade social utjämning, en ny moral, kvinnans frigörelse etc. Denna bild ifrågasätts knappast i antologin utan tycks fastmer utgöra en förutsättning. I inledningskapitlet sägs att man vill diskutera vilka former civilisationskritiken kunde ta sig och vilka nya gemenskaper individen kunde finna i en period av stora omvälvningar. Kanske hade det då varit intressant med ett något vidgat perspektiv; till exempel karakteriserades det litterära 1890-talet i Sverige av en reaktion mot åttiotalets realism och samhällstillvändhet men behöver inte för den skull betraktas som reaktionärt eller apolitiskt, liksom romantiken inte bör ses som en återgång till åskådningar från tiden före upplysningen. En koncentration på 1880-talet begränsar vilka typer av samhälls- och kulturkritik man finner och vilka nya gemenskaper som tycks ha stått till buds. Åttiotalismen blir återigen det "moderna", trots att moderniteten kanske inrymmer mer.¹

Det är just det kulturhistoriska anslaget och studiet av fenomen som inte typiskt befunnit sig i forskningens brännpunkt när det moderna genombrottet kommit på tal som räddar antologitexterna från att utan vidare reproducera en traditionell bild av 1880-talet. Här representerar studierna en långsiktig tendens inom den kulturhistoriska forskningen i stort, nämligen att kulturhistoriska perspektiv utsträcks till allt fler områden och fenomen, inte minst vardagliga och skenbart "icke-kulturella" företeelser. Allt sedan den moderna kulturhistorien fick sitt första genombrott på 1970-talet har den expanderat genom att användas som lins vid undersökningen av allt fler historiska fenomen. Mycket är vunnit med ett sådant angreppssätt: vi får blick för hur genomsyrad vår levda verklighet är av kulturella föreställningar och begrepp. Det är inte möjligt att adekvat beskriva ens våra kroppar, maten vi äter eller den tekniska utvecklingen utan att ge en "thick description" som inbegriper kulturella koder.² Vi har på senare år fått forskningsfält som känslans och våldets – och nu alltså även terrorismens – kulturhistoria.³ I terrorismens fall är det spännande att få inblick i hur bredare kulturella värderingar – av våldets roll och legitimitet, individens möjligheter att

1 Se t.ex. Fredrik Nilsson: 'Martyrer och respektabla kvinnor. Osäkra identiteter inom Frälsningsarmén vid 1800-talets slut', i Birgitta Svensson & Anna Walette (red.): *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*, Göteborg/Stockholm: Makadam 2012, s. 190.

2 Sidney Mintz: *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, New York: Viking 1985; Madeleine Hurd, Tom Olsson & Lisa Öberg (red.): *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*, Stockholm: Carlsson 2005; K.G. Hammarlund & Tomas Nilsson (red.): *Technology in Time, Space, and Mind: Aspects on Technology Transfer and Diffusion*, Halmstad: Högskolan i Halmstad 2008.

3 Karin Johannisson: *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nu-tid*, Stockholm: Bonniers 2009; Jens Ljunggren: *Inget land för intellektuella. 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella*, Lund: Nordic Academic Press 2009, s. 77-81, 256-259; Christopher Collstedt: *Väldets väsen. Synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*, Lund: Sekel 2012.

påverka samhället, vetenskapen som auktoritet etc. – samspelade med tekniska förändringar för att mynna ut i politisk terror. Även de andra artiklarna bidrar till en rikare bild av tiden: så visar texterna om de nya offentliga kvinnorna, kvinnliga frälsningssoldaterna och hyresvärdinnorna hur kvinnorollerna omstöptes och vilka reaktioner det väckte.

Den kulturhistoriska forskning antologitexterna representerar står stark inom historievetenskapen. Frågan är om inte flertalet historiker idag kan räkna sig som kulturhistoriker i någon mening. Jag själv gör det också, och om jag här nedan skall tillåta mig några reflektioner över den moderna kulturhistorien, kommer eventuell kritik alltså i så fall snarare inifrån fältet än utifrån. Den handlar också mer om kulturhistoriens status generellt än specifikt om de olika texterna i denna antologi, vilka alla är väl skrivna och läsvärda.

Det finns vissa problem förknippade med kulturhistoriens expansion till att omfatta ständigt fler områden och fenomen. Är det fortfarande relevant att skilja mellan kulturhistoria och annan historia om till slut "allt" blir kulturhistoria? Om kulturbegreppet en gång i tiden var alltför snävt och avgränsat till konst, litteratur, musik, vetenskap och dylikt, finns kanske risken att det är idag är på väg att bli alltför omfattande. Var går gränsen mellan kulturhistoria å ena sidan och social eller politisk historia å den andra? Om forskare tidigare sökte att reducera historien till ekonomiska trender, klasskamp eller teknologisk utveckling, försöker de nu i stället att göra allting till en fråga om enbart kultur? Kulturella värderingar spelar till exempel en viktig roll för en ekonomi fungerar. Men även icke-kulturella faktorer (som naturtillgångar, geografiskt läge, befolkningssammansättning) spelar väl roll för en ekonomi?

Det finns en fara för att begreppet kulturhistoria blir oanvändbart om det vidgas till att innesluta all historia. Kulturhistoriska undersökningar förlorar då i precision. En del av faran är att kulturhistoria i denna process fragmenteras så mycket att den inte längre ger någon övergripande bild av ett kulturellt sammanhang utan förblir en mängd splittrade skärvor som aldrig fogas samman till en spegel. Detta problem åskådliggörs också i *Individer i rörelse*. Redaktörerna tycks inte ha försökt att få bidragsgivarna att anamma någon gemensam syn på vad kulturhistoria är. Jag vill inte heller klandra dem; det är svårt att se hur det varit möjligt. Men det förstärker den spretighet som så ofta utmärker antologier redan till att börja med. De ämnen bokens författare skriver om är olika och bildar ingen helhet. Författarna har olika perspektiv och vetenskapliga utgångspunkter.

1800-talets och det tidiga 1900-talets kulturhistoria sökte typiskt, som hos Burckhardt och Huizinga, att fånga en historisk epoks hela anda genom analyser av hög- eller elitkulturen. Däri skiljer den sig tydligt från det utmärkande för dagens kulturhistoria. *Individer i rörelse* utelämnar stora delar redan av det svenska 1880-talet. Givetvis finns det stora problem både med en bred totaliserande ambition och med små avgränsade delstudier. I viss mån förutsätter de dock varandra; helhetsbilden måste underbyggas med trovärdiga exempel, och delstudien

behöver en större kontext för att bli meningsfull. Men hur finner vi balansen mellan dem?

I ett annat avseende finns det emellertid en likhet mellan den "klassiska" kulturhistorien och flera av bidragen till den aktuella antologin: de fokuserar på elitkultur snarare än folk- eller populärkultur. När den moderna kulturhistorien först växte fram, motiverades den delvis av en önskan, troligen i förlängningen av socialhistoriens ambition att lyfta fram "glömda" samhällsgruppers historia, att komma åt "vanliga" människors tankar och trosföreställningar snarare än elitens.⁴ Även den senare kulturhistorien, som den "nya kulturhistorien" från 1980-talet, har ofta intresserat sig för populärkulturen. Kanske är den större tonvikten vid elitkultur här en del av det förnyade historiska intresse för högkultur som Peter Burke tyckt sig ana på senare år?⁵

I grunden till min reflektion över kulturhistoriens expansion till allt fler områden finns också ett filosofiskt spörsmål om världens och verklighetens beskaffenhet. Få historiker torde idag omfatta den positivistiska övertygelsen att vi kan ha direkt tillgång till verkligheten som neutrala iakttagare, och inte heller skulle jag tro att lika många som förr anser att våra värderingar och föreställningar bara är en överbyggnad som avspeglar en materiell bas. Här har kulturhistorien gjort en enorm nytta genom att visa att kultur är en förklaringsfaktor på åtminstone jämbördig nivå. Men finns det en gräns mellan kulturella och icke-kulturella fenomen eller aspekter av fenomen, och var går den i så fall? Är det möjligt att skilja mellan ekonomiska, sociala och kulturella aspekter av ett fenomen som konsumtion, för att ta ett exempel, och hur ser i så fall skillnaden ut? Låt vara att våra kroppsuppfattningar är kulturellt betingade; betyder det att *alla* kroppsliga yttringar är det? Vi måste äta och sova, oavsett hur vi ser på mat och sömn. Fredrik Nilsson (se ovan) tycks uppfatta att de kvinnliga frälsningssoldater han studerat faktiskt led av krämpor, utmattning och andra hälsoproblem och att deras martyrideal inte riktigt räckte till för att begripliggöra dessa problem för dem.⁶ Våra sjukdomsbegrepp är förvisso kulturellt betingade; men man kan argumentera för att vi kan bli sjuka oavsett hur vi begreppsliggör det. Även i fråga om känslor är det vanskligt att avgöra i vilken utsträckning de är kulturellt och historiskt betingade eller ej. När vi ändrar uppfattning om en känsla förändras även själva känslan i viss mån, men det behöver kanske inte betyda att det inte finns grundläggande sätt att känna som är konstanta över tid och rum.

Jag skrev ovan att det inte fanns någon teoretisk samsyn bland alla de medverkande i antologin. Ändå måste man säga att några få bestämda teoretiska inspirationskällor dominerar hos flertalet. Om jag får generalisera, tenderar tex-

4 Ett klassiskt exempel kan väl vara Carlo Ginzburg: *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm: Ordfront 1983 (italiensk originalutgåva 1975).

5 Peter Burke: *What Is Cultural History?*, 2nd ed., Cambridge: Polity 2008, s. 103f.

6 Nilsson i *Individer i rörelse*, s. 179-190.

terna att framför allt, direkt eller indirekt, hänvisa till Michel Foucault och Judith Butler. Betoningen ligger således på identiteters konstruerade och kontextberoende karaktär, och makt, diskurser och performativitet står i centrum.⁷ Det är inget fel med det i och för sig, men det finns en fara i ett alltför ensidigt understrykande av ett maktperspektiv. En diskussion av makt kan medverka till att problematisera de dåtida människornas egen förståelse av tingens ordning, vilket är nyttigt, men man måste också ta hänsyn till denna deras egen förståelse och hur den var underbyggd. För att ge en god bild av samhällets tillstånd och olika gruppers åskådningar fordras både ett inifrånperspektiv, som utgår från vilka skäl och antaganden som gjorde vissa uppfattningar rimliga och övertygande för människor, och ett utifrånperspektiv, som söker visa vad samma uppfattningar, när de betraktas på större avstånd, kan sägas (också) ha gjort med människorna. Man behöver, för att tala med Paul Ricoeur, såväl misstankens som försoningens hermeneutik.

Jag vill inte påstå att inifrånperspektiv helt saknas i antologin, men kulturhistoriska studier prioriterar, inspirerade av postmodernism och samhällskritiska ambitioner, ganska ofta maktperspektivet och misstanken framför förståelsen och försoningen. Detta behöver inte vara illegitimt men leder ibland till en obalans. Stundom reduceras analysen till en maktfunktionalism.⁸ Gränser som drags mellan olika grupper och individer har inte varit naturgivna, men något slags gränser har behövts, och skäl för gränsdragningarna har i regel kunnat ges, skäl som kan diskuteras men inte kan avfärdas förrän de diskuterats. Vi behöver också försöka förstå vad som gjorde bestämda föreställningar och praktiker övertygande för människor. Det finns otaliga dekonstruktioner av fenomen som nationalism, klass och kön/genus, och de har lärt oss mycket men måhända inte alltid vad dessa identiteter betytt för de människor som haft dem. Diskursanalys och maktkritik kan behöva kompletteras med ett mer hermeneutiskt perspektiv.⁹

Ett problem med ett foucaultskt maktperspektiv är att aktörer och deras avsikter gärna kommer bort. En struktur – även en kulturell sådan – måste kunna göras begriplig mot bakgrund av människors aktiva tankar och handlingar. Om inte annat behöver den gå att förklara i termer av oförutsedda konsekvenser av medvetna handlingar eller tankar. Hos Foucault tenderar däremot makten att bli

7 Birgitta Svensson & Anna Wallette: 'Kulturhistoriska perspektiv på samhällets individualisering', s. 23f; Eva Helen Ulvros, 'Den nya kvinnan', s. 116; Lars-Eric Jönsson, 'Talet, kroppen och staden. 1880-talets psykiatri och todiga psykoanalys', s. 131; Nilsson, s. 164, 182, samtliga i *Individer i rörelse*.

8 Bildtexten hos Nilsson, s. 189, kan vara ett sådant exempel.

9 Som t.ex. i Cecilia Riving: *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatri och lokalsamhälle under 1800-talets andra hälft*, Hedemora: Gidlund 2008, eller Johan Stenfeldt: *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*, Höör: Agering 2013.

en mystisk, allestädes närvarande blind kraft som liknar viljan hos Schopenhauer.¹⁰

1880-talets kulturhistoria kan, som Persson och Walette skriver, ha varit ett symptom på och en del av ett sökande efter nya identiteter. Men hur skall vi då förstå att det dröjde ända till 1970-talet innan kulturhistoria fick ett egentligt genomslag i svensk och nordisk historisk forskning och till 1990-talet innan den blev dominerande? Beror det på att det sena 1800-talets Sverige trots all omvälvning var ett kulturellt tämligen homogent samhälle, i motsats till det sena 1900-talets? På att nationaliseringsprojektet blev så framgångsrikt att identitetskrisen löstes? Eller på att professionella svenska historiker vid 1800-talets slut – återigen i motsats till det sena 1900-talet – generellt hade konservativa åsikter och inte delade en Strindbergs iver att sätta "folkets" historia i motsats till överhetens? Dessutom finns det väl även inomvetenskapliga faktorer i arbete: vad som ansågs vara "vetenskap", hur historisk förändring ansågs förklaras bäst etc. 1800-talets kulturhistoriker arbetade ofta intuitivt, vilket avfärdades som ovetenskapligt av såväl den rankeanska skolan som senare positivister. Här har en stor förändring skett däri att vi idag är medvetna om hur våra egna tolkningar genomtränger den historia vi skriver från första början och att vår uppgift inte kan vara att eliminera dem utan måste vara att diskutera dem och underbygga dem så väl vi kan. Även inom kulturhistorien sker väl detta dock i ganska varierande grad.

Antologin *Individer i rörelse* är intressant och representerar kulturhistoria av god kvalitet, med dess förtjänster och även med dess problem. Den belyser hur samhälleliga förändringar hänger samman med kulturella förändringar och hur man kan behöva studera många olika sidor av samhället och kulturen för att kunna sätta fingret på förändringarnas djupare innebörd. Samtidigt väcker den frågor om hur mycket man vinner och förlorar på att fokusera helt på en avgränsad tidsperiod som 1880-talet och tillika frågor om kulturhistoriens problem i allmänhet: var går gränserna för det kulturella? Riskerar allt att bli kulturhistoria? Leder kulturhistoriens expansion till en hopplös fragmentering? Hur förhåller sig kultur egentligen till makt? Det finns principiella problem med kulturhistoria idag, men problemen hade å andra sidan inte funnits i samma utsträckning om inte kulturhistoria skördat så stora framgångar som den faktiskt har.

MARTIN ALM

ADJUNKT, FIL. DR.

AARHUS UNIVERSITET

E-MAIL: HISMA@HUM.AU.DK

10 Charles Taylor: 'Foucault on freedom and truth', i samme: *Philosophical Papers 2: Philosophy and the Human Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press 1986, s. 167-174.

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 7 2013

ARTIKLER

Louise W. Lindhagen

Forudsigelig fortidig fremtid

En analyse af Knud J.V. Jespersens tidsopfattelse og periodisering

i *Stat og Nation* 5

Bertel Nygaard

Teater som massedannelse

Johan Ludvig Heibergs vaudeviller fra 1820'erne og 1830'erne 26

René Karpantschof og Flemming Mikkelsen

Petitioner, adresser og demokrati i Danmark 1835-1899 50

Hans Schultz Hansen

Rendsborg, 24. marts 1848

– prins Frederik af Nørs kup mod helstatens fæstning i Hertugdømmerne .. 79

Andreas Marklund

Dö för Danmark

Berättelsen om den patriotiska offerdöden i dansk offentlig debatt

och populärkultur, 1940-2012. 108

Henry Nielsen og Kristian H. Nielsen

Inddæmning og tilbagerulning

Om danske myndigheders censur af presseomtale af

amerikanske militære aktiviteter i Grønland, 1951-1963 141